

Jaroslav Malina
editor

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie

Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů



Jiří A. Svoboda

Paleolit a mezolit: Pohřební ritus

19

NADACE UNIVERSITAS MASARYKIANA
EDICE SCIENTIA

V našem pojetí je antropologie vědecká disciplína, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Na rozdíl od kontinentální Evropy, která antropologii mnohdy pokládá jen za přírodní vědu (morfolgie člověka a porovnávací anatomie a fyziologie člověka a lidských skupin), považujeme ji na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, podobně jako antropologové v anglosaském prostředí, za vědu celostní, sociokulturní i biologickou, integrující poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokoušíme vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde se děl vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci našeho druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, v kterém náš vývoj probíhal, a zároveň se všeobjímajícím studiem našeho chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země.

Současný stav poznání představíme postupně v „modulových“ učebních textech nazvaných *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, které nakonec zahrnou látku bakalářského a magisterského studia. Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové rejstříky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematice), rozvolnění problému (uvedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce).

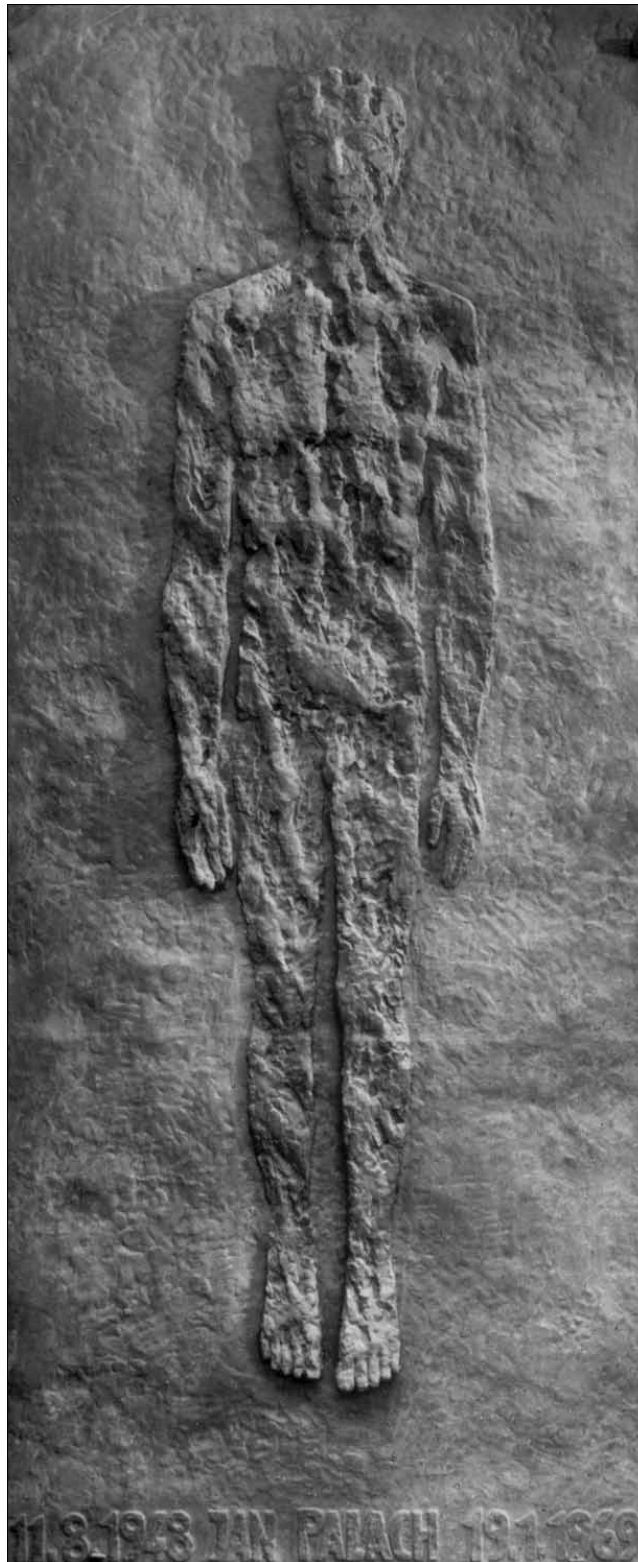
Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožní snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde bude třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavami a fakultami, zlepší orientaci studentů a zvýší průhlednost na úrovni národní i mezinárodní.

Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V uváděné podobě představují pouhý „zkušební preprint“, který bude po zkušenostech z výuky a recenzním řízením výrazně přepracován a doplňován. Již v této chvíli však editor vyjadřuje poděkování všem spolupracovníkům za jejich neobyčejnou vstřícnost a velkorysou snahu představit nejnovější výsledky, z nichž mnohé pocházejí z jejich vlastních, často ještě nepublikovaných výzkumů.

NADACE
UNIVERSITAS
MASARYKIANA



EDICE
SCIENTIA



Olbram Zoubek, *Náhrobek pro Jana Palacha*, 1970, model v měřítku, patinovaná sádra, 270x110x25 cm. Provedení v bronzu osazeno na Olšanských hřbitovech v Praze 29. 6. 1970. Odstraněno 18. 7. 1970, v prosinci 1970 rozlito Státní bezpečností v podniku ZUKOV Praha. Roku 1990 opět odlito podle původního sádrového modelu a 10. 10. 1990 znovu osazeno Foto: Jan Svoboda.

Jaroslav Malina
editor

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie

Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů

19

Jiří A. Svoboda

Paleolit a mezolit: Pohřební ritus

NADACE UNIVERSITAS MASARYKIANA, BRNO
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM V BRNĚ
MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ
NAKLADATELSTVÍ A VYDAVATELSTVÍ NAUMA V BRNĚ
2003

O vydání tohoto svazku se zasloužila laskavou podporou:

NADACE UNIVERSITAS MASARYKIANA V BRNĚ
Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno

Text © Jiří A. Svoboda, Jaroslav Malina, 2003

Editor © Jaroslav Malina, 2003

Obálka, grafická a typografická úprava © Josef Zeman, 2003

Ilustrace © Archiv Jiřího A. Svobody, Olbram Zoubek, 2003

Vydaly Nadace Universitas Masarykiana v Brně, Akademické nakladatelství CERM v Brně, Masarykova univerzita v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA v Brně, 2003

Tisk a knihařské zpracování FINAL TISK s. r. o., Olomučany

Pořadové číslo 3796-17/99

Ilustrace na přebalu: Olbram Zoubek, *Náhrobek pro Jana Palacha*, 1970, odlitek, bronz, 270x110x25 cm. Osazeno na Olšanských hřbitovech v Praze 29. 6. 1970. Odstraněno 18. 7. 1970, v prosinci 1970 rozlito Státní bezpečností v podniku ZUKOV Praha. Roku 1990 opět odlito podle původního sádrového modelu a 10. 10. 1990 znovu osazeno Foto: Ladislav Neubert.

Tato publikace ani jakákoli její část nesmí být přetiskována, kopírována či jiným způsobem rozšiřována bez výslovného povolení vydavatele.

ISBN 80-7204-292-0 (Akademické nakladatelství CERM)

ISBN 80-210-3182-4 (Masarykova univerzita v Brně)

ISBN 80-86258-46-7 (NAUMA)

„V tom kruhu nebes, který spíná kolébku i hrob,
nepozná nikdo začátek či konec dob
a nepoví ti také žádný filozof,
odkud jsme přišli a kam zajdem beze stop.“

Omar Chajjám (1048–1131), perský básník, matematik, astronom a filozof. Je autorem čtyřverší *rubáí*, aforisticky zachycujících filozofické ideje, náboženské názory a životní pocity.

Citované čtyřverší stejně jako mnohá další z Chajjámových zamyšlení souvisí s tématy, jimiž se zabývá antropologie. V našem pojetí je antropologie vědecká disciplína, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Na rozdíl od kontinentální Evropy, která antropologii mnohdy pokládá jen za přírodní vědu (morfologie člověka a porovnávací anatomie a fyziologie člověka a lidských skupin), považujeme ji na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, podobně jako antropologové v anglosaském prostředí, za vědu celostní, sociokulturní i biologickou, integrující poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokoušíme vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde se děl vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci našeho druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, v kterém se náš vývoj odvíjel, a zároveň se

všeobjímajícím studiem našeho chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země.

Na rozdíl od Omara Chajjáma se domníváme, že o rodu *Homo leccos* víme, a současný stav poznání představíme postupně v „modulových“ učebních textech nazvaných *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, které nakonec zahrnou látku bakalářského a magisterského studia. Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové rejstříky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematice), rozvolnění problému (uvedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce).

Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožní snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde bude třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skriptá nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skriptá pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového

systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavami a fakultami, zlepši orientaci studentů a zvýší průhlednost na úrovni národní i mezinárodní.

Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V uváděné podobě představují pouhý „zkušební preprint“, který bude po zkušenostech z výuky a recenzním řízení výrazně přepracováván a doplňován. Již v této chvíli však editor vyjadřuje poděkování všem spolupracovníkům za jejich neobyčejnou vstřícnost a velkorysou snahu představit nejnovější výsledky, z nichž mnohé pocházejí z jejich vlastních, často ještě nepublikovaných výzkumů.

Následující čtyřverší Omara Chajjáma, díky poučením z biologické a sociokulturní antropologie, přijímáme bez výhrad, jako dobrý návod k uchování demokratického uspořádání společnosti i života na naší planetě:

*„Když s jednou plackou chleba vyjdeš na dva dny
a s jedním douškem z puklé nádoby,
nač podřízen být lidem menším než ty sám
nebo nač sloužit lidem stejným jako ty?“*

Snad trochu přispějí i tyto učební texty ...

Brno, říjen 2003

Jaroslav Malina

KATEDRA
ANTROPOLOGIE



PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

Alois Mikulka, *Logo Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, 1999, kresba tuší na papíře, 16x9,7 cm.



Olbram Zoubek, *Náhrobek pro Jana Zajíce*, 1972, model v měřítku, patinovaná sádra (originál: odlitek, olovo), originál náhrobku 234x66 cm. Osazeno 25. 2. 1990 na hřbitově ve Vítkově. Pomník se skládal z kamenného sarkofágu na čtyřech koulích, na něm olověná deska s figurou modelovanou v nízkém reliéfu. V hlavě sarkofágu kříž, v nohách jméno a datum. Úřady nepovolily (v roce 1972) osadit reliéf a koule, protože připomínaly věžeňské koule. V roce 1990 autor náhrobek ve spolupráci s Ing. arch. Jindřichem Malátkem doplnil do navržené podoby. Foto: Ladislav Neubert.

Paleolit a mezolit: Pohřební ritus

Jiří A. Svoboda

Motto:

*Tam všechno jedno, žádný díl –
vše bez konce – tam není chvíl,
nemine noc, nevstane den,
tam času neubývá. –
Tam žádný – žádný – žádný cíl*

Karel Hynek Mácha



Olbram Zoubek, *Náhrobek pro Jana Zajíce*, 1972, detail reliéfní desky, odlitek, olovo, celý náhrobek 234x66 cm. Foto: Ladislav Neubert.

Obsah

1. ÚVOD DO „ARCHEOLOGIE SMRTI“	13
1.1. Kulturní podmíněnost smrti	13
1.2. Výpovědní schopnost archeologického záznamu	13
2. TAFONOMIE FUNERÁLNÍCH SITUACÍ	15
2.1. Formování hrobů a jejich ochrana	15
2.2. Barvivo	16
2.3. Problém „milodarů“	16
2.4. Geologické procesy	16
2.5. Činnost šelem	17
2.6. Následná činnost člověka	17
3. HLAVNÍ DISKUTOVANÁ TÉMATA	19
3.1. R. H. Gargett: Kritika neandertálských pohřbů	19
3.2. J. Riel-Salvatore a G. A. Clark: Kritika mladopaleolitických (a zvláště časně mladopaleolitických) pohřbů	20
3.3. Aplikace etnologických analogií	20
3.4. Kanibalismus	20
3.5. Sekundární pohřby	21
3.6. Kefalický kult	21
3.7. Žárový ritus	21
3.8. Násilí a počátky válečných konfliktů	22
4. STARÝ PALEOLIT A POČÁTEK STŘEDNÍHO PALEOLITU	23
5. ZÁVĚR STŘEDNÍHO PALEOLITU A PŘECHODNÉ OBDOBÍ	25
5.1. Pohřby v osídlených jeskyních	25
5.2. Pohřby v kontextu těžebních lokalit	30
5.3. Zranění, mortalita	30

6. MLADÝ PALEOLIT	31
6.1. Pohřby v jeskyních	31
6.2. Funerální jeskyně	37
6.3. Pohřby v kontextu těžebních lokalit	41
6.4. Pohřby na loveckých sídlištích	42
6.5. Předmostí: Pohřební areál	52
6.6. Osamocené hroby mimo sídliště	54
6.7. Zranění, mortalita	55
7. POZDNÍ PALEOLIT A MEZOLIT	57
7.1. Pohřby v jeskyních a převisích	57
7.2. Pohřebiště	59
8. LIDSKÁ KOST JAKO ARTEFAKT	63
8.1. Přívěsky	63
8.2. Problém takzvaných „číší“	63
8.3. Rytiny na lidských kostech	64
9. O AUTOROVI	65
10. O AUTOROVI VÝTVARNÝCH DĚL	67
11. ZAOSTŘENÍ PROBLÉMU	71
11.1. Paleolit Mladečských jeskyní	71
12. ROZVOLNĚNÍ PROBLÉMU	77
12.1. Jaroslav Malina: Velkomoravská náušnice	77
13. LITERATURA (CITOVANÁ, POUŽITÁ, DOPORUČENÁ)	83
14. VÝKLADOVÝ REJSTRÍK DŮLEŽITĚJŠÍCH JMEN A POJMŮ	89

1. Úvod do „archeologie smrti“

1.1. Kulturní podmíněnost smrti

V obecném filozofickém nadhledu je bytí a smrt součástí téhož procesu a nemělo by mezi ně být *a priori* kladeno dělítko.

V knize *Čas lovců* (Svoboda 1999) jsem uvedl myšlenku, že je to objev a definice času, jenž vymezuje naše pojetí smrti, a to včetně strachu z ní. Samozřejmě, i zvířata tuší smrt (a zřejmě její příchod odhadnou dokonce přesněji než lidé). Rozdíl je v lineárním pojetí času a potažmo i života jako měřitelné křivky vedené mezi bodem narození a bodem smrti. Smrt jsme v autopsii nezažili, jen ji všude kolem pozorujeme a na základě analogie si ji s určitou pravděpodobností vypočítáme. A pak hledáme (vesměs málo úspěšné) cesty, jak ji alespoň mentálně negovat, respektive odsunout mimo zorné pole.

Kultura a myšlení ovšem zásadně ovlivňuje názírání životního cyklu a potažmo i vztah ke smrti.

V naší kultuře se život obvykle odvíjí v (administrativně členěných) stupních žák – pracovník – vedoucí pracovník – důchodce. Kupříkladu ve staroindické kultuře žák – bojovník – hospodář – asketa; a rovněž v přírodních kulturách jsou zafixovány a ritualizovány výrazné přelomové body, především iniciace. Přesto se zdá, že některé vzdálené kultury žijí ve srovnání s námi v jakési „bezčasovosti“, a ta pak staví do jiného světa i moment smrti.

Máme-li tedy hodnotit pohřební rituály jiných kultur, je z metodického hlediska podstatné uvědomit si, že mohou pramenit z odlišného pojmání času, života a smrti. Tedy vyvarovat se toho, abychom archeologický záznam dávné pohřební situace „oživovali“ naším vlastním chápáním pohřebního aktu přímo tak, jak jej známe ze současnosti.

1.2. Výpovědní schopnost archeologického záznamu

Metodicky se ovšem „archeologie smrti“, zaměřená na pohřební akt a jeho archeologický odraz, odlišuje od „archeologie bytí“, sledující krajinu, sídliště a profánní aktivity odehrávající se v jejich rámci. Předmětem studia se tedy stává hrob jako průsečík biologických

i kulturních procesů a tím i předmět zájmu fyzické antropologie, archeologie i sociokulturní antropologie.

Již na prvý pohled dokládá archeologický záznam v paleolitu a mezolitu dva podstatné jevy: nejprve velkou vzácnost hrobů a lidských kosterních pozůstatků

obecně, vezmeme-li v potaz počet prozkoumaných paleolitických a mezolitických sídlišť. Zdálo by se tedy, že pohřbu způsobem rituálním a zároveň zaručujícím zachování (archeologizaci) se dostalo jen malé části tehdejší populace a navíc jen v určitém časoprostorovém prostředí. Takový výběr by se však neřídil ani pohlavím, ani věkem, neboť dětským hrobům bývá věnována nemenší pozornost než dospělým.

Dále tu spatřujeme i značnou variabilitu pohřebních zvyklostí i poloh: rituálně uložené hroby s bohatou výbavou, hroby sice rituálně uložené leč bez výbavy, akumulace těl na jediném místě, pohřbívání v jeskyních či jen vrhání těl do krasových dutin. Jako další z alternativ tu vystupuje i volné pohození těl na sídlišti, při němž se lidské kosti podřizují stejným tafonomickým procesům jako například kosti fauny. Ani tady není patrna vazba na pohlaví či věk zemřelých. Teprve v závěru zkoumaného období se objevuje nový fenomén: prostorově vymezené a vnitřně organizované pohřebiště.

Základní databáze paleolitických a mezolitických pohřbů se ovšem formovala během půldruhého století vědeckého i amatérského výzkumu, nadto v různých zemích Evropy i v zámoří. Tomu odpovídá i různá kvalita primární dokumentace, která je poplatná jednak zavedené terénní praxi v době objevu, jednak vědecké a metodické úrovni objevitele. Vzhledem ke svrchu zmíněné vzácnosti paleolitických a mezolitických hrobů je každý takový objev jistě šťastnou událostí. Tím spíš je pozoruhodné, že svému objeviteli takový objev málokdy přinesl skutečné uspokojení. Často

následovaly vlny kritiky, ať již oprávněné či nikoli, které se týkaly motivace výzkumu, metody a pečlivosti práce v terénu, datování nálezu či jeho interpretace.

V další fázi ovšem s taktó shromážděnou dokumentací pracuje celý soubor druhotné literatury, ať již usiluje o kritiku, syntézu, nebo o obojí (například F. May, *Les sépultures préhistoriques*, 1986, P. Binant, *Les sépultures paléolithiques*, 1991 a *Préhistoire de la mort*, 1991, M. Groenen, *Vie et mort au paléolithique*, 1997, J. Grünberg, *Mesolithische Bestattungen in Europa*, 2000). Taktó koncipované práce se musejí vyrovnávat s rozdílnou kvalitou dokumentace, s její čitelností a tedy možnostmi reinterpretace, a v neposlední řadě i s jazykovými bariérami, a to nezřídka „na dálku“, tedy při neznalosti původní terénní situace. Proto se tak často opakují faktografické nepřesnosti a nedorozumění (například číslování lokalit versus číslování jedinců, datování, kulturní kontext), ať již vznikly při výzkumu samém nebo při dalším přenosu dat (viz četné tabelární přehledy v těchto pracích). Doporučujeme tedy – přes náročnost na čas i energii – preferovat autentické texty samotných objevitelů a sekundární literaturu s nimi konfrontovat až v další fázi.

Podstatně kvalitnější jsou regionální přehledy, kde se kladně projeví autorova autopsie ve vztahu k terénu i k materiálu (Itálie: Mussi 1996, Giacobini 1996, Francie: Quéchon 1976). Další zdroj informací představují katalogy fosilních hominidů, alespoň pokud jde o provenienci a strukturu antropologických souborů; údaje o pohřebním ritu jsou však mimo jejich zájmovou sféru.

2. Tafonomie funerálních situací

Přihlédneme-li k četným přirozeným faktorům, jimž byly funerální situace paleolitu a mezolitu od doby svého uložení vystaveny, je (příjemně) překvapivé, kolik intaktních hrobů současná archeologie eviduje, a to jak v jeskyních, tak na otevřených lokalitách. Jedním z výchozích archeologických předpokladů je, že skelet dochovaný v úplné či alespoň částečné anatomické poloze byl takto uložen záměrně. Byl by tedy důsledkem rituálního a symbolického aktu, podloženého nějakou teorií o životě a smrti. V současné literatuře je tento apriorní předpoklad podrobován kritice – a to jak v obecné či srovnávací rovině, tak u konkrétních případů a lokalit.

V době tak časově vzdálené jako je pleistocén a časný holocén ovšem často nacházíme situace, kdy je skelet dochován fragmentárně. I tyto situace bývají často vykládány jako projev záměrného, někdy rituálního a často až bizarního chování, jak je ilustruje etnologie: násilná smrt, kanibalismus, sekundární pohřby ... Kriticky je nutno zdůraznit, že takové interpretaci musí předcházet tafonomická analýza všech postdepozicionálních procesů, které tu vzhledem ke geologické situaci lokality můžeme předpokládat. Často totiž nabídnou řešení podstatně jednodušší a při bližším pohledu i pravděpodobnější.

2.1. Formování hrobů a jejich ochrana

Standardní hroby, uložené a chráněné v poměrně hlubokých hrobových jamách, jsou popsány kupříkladu z ruských lokalit (například Kostěnki), kde bylo ostatně hloubení různých jam (zásobních, sídelních atd.) běžným jevem. Na moravských sídlišťích jsou jakékoli jámy vzácné a také mělké, a samy hroby byly ukládány na povrchu do prostorů, které B. Klíma označoval jen jako „hrobová lůžka“. Na kostech samých pak ještě pozorujeme stopy kořínků tehdejšího porostu. Nejpravděpodobnější vysvětlení takto mělkého ukládání na Moravě nabízí celkově větší rozsah permafrostu ve střední Evropě, která byla v pleistocénu více vystavena vlivu kontinentálního i horského zalednění. V každém případě však bylo nutno povrch hrobů chránit jinak. Efektivní ochranu vytvářejí mamutí lopatky, jak to dokládají hroby DV 3, Pavlov 1 a zřejmě i DV 4 a Předmostí. V Pavlově ochrá-

nila mamutí lopatka střední část skeletu i navzdory tomu, že se celý pohřeb po uložení ocitl na svahu erozních depresí. V případě trojhrobu DV 13–15 a hrobu DV 16 předpokládáme konstrukci z organických materiálů, čemuž v prvním případě nasvědčují četné kusy zuhelnatělé kulinaty, v druhém pak půdorys sídelního celku v okolí, interpretovatelný jako relikv stavby. Alternativní příkrov tvoří rovněž kameny (Předmostí, abri Tagliente).

U pohřbů v jeskyních s vícenásobným osídlením, především ve Francii a na Předním východě, vznikají problémy stratigrafické příslušnosti. Hrobové jámy tu zřejmě (logicky) byly zahlobeny pod úroveň tehdejšího terénu, nicméně jejich kontury velmi často nejsou v terénu čitelné. Obvykle se tedy předpokládá, že pohřeb je mladší než horizont, v němž je uložen (například Tabun nebo Cro-Magnon).

2.2. Barvivo

Obvyklým indikátorem paleolitických (a především mladopaleolitických) hrobů je barvivo, obvykle červené barvy, získávané roztíráním různých železných rud (k mineralogickému určení u nás viz Přichystal 2002). Na gravettských sídlištích nacházíme rovněž roztírací plotny a valouny, dosud pokryté barvivem;

jedna z takových ploten ležela v těsné blízkosti hlavy DV 16 v Dolních Věstonicích. Již koncentrace práškového barviva v sídelních vrstvách indikuje archeologovi nějakou mimořádnou situaci, a to i v těch případech, kdy hrob nebyl dalším výzkumem prokázán (Petřkovice).

2.3. Problém „milodarů“

U většiny paleolitických pohřbů vyvstává problém, do jaké míry lze artefakty a zvířecí kosti nalezené v kontextu hrobů vykládat jako záměrně uloženou výbavu na cestu do záhrobí, pro níž archeologie tradičně užívá pojem „milodar“. Na sídlištích i v osídlených jeskyních totiž představují běžný obsah kulturních vrstev, jimiž byl hrob zahrnut. Zvláště citlivá je tato otázka u pohřbů středopaleolitických a obzvláště pak neandertálských, kde by vkládání milodarů nasvědčovalo symbolickému myšlení u jiné než naší lidské formy. Současné diskuse na toto téma ukazují, že žádný z předmětů nalezených ve středopaleolitickém kontextu nelze přesvědčivě prokázat jako záměrně vložený. Přesto v následujícím soupisu (viz níže) takové případy evidují (včetně výrazných faunistických nálezů v kontextu hrobů).

V případech mladopaleolitických pohřbů lze evidentně považovat za související všechny ozdoby na těle mrtvých a v okolí. Nejčastější jsou dva typy: provrtnané zvířecí zoubky, prostupující celým mladým paleolitem i mezolitem a reprodukcující skladbu okolní

fauny (liška, vlk a medvěd v paleolitu, jelen, bobr a los v mezolitu) a schránky měkkýšů, opět v závislosti na dostupných zdrojích (mořští měkkýši v Itálii, fosilní terciérní měkkýši na Moravě). Vzácnější jsou tvarované přívěsky, v mladém paleolitu převážně z mamutoviny. Dále některé zvláštní, respektive prestižní nástroje, zbraně či umělecké předměty.

Běžnou štípanou industrii či zvířecí kosti takto interpretovat obvykle nemůžeme a vyjímat selektivně „krásné čepele“ či kosti s „obsahem kvalitního masa“ není metodicky oprávněné (srov. například statistickou analýzu industrie z kontextu hrobu DV 16 v Dolních Věstonicích, která se neliší od běžného obsahu kulturní vrstvy v tomto areálu).

Nejbohatší v celosvětovém měřítku je jistě hrob „prince“ z Arene Candide (případně některé další italské hroby), oba hroby ze Sungiru, u nás pak hrob „šamana“ z Brna. Není zřejmě náhodné, že všechny uvedené příklady náležejí téměř horizontu mladšího gravettienu (všechna datování jsou mezi 23 000–24 000 let).

2.4. Geologické procesy

Po uložení skeletu byl pohřeb vystaven působení geologických procesů. Jejich dosah je nutno odhadovat pro každou otevřenou lokalitu i jeskyni zvlášť, a to z geografické a geomorfologické situace, planigrafie i stratigrafie, s ohledem na to, jak byly deformovány archeologické objekty (ohniště, jámy) či pravidelně uložené vrstvy. Odtud odvozujeme i vliv redepozice na uložené kosterní pozůstatky.

Redepozice je evidentní u jeskyní prostoupených vertikálními puklinami, kam byla těla vkládána, propadala se do nižších pater a končila ve fragmentárním

stavu v plášti suťových kuželů pod komíny (Mladeč, Koněprusy).

Otevřené lokality v areálu Dolní Věstonice – Pavlov leží pod sprašovým pokryvem na svazích Pavlovských vrchů, kde docházelo k posunům celých ker sedimentů, vrstev, skupin předmětů i jednotlivých artefaktů. Jde tedy v první řadě o stupňovitý pokles sprašových bloků po slínovitém terciérním podloží, podél šikmých či vertikálních puklin. Uvnitř sprašového souvrství dále pozorujeme mrazové jevy: doklady soliflukce, kryoturpace, mrazové klíny a ná-

sledné deformace původně pravidelných zahloubení a ohnišť (případně jejich následné překrytí tenkou vrstvičkou spraše směrem po svahu – viz Dolní Věstonice II). Nicméně poměrně pravidelná struktura objektů, kumulace artefaktů i samotných pohřbů na těchto sídlišťích ukazuje, že deformace nebyly zásadní a spíše předpokládáme posun v řádu centimetrů až desítek centimetrů (srov. například svahový posun dolní části nohou DV 14 v oblasti kolen).

Odlíšný případ je pohřeb Pavlov 1 uložený v severozápadní části lokality, prořatý posléze erozními rýhami. Kostra se tak ocitla na mírném svahu, přičemž části chráněné velkou mamutí lopatkou se posunuly

více méně jako celek, zatímco nechráněné části, například lebka, se přemístily samostatně.

Dalším typem narušení je tlak nadložních sedimentů. Jestliže období pavlovského osídlení (30–25 tisíc let) znamená na našich lokalitách přerušení sprašové sedimentace, respektive ukládání jen místně omezených a tenkých vrstviček, pak následné období glaciálního maxima (20 tisíc let) způsobilo rychlou a masivní sedimentaci několika metrů spraše. Váha sedimentu, působící na rozložená těla, zřejmě způsobila jak stlačení skeletů do extrémně skrčených poloh (DV 3), tak i fraktury lebek (DV 14), které pak byly vykládány jako smrtelná zranění.

2.5. Činnost šelem

V moravském gravettienu jsou doloženy tyto šelmy: liška obecná i polární, vlk, hyena, rosomák a medvěd. Lišky jsou schopny vykopávat, lámat a rozhazovat kosti (Grambo 1995, Mondini 1995), ale mají potíže při lámání kostí středně velkých zvířat včetně větších kostí lidských (Andrews – Jalvo 1997, Andrews – Armour-Chelu 1998). Vlci sice vyhrabávají mršiny ze sněhu, ale je málo dokladů o tom, že by vykopávali těla ze země. Zato jsou schopni lámat lidské kosti do spirálovitých lomů a poškozovat epifýzy (Binford 1981, Brain 1981, Haglund et al. 1988). Hyeny mohou vykopávat, ohryzávat, ničit a rozhazovat kosti a na Předním východě

i v Africe je doloženo, že porušují mělké lidské hroby (Sutcliffe 1970, Horowitz – Smith 1988). Při pronikání lebeční bázi k lákavým mozkovým tkáním vytvářejí z lidských lebek charakteristické miskovité tvary („číše“). Dlouhé kosti lámou a štípají ještě snadněji než vlci (Andrews – Jalvo 1997). Rovněž rosomáci ohryzávají a rozrušují kosti (Coues 1877). Medvědi vykopávají mršiny, ohryzávají je a pojidají, přičemž lámou i lidské kosti (Haynes 1983, Carson et al., nedatováno). Vliv šelem jako přirozené součásti pleistocenní biocenózy a krajiny musíme připustit i tehdy, když stopy lomů a ohryzu na dochovaných kostech přímo nenalzáme.

2.6. Následná činnost člověka

V centrálních částech velkých loveckých sídlišť, kde byla řada pohřbů deponována, jde o všechny následné lidské aktivity – stavební, pracovní atd. Zvláště u jihomoravských sídlišť k tomu přispívala výše uvedená skutečnost, že těla byla ukládána velmi mělce. Předpokladem takového typu porušení je, že místo pohřbu buď upadlo v zapomnění, anebo se tělu nikdy nepřikládala váha větší než jakékoli zvířecí mršine.

Jiným příkladem je prostorové vymezení pohřebního areálu či hrobky, kam jsou průběžně přidávána

další mrtvá těla, takže se narušují depozice starší. Příkladem může být pohřební areál v Předmostí, kde se dochovaly jen části těl skeletů v anatomické poloze a izolované kosti. Přidávání těl je doloženo rovněž u některých mezolitických hrobek z Bretaně (Téviec a Hoëdic).

Poslední skupinu tvoří záměrné posmrtné manipulace s lidskými pozůstatky, ať již byla jejich motivace profánní nebo rituální (různé formy úpravy, sekundární pohřby, kanibalismus).



Olbram Zoubek, *Deska pro Jana Zajíce*, 1990, deska na budovu Střední průmyslové školy dopravní v Šumperku, s použitím modelované masky, odlitek, bronz, reliéf, 225x60 cm. Osazeno 8. 9. 1990. Foto: Ladislav Neubert.

3. Hlavní diskutovaná témata

3.1. R. H. Gargett: Kritika neandertálských pohřbů

Nejstarší hroby implikovaly od chvíle svého objevu řadu interpretací, týkajících se počátků lidské spirituality (Bergounioux 1958), u silně skrčených koster pak již i jakousi snahu o spoutání ducha mrtvého (Maringer 1960) atd. To ovšem přepokládalo především intencionalitu těchto uložení. Neméně dlouhou tradici má i kritika těchto interpretací. Po objevech totiž následovaly revize situací v La Ferrassie (P. de Mortillet: mrtví byli zabiti padajícími bloky ze stropu) či v Tešik-Taš (M. S. Pliseckij: záměrnost situace je nedoloženou konstrukcí).

Současné debaty o vstupu anatomicky moderního člověka do dějin vyvolávají celou škálu nových, metodických i teoretických konsekvencí. Zastánci teorie o náhlém zlomu mezi kulturou archaických a anatomicky moderních populací zpochybňují obecně všechny starší doklady o symbolickém chování: to má být vyhrazeno až populacím moderním. Proto byly znovu podrobeny kritice i neandertálské pohřby. P. Chase a H. Dibble ve svém kritickém přehledu (1987) si ce akceptují záměrnost přinejmenším u některých z těchto nálezových situací, ale vzápětí připomínají, že záměrný pohřeb nemusí mít ještě symbolický význam

– může být prostě odrazem určitého citového vztahu k zemřelému.

Kritika R. H. Gargetta je širší a je vedena z jiného úhlu pohledu. Rovněž v paleontologii se totiž za vhodných podmínek dochová kompletní skelet zvířete, a to bez působení člověka zajišťujícího ochranu mrtvého těla. Gargett nejprve (1989) kriticky revidoval údaje o kontextu lidských skeletů ve středopaleolitických vrstvách z jeskynních výzkumů staršího data: La Chapelle-aux-Saints, Le Moustier, La Ferrassie, Tešik-Taš, Regourdou a Šanidar. Vychází z geomorfologie jeskyní, sedimentologie a tafonomie. Údaje z těchto výzkumů nejsou v jeho pojetí spolehlivé, ale ani moderní metody dokumentace nepřinášejí dostatečné doklady o skutečně záměrném pohřbívání. V další fázi se proto týž autor (1999) zaměřil na lokality zkoumané v 60. letech a později: Qafzeh, Saint-Césaire, Kebara, Amud a Dederiyeh, kde je většina kosterních pozůstatků dochována fragmentárně a nekompletně. Jako srovnávací materiál zkoumal týž autor i přirozené depozice medvědích koster v jeskyních, jmenovitě v jeskyni Pod hradem v Moravském krasu.

3.2. J. Riel-Salvatore a G. A. Clark: Kritika mladopaleolitických (a zvláště časně mladopaleolitických) pohřbů

Metodicky zajímavý je pokus vedený z druhé názorové skupiny, ze strany G. A. Clarka, který je zastáncem plynulého vývoje mezi neandertálskými a moderními populacemi. Když oba autoři (Riel-Salvatore a Clark 2001) použili kritická Gargettova měřítká na mladopaleolitické pohřby, dospěli tím i k podobnému závěru – že totiž ani tyto hroby, a to především ty časně mladopaleolitické (– další

doklad hledané kontinuity) nejsou prokazatelně záměrné.

Již první diskusní reakce v závěru citovaného článku ukazují, že efekt této analýzy byl a zřejmě i bude opačný, než autoři původně zamýšleli: svými pochybami o některých evidentně rituálních hrobech mladého paleolitu totiž podlomili samé základy Gargettovy kritiky, budované pro paleolit střední.

3.3. Aplikace etnologických analogií

Plejáda etnologických analogií je více než pestrá (Ucko 1969, Guiart, ed. 1979). Variabilita přístupů se týká nejen samotné techniky pohřebního rituálu, ale i představ, které s ním daná populace spojuje. Například takzvané milodary mohou a nemusí indikovat představu, že je mrtvý bude po smrti potřebovat a používat. L. Binford (1971), stále na základě etnologických analogií, argumentuje, že pohřební chování (*mortuary behavior*) je strukturováno tak, aby odráželo osobnost mrtvého (tj. jeho sociální úlohy a status), velikost a složení sociální jednotky, která je smrtí přímo zasažena, a v některých případech i přímé okolnosti smrti; takto vrhá pohřební chování světlo na sociální organizaci. V poslední době, spolu s prudkým

rozvojem sídelní archeologie, se zdůrazňuje i význam pohřbu jako deklarace práva na území. To je stvrzováno i deklarováno uložením tělesných pozůstatků předků do země. Takový význam se připisuje jak gravetkým pohřbům, ukládaným na strategicky významných průchoďstích (Předmostí, Dolní Věstonice, Grimaldi – tento argument je ovšem zeslaben překryvem hrobů a loveckých sídlišť na týchž místech), tak mezolitickým pohřebišťm.

Vedle standardního pohřbívání poskytuje etnologie inspiraci pro celou řadu jevů zvláštních: kanibalismus, sekundární pohřbívání, kefalický kult a využití lidské kosti jako suroviny. Případnost těchto analogií je předmětem diskuse.

3.4. Kanibalismus

Kanibalismus je nesporně součástí lidského chování, vesměs nestandardního a pouze v některých kulturách šířeji zobecněného. Představa o kanibalismu v paleolitu vyplynula již v 19. století ze zjednodušených evolucionistických interpolací (v rovině: jeskynní člověk – nomád – primitiv – kanibal), kterým byl podřizován i selektivní výběr analogií z etnologie.

Pojem kanibalismu je však naplněn teprve uskutečněnou konzumací lidského masa, a tu přesvědčivě nedokládá ani zlomkovitost, ani záměrné úpravy, pokud jsou viditelné na nalezených lidských kostech (štípání, zářezy ...). Nadto jsou tyto zářezy velmi často na místech bez obsahu masa, například na vnějším povrchu mozkovny.

Nápadná fragmentárnost kosterních pozůstatků a stopy zářezů na jejich povrchu jsou patrné počínaje některými neandertálskými jeskynnými lokalitami (Krapina, Hortus ...) až po mezolitická pohřebišť (Dyrolm), kde se o kanibalismu reálně uvažuje. Při další interpretaci kosterního materiálu se však kanibalismus někdy stává alternativním vysvětlením pro všechny fragmentárně dochované skelety, ať již byla tato zlomkovitost dána přirozenými postdepozíčními procesy či lidskou manipulací s mrtvými těly. Repräsentantem tohoto směru je například Herbert Ullrich (1982). – Ideální by bylo systematicky srovnávat soubory kosterního materiálu z takových etnologických prostředí, kde byl kanibalismus reálně doložen a popsán.

3.5. Sekundární pohřby

Etnologicky a archeologicky doložená možnost sekundárního pohřbívání (tj. „pohřeb nadvakrát“) je jistě možná alternativa i pro paleolit, zvláště pokud čerpáme analogie ze severského prostředí. Při zimním úmrtí v tamních zeměpisných šířkách ostatně ani jiné řešení jak uložit tělo do zmrzlé země, nezbývá. Jiný typ chování ovšem představuje rituální sekundární pohřeb, kdy jsou kosti záměrně vybírány, uspořádávány či doplňovány podle schématu, který má symbolický význam a je zakotven v tradici.

Řada rituálně velmi složitých příkladů pochází z předkeramického horizontu Předního východu a přesahuje tedy již téma našeho textu. Sekundární pohřby celých těl i jednotlivých lebek tam byly ukládány pod podlahy, někdy znovu vyjímány, upravovány (tj. „oživovány“) a vráceny zpět. Je nutno alespoň uvést pohřby lebek pod podlahami domů v Jerichu (Tell es-Sultán), které byly

dodatečně domodelovány a do očnic mají vsazeny mušle. Jiná anomálie, z posledních výzkumů v Kfar Hahoreš, představuje dlouhé lidské kosti, které byly v prozkoumané ploše lineárně uspořádané do kontury zvířete.

Chceme-li takový model aplikovat na paleolit, jako to činí například Herbert Ullrich v případě Předmostí (1986), měli bychom nejprve vyhodnotit dosah všech postdepozicičních procesů, které na hrob působí. Statisticky přesvědčivé doklady o záměrné selekci určitých („reprezentativních“) kostí zde totiž chybí, spíše lze uvažovat o přirozeném porušení skeletů. U nadmíru skrčených skeletů (Dolní Věstonice), kde se rovněž uvažovalo o „odloženém“ pohřbu, mohlo ke stlačení těla dojít vahou nadložní spráše po rozkladu měkkých tkání. Pokud jde o samostatně uložené lebky, v paleolitu není jisté, zda byla takto deponována ještě hlava včetně měkkých tkání či druhotně lebka.

3.6. Kefalický kult

Za jeden z nejstarších kultovních projevů bývá pokládán tzv. kefalický kult, tj. záměrné oddělování a ukládání lebek (a jako protipól i pohřbívání bezhlavých těl, například La Ferrassie C, Kebara). Nejviditelnějším dokladem již ve středním paleolitu měla být depozice časně neandertálské lebky v jeskyni Guattari v Monte Circeo v centru „kruhu“ z kamenů (Blanc 1942). Kritická revize ovšem upozorňuje, že kruh je velmi nepravidelný a jeho záměrnost je sporná. Současně je nutno připomenout, že některé lebeční kosti,

například mandibula, frontální a okcipitální kost, jsou natolik kompaktní, že z tafonomického hlediska mají větší šanci na dochování než většina kostí postkranialu. Tak lze interpretovat zlomky volně rozptýlené na sídlištích starého paleolitu (například Čou-kchou-tien, Bilzingsleben, Vértésszölös ...). Rovněž nejstarší nález anatomicky moderního Homo sapiens z Hertu, učiněný v roce 2003 v Etiopii, pozůstává z lebky, takže první, spíše novinářské interpretace opět oživily myšlenku kefalického kultu.

3.7. Žárový ritus

Zavádění žárového ritu je registrováno nejprve v mezolitu Dánska a jižního Švédska a poté v neolitu. V paleolitu rovněž došlo k situacím, kdy lidské tělo bylo vystaveno žáru, nikdy však nebylo spálení úplné a z nálezového kontextu nelze vyvozovat, že

šlo o záměrný rituál. Nejprve se tak stalo na břehu jezera Mungo v Austrálii. V Dolních Věstonicích byl žár vystaven dětský skelet DV 4, ten se však dostal do kontextu většího žároviště, kde k ožehnutí mohlo dojít i nezáměrně.

3.8. Násilí a počátky válečných konfliktů

Násilná úmrtí, zřejmě při „válečných“ konfliktech, jsou doložena počínaje pozdním paleolitem a mezolitem, tedy na přelomu pleistocénu a holocénu. Příkladem jsou jedinci se zaklíněnými kamennými projektily na pohřebišti v Džebel Sahaba, masakr následovaný rituálem oddělování lebek v Ofnetu a četné další doklady násilí z hrobů evropského mezolitu (Skateholm, Vedbaek ...). Takto vyhrocená sociální situace souvisí jistě s komplexem změn v časně holocenní krajině, umožňující demografický růst, vzrůstající sedentismus, stabilizaci lidských komunit a jejich přímou vazbu na daný region včetně čerpání a ochrany jeho zdrojů. V tomto bodu existuje v literatuře vcelku shoda.

Diskutuje se ovšem kolem otázky, zda masakry válečného charakteru existovaly již u celkově mobilnějších populací mladého paleolitu, a příslušná literatura se tu nezřídka odvolává i na moravský materiál (osobní diskuse s R. Brianem Fergusonem, 2003). Lawrence Keeley v knize *War before Civiliza-*

tion (1996) a nejnověji Paul Hill a Julie Wilemanová v knize *Landscapes of War* citují „masové hroby“, mimo jiné i z „Československa“, s přímými doklady zranění, především frakturami lebek u dospělých mužů. Argumentuje se nepravděpodobností, že by lidé v hromadných hrobech zemřeli současně přirozenou cestou; jde však o nepřesný výklad. Masový pohřeb v Předmostí sotva byl jednorázový, spíše šlo o dlouhodobou akumulaci (srov. dále); trojhrob z Dolních Věstonic sice jednorázový je, ale údajné fraktury lebečních kostí jsou zřejmě postmortální a „dřevěné kopí“, jímž měl být proboden mrtvý DV 13, je pouze jedním z řady zuhelnatělých kusů dřev soustředěných v okruhu hrobu. Evidentním dokladem zranění jsou malé, vyhojená traumata kruhového a oválného tvaru na frontální části a temeni lebek z Dolních Věstonic. Dokládají silné údery, směřované na hlavu. Podobná traumata existují i na lebkách z Čou-kchou-tienu a Šanidaru, ovšem nemusí být následkem konfliktů „válečného“ typu.

4. Starý paleolit a počátek středního paleolitu

Z nálezového kontextu běžných sídlišť starého paleolitu vyplývá, že kosterní pozůstatky, pokud se zde objeví, nejsou uloženy rituálně. Tvoří součást nálezových vrstev a podléhají tu podobným tafonomickým procesům jako zbytky fauny.

Nicméně je nutno zamyslet se nad depozicemi, které evidentně vyžadovaly určitou iracionální aktivitu, a to dokonce fyzicky i psychicky náročnou: lidské kosterní pozůstatky uložené tak hluboko v jeskynních systémech, že lze vyloučit přirozenou depozici. Na prvním místě je to Sima de los Huesos, tj. větev jeskyně Cueva Mayor v komplexu Atapuerca (Cervera et al. 2000). Teprve na konci obtížně přístupné jeskynní chodby se otevírá 13 m hluboká šachta, na jejímž dně jsou kosterní pozůstatky několika desítek jedinců i ojedinělé artefakty. Rovněž hluboko v jeskynním systému Altamura v Itálii byla v roce 1993 objevena kostra osamělého neandertálce, který tu zřejmě zahynul vsedě a jeho pozůstatky pak překryla sintrová pokrývka (obr. 1). Proto byla vyslovena i domněnka, že archaičtí lidé v předtuše smrti (podobně jako legendární afričtí sloni) vyhledávali zvláštní místa, v tomto případě hluboké jeskyně. Zvláštní vztah k podzemnímu světu ostatně přetrvává a dosahuje netušeného rozměru v mladém paleolitu ...



Obr. 1. Altamura (Itálie). Skelet neandertálce, který zahynul hluboko v jeskynním systému (foto: Consorzio di Ricerca Digamma, Bari).



Olbram Zoubek, *Mistr a Markétka*, 1979, reliéf, odlitek, olovo, 35x35 cm. Inspirace: Michail Afanasjevič Bulgakov (1891–1940), *Mistr a Markétka*. Dílo vytvořené pro projekt knihy a výstavy: *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Foto: Ladislav Neubert.

5. Závěr středního paleolitu a přechodné období

V současné době je dokumentováno kolem 50 neandertálských pohřbů, především ve Francii a na Předním východě; ve druhé ze jmenovaných oblastí k tomu přistupují i první hroby anatomicky moderního člověka.

Charakteristické prostředí pro tyto pohřby utvářely jeskyně a skalní převisy, a to především jeskyně

běžně osídlené. Přidávání „milodarů“ tu sice nevylučujeme, ale důkaz o tom je více než problematický, neboť jde především o zvířecí kosti nalezené v kontextu hrobů. Důležité je, že obdobný a velmi prostý rituál sdílí jak neandertálská, tak anatomicky moderní populace.

5.1. Pohřby v osídlených jeskyních

Tento typ pohřbu se prokazatelně objevuje jako první a je nejkonzervativnější: prostupuje celým středním a mladým paleolitem, pokračuje do mezolitu a neolitu. Někdy se uvažuje již o tom, že první nálezy neandertálců v 19. století, v jeskyních v Neanderově údolí či ve Spy, mohly pocházet z rozrušených rituálních hrobů, ale kontextuální údaje pro taková tvrzení chybí. Rozhodně o tom nemůže být řeč v případě neandertálských fragmentů z moravských jeskyní (Šipka, Švédův stůl a Kůlna). Největší soubor neandertálských pohřbů pochází ze dvou oblastí: jihozápadní Francie a Přední východ. Ojedinelý je Tešik-Taš v Uzbekistánu a dětský pohřeb ze Staroselje na Krymu současný revizní výzkum zpochybnil.

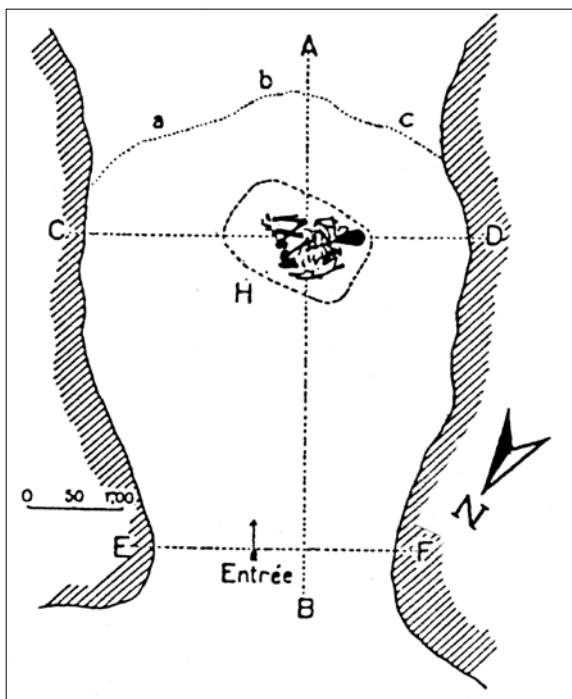
La Chapelle-aux-Saints (Francie)

První doklad záměrných pohřbů poskytla charentská jeskyně Bouffia de Bonneval u La Chapelle-aux-Saints,

kde objevili Bouyssonie et al. (1908) skelet dospělého muže (cca 50 let), údajně v jámě ve středu jeskyně, jejíž výplň (hloubka cca 30 cm) byla barevně kontrastní (obr. 2). Poprvé zde konstatovali přítomnost milodarů – kamenných artefaktů a zvířecích kostí, původně snad uložených s masem jako rituální „potrava“. Problém milodarů je ovšem na všech středopaleolitických lokalitách neřešitelný, neboť přirozenější vysvětlení je, že jde o běžný obsah kulturní vrstvy.

La Ferrassie (Francie)

Počínaje rokem 1909 odkrýval Denis Peyrony skelety šesti jedinců uložených pod mohutným krytem périgorského převisu La Ferrassie, vesměs ve směru západ–východ (obr. 3, Capitan a Peyrony 1912). Jako první se objevil muž č. 1 (cca 45 let), mírně skrčený na úrovni kulturní vrstvy, v kontextu ohniště. O rok později následoval skelet ženy 2 (25–30 let). V roce

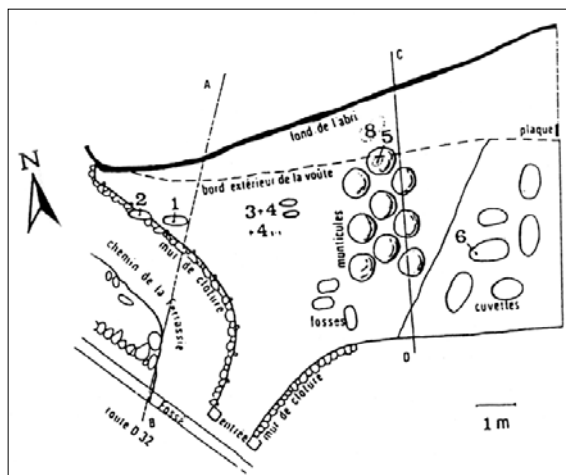


Obr. 2. La Chapelle-aux-Saints (Francie). Poloha hrobové jámy v jeskyni. Podle Bouyssonieho a Bardona.

1912 se objevily i děti 3–4b (desetileté a novorozenec) a možná i třetí 4a (plod/novorozenec). V roce 1920 byla prozkoumána skupina devíti malých „mohylek“, z nichž devátá obsahovala pozůstatky nedonošeného dítěte 5. Poslední, v roce 1921, byl skelet asi tříletého až pětiletého dítěte 6 v trojúhelníkovité prohlubni, jehož hlava byla oddělena od těla a uložena zvlášť. Další fragmenty lidských kostí byly roztroušeny v okolí, respektive získány dodatečnými výzkumy. Některé „krásné“ kamenné nástroje, nalezené v tomto kontextu, byly vykládány jako milodary, aniž by bylo možné takový vztah prokázat. Celkově je ovšem zajímavá asociace pohřbů a kamenných bloků. Lze ji interpretovat buď jako záměrné formování pohřebních struktur – a tak ji viděli sami objevitelé – nebo, pravděpodobněji, jako náhodný opad ze stropu.

Le Moustier (Francie)

Pochybnosti stále vyvolává situace skeletu dospělého muže z Le Moustier. Ty jsou ovšem v tomto případě umocněny vztahem francouzských badatelů, počínaje D. Peyronym, k osobnosti (a národnosti) nálezce Otto Hausera. Celkově totiž objevená situace neodporuje zjištěním z ostatních tehdy zkoumaných lokalit.



Obr. 3. La Ferrassie (Francie). Plánek osmi paleolitických pohřbů a „mohylek“. Podle D. Peyronyho.

Regourdou (Francie)

Zcela zvláštní je situace v Regourdou, zjištěná v roce 1957, kde se přepokládá kamenná konstrukce kolem těla neandertálského muže a v podloží ještě jednu totéž, tentokrát ovšem kolem těla medvěda.

Roc de Marsal (Francie)

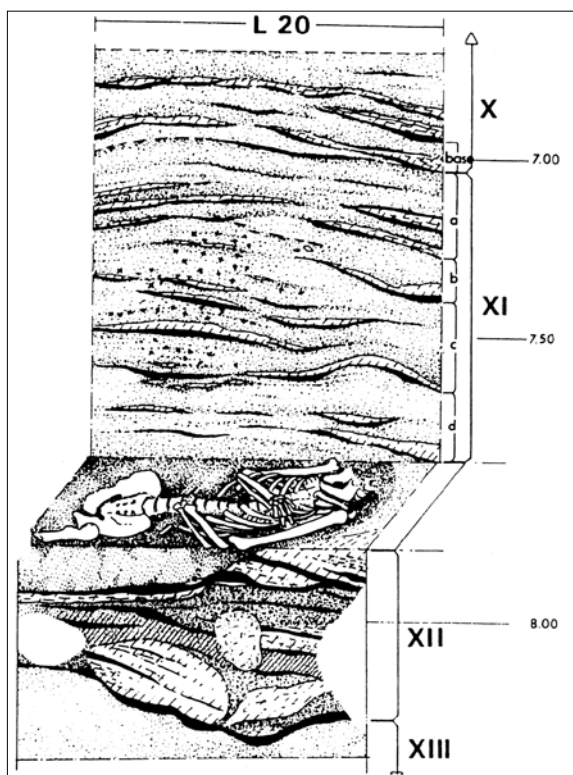
Další nález evokující záměrnost je hrob tříletého dítěte z Roc de Marsal, objevený v roce 1961. Jde o neúplný skelet, zřejmě uložený v jámě.

Saint Césaire (Francie)

V jeskyni La Roche a Pierrot v Saint Césaire byl v roce 1979 odkryt pohřeb asi šestatřicetiletého muže. Datum TL je (s chybou 2700 let) 36,3 tisíce let, čímž se nález stal nejmladším neandertálským pohřbem. Archeologický kontext utváří chatelperronien, tedy již kultura přechodná vůči mladému paleolitu. Podle R. Gargetta, který se opírá o kompresi skeletu a jeho fragmentární stav (hojný výskyt kamenných bloků a nízký počet artefaktů v okolí), jde však o jedince usmrčeného řícením stropu.

Mugharet el-Tabun (Izrael)

Lidské kosterní pozůstatky v jeskyni Tabun ve Wádí il Mughara byly objevovány v letech 1929–1934. Skelet třicetileté neandertálské ženy Tabun C1 byl objeven při výzkumu Dorothy Garrodové, která ovšem v té chvíli nebyla přítomna. Přetrvávají pochyby o uložení, stejně jako o stratigrafické provenienci: zřejmě vrstva



Obr. 4. Kebara (Izrael). Poloha neandertálského skeletu ve vertikální stratigrafii jeskyně. Podle O. Bar-Yosefa.

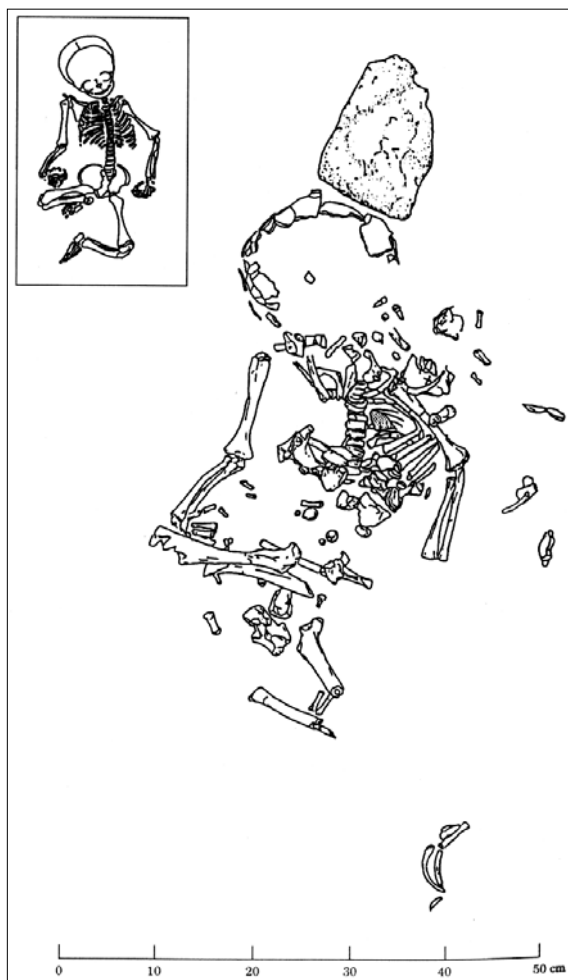
Tabun C, ale může jít o zahloubení z úrovně Tabun B. Vrstva C je datována pomocí ESR na 102–119 tisíc let, vrstva B na 86–103 tisíce let; je mezi nimi patrna změna kultury (moustérien typu Tabun C/B), ale především změna fauny. – Další lidské kosti a fragmenty byly získány z vrstev B, C a E.

Amud („Sloup“, Izrael)

Jeskyně poblíž Tiberiadského jezera je charakterizována nápadnou věžovitou skálou před vchodem, která jí dala jméno. Antropologické nálezy jsou datovány pomocí TL mezi 55–47 tisíc let. Byl zde objeven skelet mladého neandertálského muže Amud 1 (asi 25 let), s kompletní lebku (mimořádně vysoká kraniální kapacita, 1740 cm³) a fragmentárním postkraniálním skeletem. Amud 7 je pohřeb desetiměsíčního dítěte, u něhož byla nalezena horní čelist jelena jako možný milodar (?). Další kosterní fragmenty rovněž náležejí převážně dětem.

Kebara (Izrael)

V průběhu moderního výzkumu v jeskyni Kebara v letech 1982–1990 byl v roce 1983 objeven ve vrstvě XII hrob neandertálského muže (2) uloženého na zádech

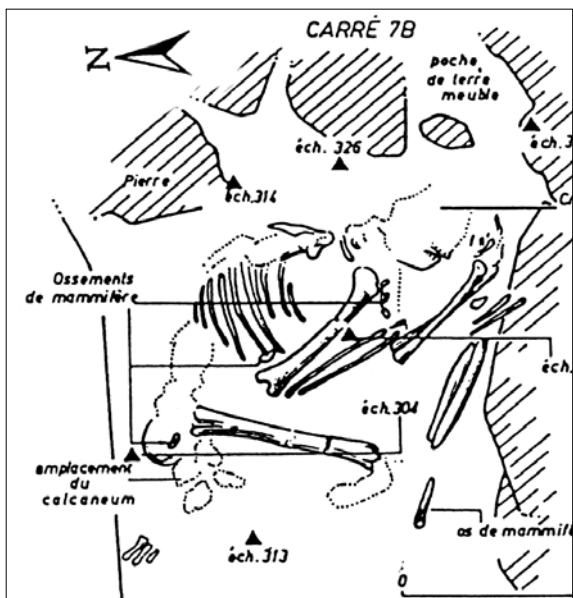


Obr. 5. Dederija (Sýrie). Skelet dítěte. Žebra jsou posunuta směrem dolů. Podle Akazawy a kolektivu.

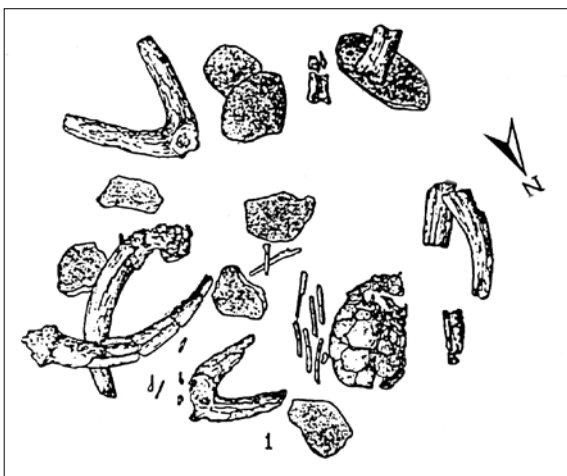
v zahloubené jámě, protínající starší sídelní horizonty včetně ohnišť (obr. 4). Má dochovaný trup včetně pánve, pokrčených horních končetin, vzácné jazyčky a dolní čelisti s M3. Chybí mozkovna a podstatné části dolních končetin. Datum TL pro vrstvy X–XII je 61–59 tisíc let, ESR 64–60 tisíc let; kamenné artefakty a fauna v zásypu jámy jsou zřejmě běžným obsahem sídelních vrstev. Další nález zlomkovitě dochovaného skeletu náleží sedmiměsíčnímu až devítiměsíčnímu dítěti (1); k tomu se připojuje velký počet drobných zlomků lidských skeletů (Bar-Yosef et al. 1992).

Dederija (Sýrie)

V roce 1993 objevila japonsko-syrská expedice v této jeskyni skelet neandertálského dítěte, asi dvouletého, v anatomické poloze (obr. 5). Industrie náleží moustérienu typu Tabun B.



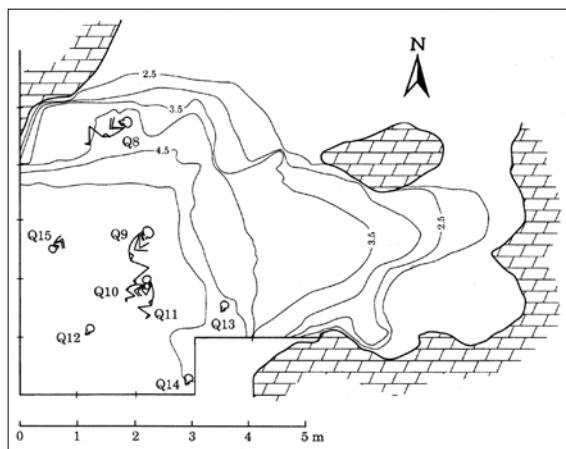
Obr. 6. Šanidar 4 (Irák). Poloha skeletu. Podle Arlette Leroi-Gourhanové.



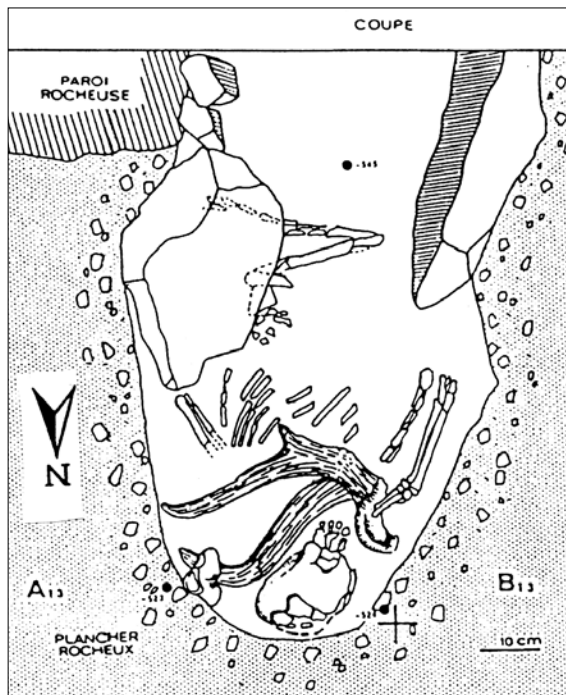
Obr. 7. Tešik-Taš (Uzbekistán). Pohřeb chlapce s rohy kozorožce. Podle Okladnikova.

Šanidar (Irák)

Tato jeskyně se odlišuje vyšší nadmořskou výškou (765 m n. m.) i převýšením nade dnem údolí. Kosterní pozůstatky 9 neandertálců (7 dospělých, 2 děti) pocházejí z různých vrstev a člení se do dvou hlavních chronologických skupin (obr. 6). Ve starší skupině (minimálně 60 tisíc let) byl nalezen muž (Sh 4) uložený přes dvě ženy (Sh 6 a 8), pod nimiž bylo dítě (Sh 9). Mladší skupina (Sh 1, 3, 5) je datována radiokarbonem před 46 tisíc let a byla by tedy současná s nálezy z Amudu. Způsob úmrtí a depozice těl je ovšem nejistý. Někteří byli zřejmě zabiti řícením stropu jeskyně, jindy se uva-

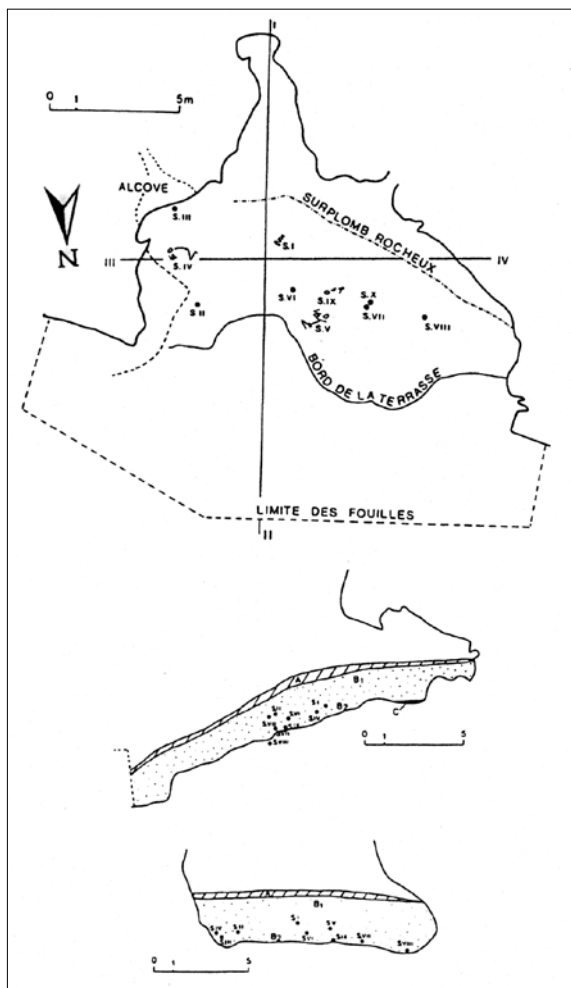


Obr. 8. Qafzeh [Kafsa] (Izrael). Schematický plán jeskyně s lokalizací pohřbů. Ne všechny jsou kompletní a jejich poloha není jednotná. Podle B. Vandermeersche.



Obr. 9. Qafzeh 11 [Kafsa] (Izrael). Plán pohřbu dítěte. Podle B. Vandermeersche.

žuje o tom, že kamenný zával měl chránit pohřbená těla před šelmami. Podle pylové analýzy mohl být hrob muže záměrně zasypán květy. Nevylučuje se však ani to, že pyl květin byl do jeskyně zanesen kurdskými dělníky (k tomu podotýká D. Frayer, že jde o druhy kvetoucí na sklonku jara, zatímco jeskyně byla zkoumána koncem léta). Pokud předpokládáme záměrnost, pak depozice květin nemusí mít význam estetický či symbolický, ale snad i léčebný.



Obr. 10. Skhul (Izrael). Plán jeskyně a poloha skeletů. Podle McCowna, Garrodové a Bateho.

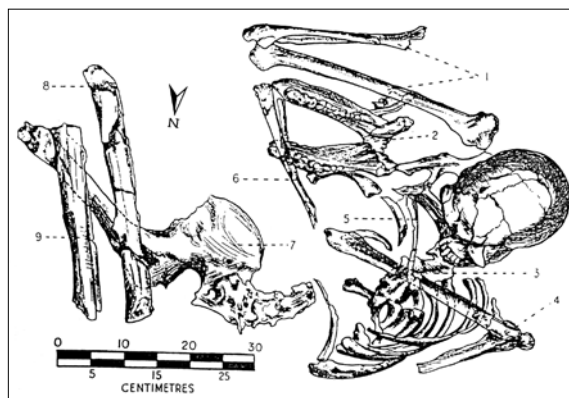
Tešik-Taš (Uzbekistán)

Mimo obě tato centra leží jeskyně Tešik-Taš. V roce 1938 zde A. P. Okladnikov objevil kostru asi osmiletého až devítiletého neandertálského chlapce, kolem níž rekonstruoval ideální kruh z dvojic rohů kozorožce (obr. 7). Kritická revize záměrnost budování kruhu odmítá jako subjektivní vizi.

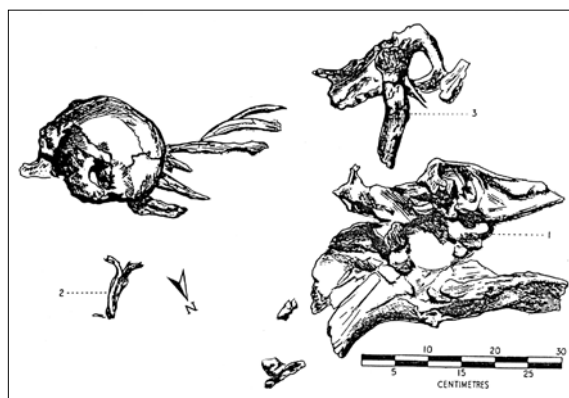
Pohřby anatomicky moderního člověka leží na Předním východě v týchž mikroregionech jako pohřby neandertálské a formálně se od nich nijak neodlišují.

Qafzeh (Izrael)

V této jeskyni nalezla izraelsko-francouzská expedice pozůstatky 18 anatomicky moderních jedinců z různých moustérských vrstev (XV, XVII, XXII), datovaných pomocí TL před 92 tisíce let a ESR před 96–115



Obr. 11. Skhul 5. Poloha skeletu a čelisti kance (2). Podle McCowna, Garrodové a Bateho.



Obr. 12. Skhul 9. Poloha skeletu a lebky bovida. Podle McCowna, Garrodové a Bateho.

tisíc let (obr. 8–9). Nejkompletnější jsou jedinci Q9 (žena) a Q6 (muž), ostatní skelety jsou neúplné. Dále byl nalezen soubor dětí, počínaje plodem, respektive novorozencem, až po věk 13–14 let. Žena Q9 ležela ve skrčené poloze na levém boku a jedno z dětí bylo přímo pod jejími lýtky. U pohřbu Q11 byly přiloženy parohy jelena (možný milodar?).

Mugharet es Skhul (Izrael)

V letech 1931–1932 byly objevovány pozůstatky více než deseti anatomicky moderních jedinců, z toho 5 dospělých mužů, 2 ženy, 3 děti (obr. 10–12). Data ESR a TL pro celé souvrství jsou mezi 80–120 tisíci lety. Jedinec Skhul 9 vykazuje silná zranění, zřejmě smrtelná; u pohřbu S5 byla zase nalezena dolní čelist prasete, někdy interpretovaná jako milodar.

5.2. Pohřby v kontextu těžebních lokalit

Taramsa (Egypt)

V roce 1994 našel kolektiv belgických badatelů pod vedením P. Vermeersche špatně zachovalé zbytky kostry subadultního, anatomicky moderního jedince

poblíž středopaleolitických těžebních jam u Taramsy. Předpokládá se víceméně automaticky, že pocházejí z téhož archeologického kontextu. Pohřební jáma byla asi 1 m hluboká, artefakty ve výplni chyběly.

5.3. Zranění, mortalita

Vysoká mortalita u mladších neandertálských jedinců byla konstatována E. Trinkausem (1995). Vysvětluje to demografickým stresem a potřebou plné mobility u všech členů skupiny (přičemž velmi mladí a staří jedinci umírali jinde než na chráněných sídlištích pod převisy). Rozložení evidentních zranění se věnovali

T. D. Berger a E. Trinkaus (1995), kteří je identifikovali v oblasti hlavy/krku, trupu, ramen/paží, rukou, pánve a nohou. Protože rozložení zranění se nejvíce podobala poraněním kovbojů praktikujícím rodeo, domnívají se autoři, že se neandertálci často dostávali do konfliktu s velkými kopytnatci.

6. Mladý paleolit

V mladém paleolitu pozorujeme diferenciaci pohřebních praktik, ale stále v rámci vymezených regionů Eurasie. Pokračuje osídlení jeskyní (gravettien a epigravettien ve Středomoří, magdalénien ve Francii), ale zřetelněji se oddělují jeskyně osídlené od specializo-

vaných jeskyní funerálních. Běžné jsou jednotlivé či sdružené pohřby na velkých loveckých sídlištích (gravettien Moravy a Ruska), kde se výjimečně kumulují do celých sídelních areálů (Předmostí). Specializovaná pohřebiště však zatím zakládána nejsou.

6.1. Pohřby v jeskyních

Prvou skupinu tvoří hroby v jeskyních, které současně mohly sloužit i jako sídliště – tedy pokračování převládající funerální praktiky ze středního paleolitu. Tato definice je opatrná, neboť ne vždy je sídelní charakter jeskyně jasně prokazatelný – jde-li jen o ohniště či několik artefaktů, které mohou souviset s pohřebním aktem. Ne vždy je také jasná – ve složitých jeskynních stratigrafiích – současnost pohřbu a osídlení (například v Grimaldi jsou častá ohniště pod skelety).

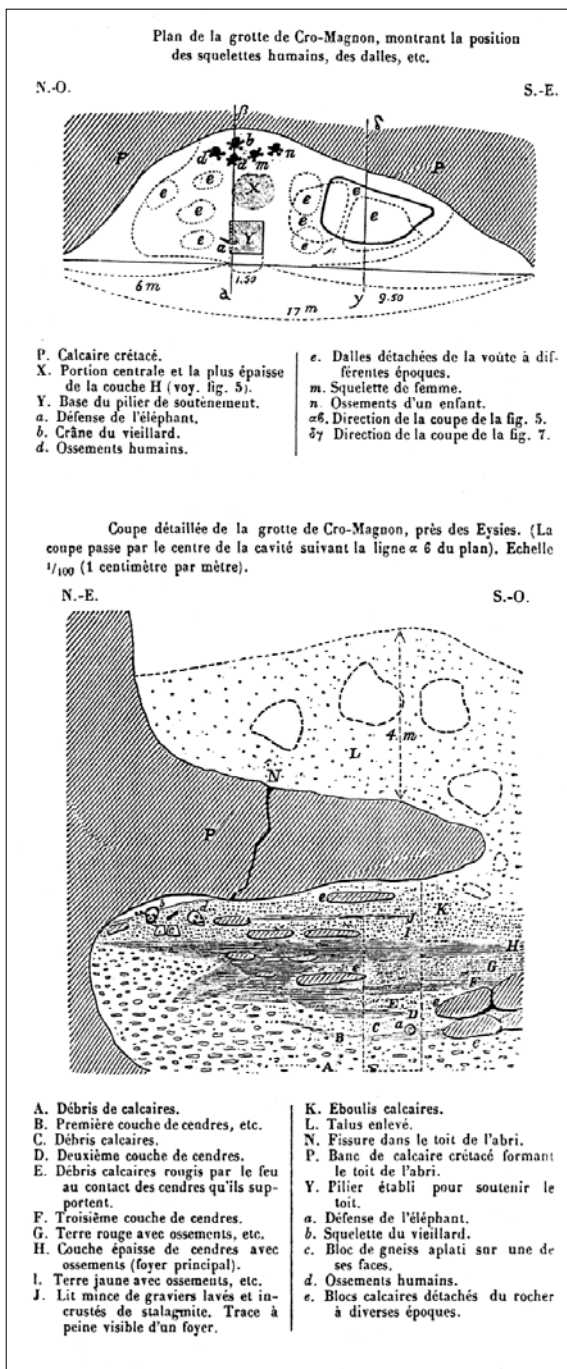
Cro-Magnon (Francie)

Pod nevelkým převisem Cro-Magnon v Les Eyzies došlo v roce 1868 k nálezům pěti lidských koster, které se staly základem pro vymezení „kromaňonce“ a byly jednoznačně spojovány s kulturou aurignacienu (obr. 13). Uprostřed skupiny ležel tzv. stařec (1), muž kolem 45–50 let, provázený dvěma dospělými muži (3, 4), ženou (2) a jedním dosud nenarozeným dítětem. Mezi

jednotlivými kostrami byly nalezeny četné zbytky barviva, na 300 provrtaných mušlí, provrtané zvířecí zuby a závěsek z mamutoviny. V širším okolí se našly opracované sobí parohy a industrie aurignacienu. Později se však uvažovalo o tom, zda hrob nebyl na úroveň aurignacienu zahlouben z nadložní gravettské vrstvy, i když obrysy hrobových jam nebyly během výkopu zaznamenány. Charakter pohřebního rituálu by tomu nasvědčoval.

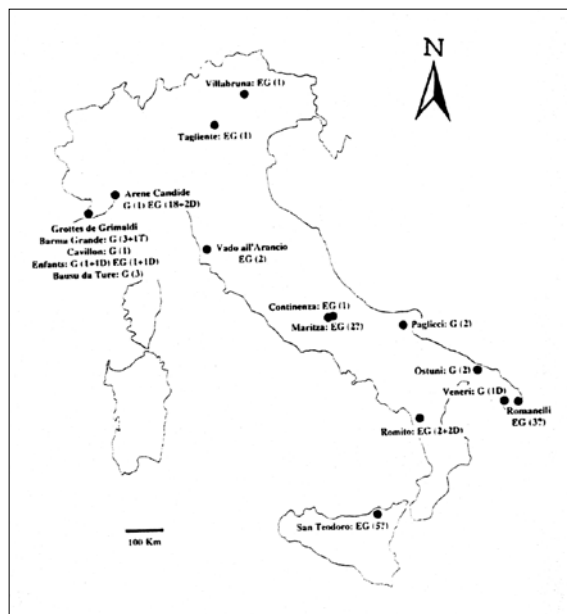
Gravettien a epigravettien Itálie

Největší skupina těchto nálezů je popsána z Itálie: na 50 hrobů s nejméně 60 jedinci, z čehož sedm je dvojitých a jeden trojitý (obr. 14). Celkově jsou italské hroby uloženy častěji na zádech než na boku, ale trojhrob v jeskyni Barma Grande v Grimaldi se od ves-tonického liší právě polohou jedinců na boku (a také pohlavím – podle Davida Frayera jsou tu pohřbeni



Obr. 13. Cro-Magnon (Francie). Poloha a profil hrobů. Podle E. Larteta.

dospělý muž a dvě mladé ženy). Ve srovnání s větší moravských hrobů jsou někteří mrtví z italských jeskyní nápadně bohatě vybaveni, ať už jde o ozdoby z mušlí a kostěných perel na hlavách (jeskyně Děti, Paglicci, Arene Candide, Barma Grande), náhrdelníky

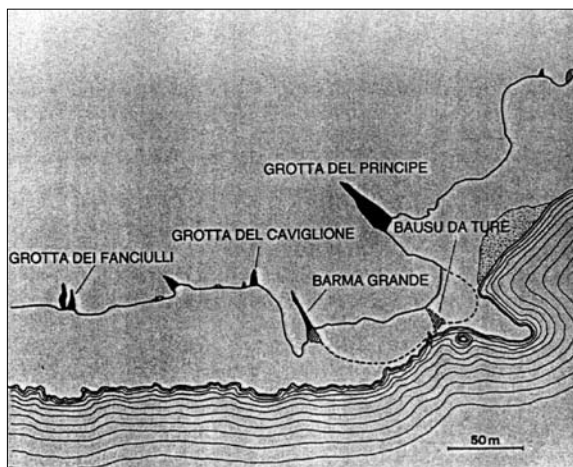


Obr. 14. Itálie, mapka pohřbů. G: gravettien a starší epigravettien, EG: mladší epigravettien, D: dvojitý hrob, T: trojhrob. Podle G. Giacobiniho.

a pektorály (Barma Grande), náčelnické hole zdobící ramena a hrud' (jeskyně Arene Candide) a další nášivky na oděvu.

Grimaldi (Itálie)

Balzi Rossi, „Červené skály“, ležící v zúžené části skalnatého středomořského pobřeží v Itálii, tvoří komplex několika úzkých puklinovitých jeskyní a převisů (obr. 15). Podstatná část sedimentů byla prozkoumána ještě v 19. století, se záměry vědeckými i komerčními (C. Jullien), takže chybí řada důležitých kontextuálních údajů – nejen ke skeletům, ale i k významným uměleckým předmětům. Můžeme ovšem konstatovat určitou souvislost osídlení a pohřbívání. Průzkumy bohužel proběhly na samém počátku paleolitického výzkumu, v atmosféře, kdy se obecně pochybovalo o autentičnosti paleolitického umění, a za ne zcela jasných okolností. Jen tak se mohlo stát, že vedle známých ženských figurek z těchto jeskyní ve francouzských muzeích existoval v severoamerické sbírce po celá desetiletí soubor dalších, zcela neznámých uměleckých předmětů, zveřejněný teprve nedávno. Protože jde o staré, nedostatečně dokumentované nálezy, jejich vztah k mrtvým i přesné datování není k dispozici. Zobrazují ženy a další bytosti v mamutovině (v Itálii se ovšem v té době mamut prakticky



Obr. 15. Grimaldi (Itálie). Celková situace jednotlivých jeskyní v pobřežním útesu.

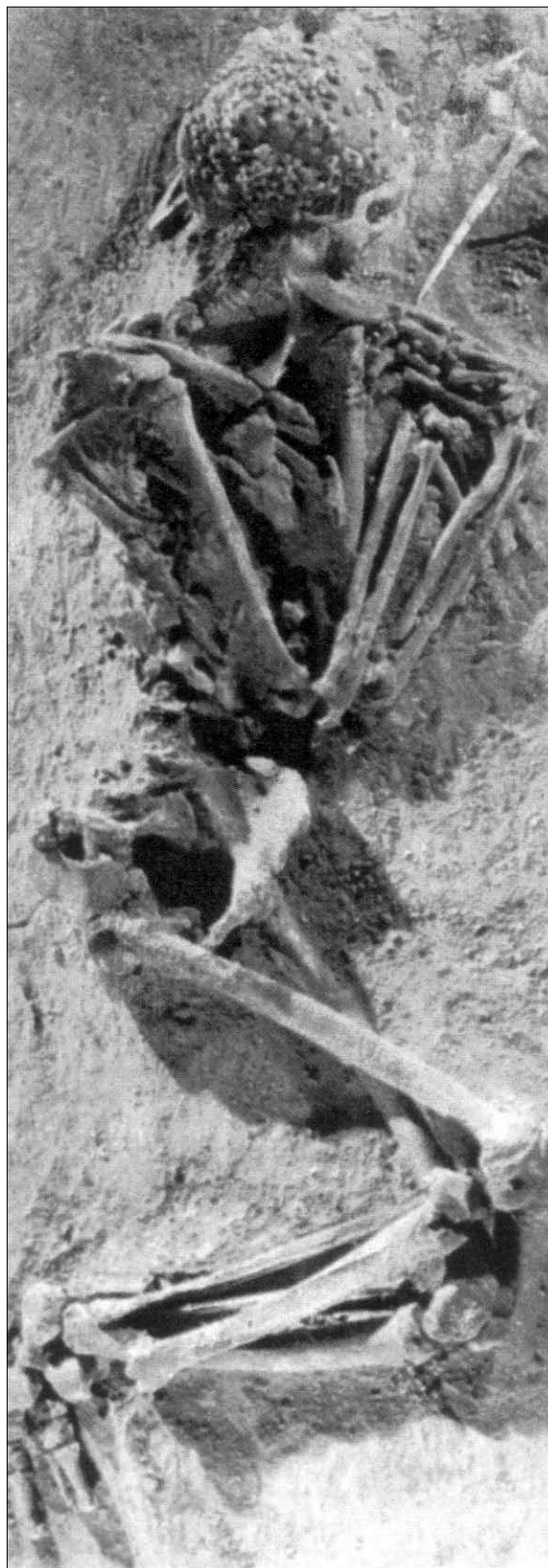
nevyskytoval) i v barevných karneolech. U některých převládají démonické, až ďábelské rysy: rozšklebená maska, ženské tělo propletené do jediného oblouku s nelidskou, spíše hadovitou bytostí, pak ještě dvojhlavá žena ...

V roce 1872 objevil Rivière v jeskyni Caviglione (Cavillon) kostru muže na levém boku v mírně skrčené poloze (obr. 16). V kontextu – vedle běžných artefaktů – bylo získáno cca 700 provrtaných schránek mořských měkkýšů a zubů jelena, zřejmě ozdoby oděvu a hlavně pokrývky hlavy, a jednotlivé kosti dalších jedinců. Rovněž bylo odkryto i ohniště.

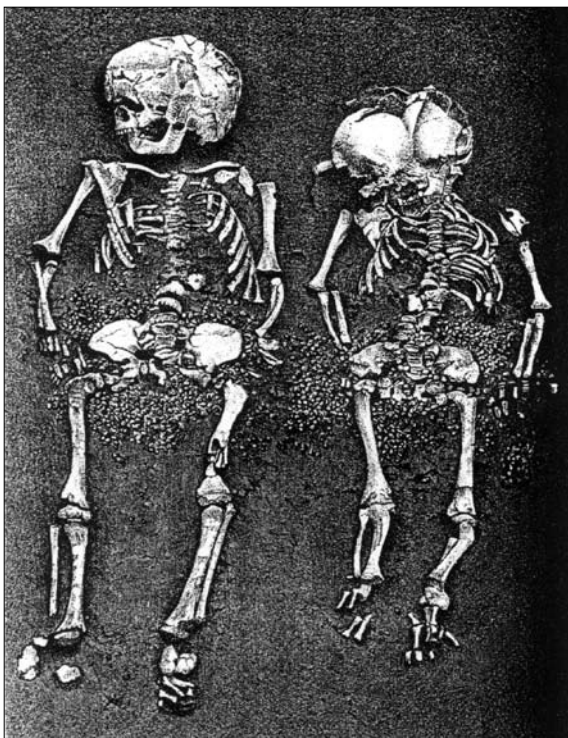
V roce 1873 následovaly tři kostry v Baouso (Bausu) da Torre: byli to dospělí muži (1–2) a postkraniál dítěte (3).

Poté byly nalezeny dvě dětské kostry, opět s bohatými nášivkami na hlavě, v Jeskyni Děti (Grotta dei Fanciulli, obr. 17). Táž jeskyně ovšem během dalšího výzkumu poskytla ještě kostru muže a v roce 1901 další asociaci: mladík ve věku 15–17 let, mírně skrčený na pravém boku a ozdobený provrtanými mořskými mušlemi (*Cyclonassa*), objímal skelet starší ženy, skrčený tak nepřirozeně, že evokuje svázání či jinou kompresi (obr. 18). V kontextu pohřbů se uvádí ohniště.

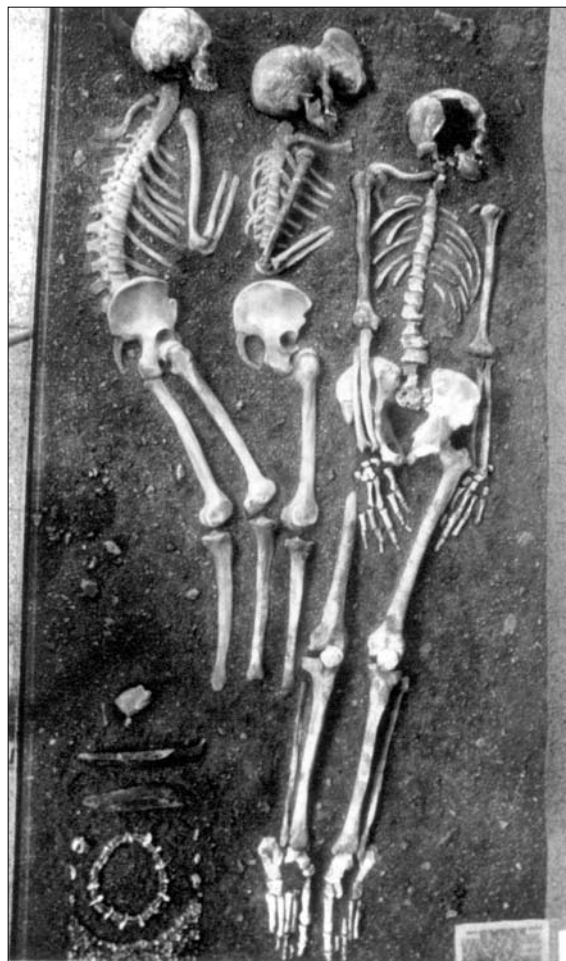
Nejkomplexnější asociaci poskytla Barma Grande. Celkem zde bylo uloženo šest jedinců, ale pouze poslední tři, objevené v roce 1892 a komponované do „trojhrobu“, jsou dokumentovány Verneauem (obr. 19). Podle měnicích se antropologických určení jde o muže, ženu a mladíka.



Obr. 16. Grimaldi (Itálie). Jeskyně Caviglione, hrob muže s bohatě zdobenou hlavou.



Obr. 17. Grimaldi (Itálie). Jeskyně dětí (Grotta dei Fanciulli). Hrob dvou dětí s množstvím schránek mořských měkkýšů.



Obr. 19. Grimaldi (Itálie). Jeskyně Barma Grande. Trojhrob.



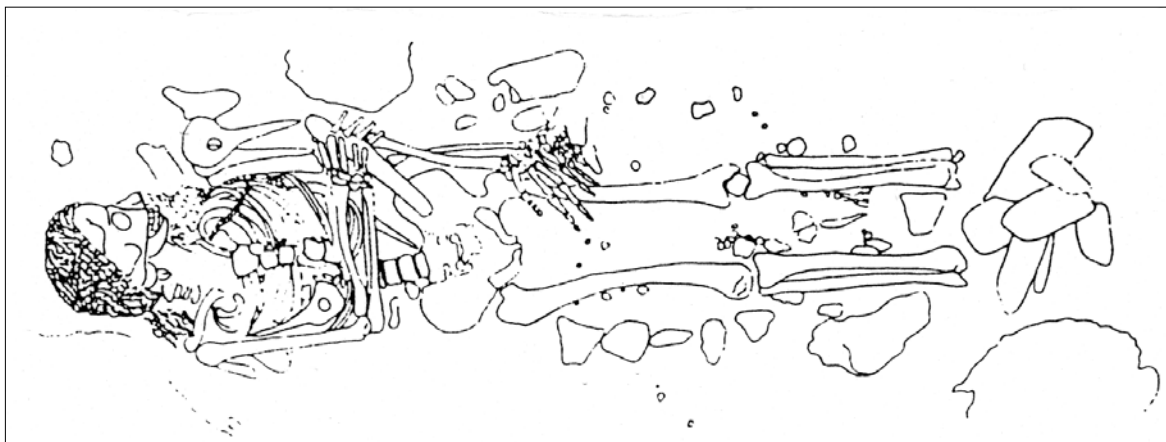
Arene Candide (Itálie)

V roce 1942 byl v rozlehlé jeskyni Arene Candide, v hloubce kolem 6,7 m, odkryt mimořádně bohatý pohřeb muže ve stáří kolem 18 let, označený jako kníže (Il Principe, obr. 20). Je vysypán barvivem, hlava je obklopena stovkami provrtaných mušlí (*Ciprea* sp.) a jeleních špičáků. Dále se našly přívěsky z mamutoviny, čtyři náčelnické hole a 23 cm dlouhá kamenná čepel. Nově získané datum je 23 440 let (Pettitt et al. 2003).

Paglicci (Itálie)

V roce 1988/1989 byl prozkoumán pohřeb mladé ženy v asi 40 cm hluboké jámě, jehož staří je 23–23,5 tisíce let. Žena leží na zádech, pokrytá okrem, především na lebce, pánvi a nohou. Na hlavě, coby „diadém“ měla sedm provrtaných zubů jelena.

Obr. 18. Grimaldi (Itálie). Jeskyně dětí (Grotta dei Fanciulli). Hrob muže a ženy.



Obr. 20. Arene Candide (Itálie). Bohatě vybavený hrob adolescenta.

Ostuni (jeskyně S. Maria di Agnano, Itálie)

V letech 1991/1992 byly prozkoumány dva hroby. Hrob 1 náleží těhotné ženě uložené ve skrčené poloze na boku, se zachovalou kostrou plodu v oblasti pánve. Datování je zhruba 24,4 tisíce let.

Abri Villabruna (Itálie)

Pod převisem byl v poloze na zádech uložen asi pětadvacetiletý muž. Zvláštností je kumulace předmětů při pánvi zemřelého, původně jistě uložených v nějakém váčku: dvě kamenné čepele, kostěný hrot, jádro a valounový retušér. Datování je kolem 12 tisíc let.

Abri Tagliente (Itálie)

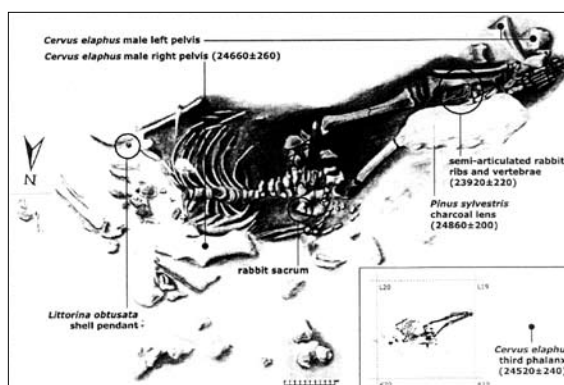
Z dalšího severoitalského převisu pochází spodní část skeletu. V tomto případě je zajímavým jevem zával hrobové jámy velkými kamennými bloky.

Romito (Itálie)

V epigravettieniu jeskyně Romito byly v letech 1963–1965 nalezeny pozůstatky celkem šesti jedinců (4 muži, 2 ženy). Významná je kostra náležející zakrslému jedinci s typickými příznaky chondrodysplasie. Tento člověk, vysoký pouze asi 1–1,2 m a zřejmě neschopný produktivního loveckého života, se v rámci své komunity přesto dožil dospělosti. Datum z jeskyně je kolem 11 tisíc let. Další jeskyně s nálezy lidských kosterních pozůstatků a fragmentů v kontextu epigravettieniu představuje Romanelli, San Teodoro, Ortucchio aj.

Lagar Velho (Portugalsko)

V levé části převisu Lagar Velho byl při zemních úpravách náhodně odkryt pohřeb dítěte, datovaný mezi 23,9–24,9 tisíce let (obr. 21). V intaktní poloze byl

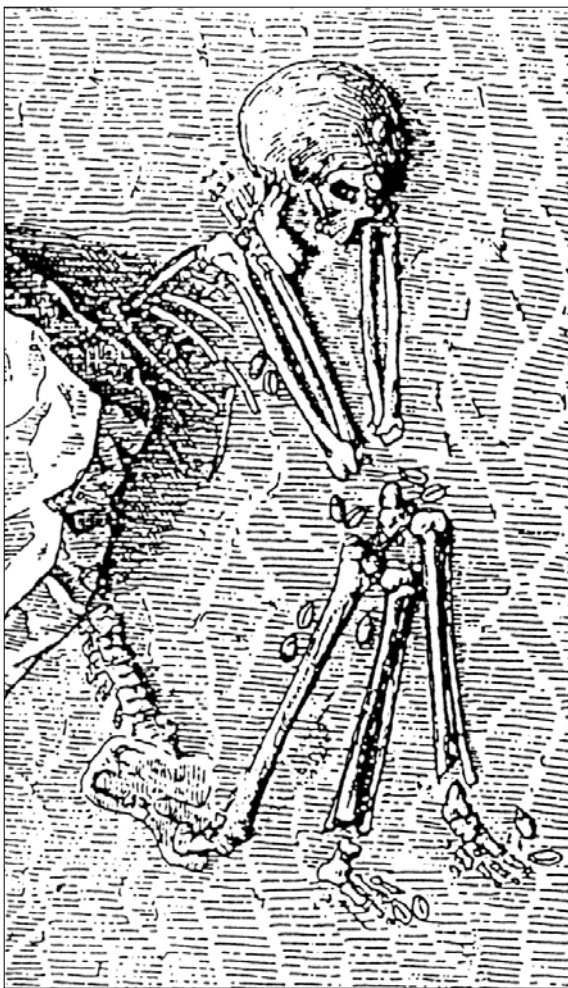


Obr. 21. Lagar Velho (Portugalsko). Plán dětského pohřbu v levé části převisu.

prozkoumán poměrně kompletní postkranální skelet, intenzivně zasypaný barvivem. Fragmenty lebky, poškozené při náhodném objevu, byly zachráněny opodál. Osobní ozdoby dítěte zahrnují provrtané zuby jelena a schránky měkkýše *Littorina obtusata*. Přestože jde o převis, který jinak sloužil jako paleolitické sídliště, v době pohřbu zřejmě osídlen nebyl. Nadto sídelním účelům byla obvykle vyhrazena pravá část převisu, takže systematický archeologický výzkum by takto izolovaný pohřeb stěží vůbec odkryl. Tyto údaje ovšem poskytuje pouze moderní výzkum – při méně spolehlivé stratigrafické i prostorové dokumentaci (srov. například údaje o jeskyních Grimaldi) bychom pravděpodobně převis tohoto typu zařadili do kategorie pohřbů na sídlištích.

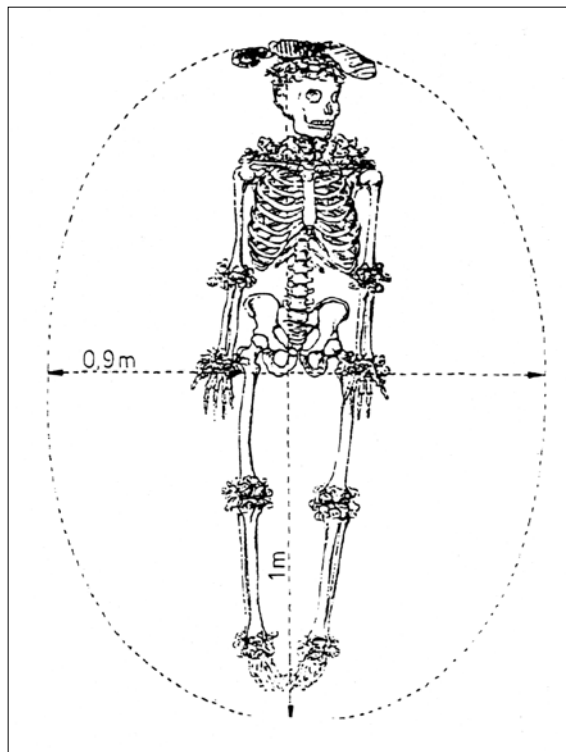
Magdalénien ve Francii

Magdalénské hroby tvoří uzavřenou skupinu na území Francie, kam spadají především nálezy z Cap Blanc,



Obr. 22. Laugerie Basse (Francie). Podle E. Cartailhaca.

Saint-Germain-la-Rivière, Laugerie Basse a Chancelade. Tito mrtví leží na levém boku v silně skrčené poloze, přičemž rozdíl v pohlaví se nijak neprojevil ve způsobu uložení těl (obr. 22). U ostatních hrobů z Francie není původní poloha zemřelých jasná nebo je jiná než skrčená: Le Figuiet, Bruniquel, Les Hoteaux. V La Madeleine, kde byli v magdalénských vrstvách nalezeni čtyři jedinci (tři dospělí, jedno dítě), je doložena poloha na zádech (obr. 23). Gérard Quéchon (1976) konstatoval, že ze čtrnácti francouzských magdalénských hrobů pouze 8 obsahovalo ozdoby a 7 barvivo. Obvykle však ani zde nelze rozhodnout, zda předměty nalezené v okolí hrobu souvisí se zemřelým a byly zamýšleny jako milodary, nebo zda se sem dostaly náhodně. Kromě toho je z francouzských jeskyní a skalních převisů znám větší počet lidských kosterních pozůstatků a jejich fragmentů (bez rituál-



Obr. 23. La Madeleine (Francie). Dětský hrob. Podle Capitana a Peyronyho.



Obr. 24. Mas d'Azil (Francie). Lidská lebka uložena společně s kostěnými kotoučky (rondelle).

ního uložení nebo v nejasném kontextu), než zde lze vyjmenovat (srov. například Oakley et al., ed., 1971).

Mas d'Azil (Francie)

Z této obrovské tunelovité jeskyně, v jejíž centrální části se rozkládalo v magdalénienu velké sídliště, se uvádí lidská lebka uložena společně s typickými kostěnými kotoučky (rondelle, obr. 24).

Magdalénien na Moravě

V moravském magdalénienu pohřební zvyklosti neznáme a pouze stojíme v rozpacích nad několika údajnými zlomky lidských lebek ze sídelních vrstev našich jeskyní (Kůlna, Balcarova skála, Michalka). Nemůžeme ani prokázat, že jsou tyto zlomky skutečně paleo-

litické. Zbytky šestnácti jedinců, převážně žen a dětí, byly v roce 1883 nalezeny také v jeskyni Maszycké v Polsku. Jsou tak fragmentární, že se někdy uvažuje o kanibalismu a dokonce i o tom, že oběti mohly být vybrány z nějaké nepřátelské populace, tedy nejspíše z prostředí epigravettienu.

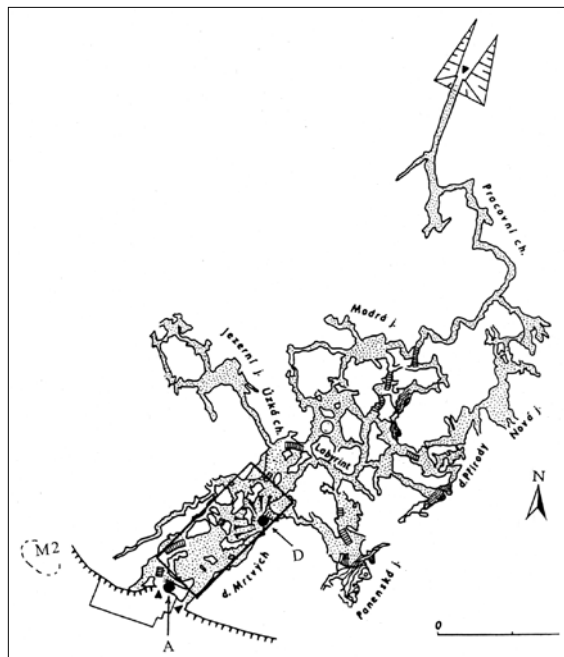
6.2. Funerální jeskyně

Pojem funerální jeskyně užíváme u depozic lidských kosterních pozůstatků v podzemních dutinách bez dokladů trvalejšího osídlení (Svoboda, ed., 2002).

Mladeč (Česká republika)

Povědomí o podzemí vrchu Třesína (nad horním tokem řeky Moravy) se sice ve folklorním podání tradovalo od nepaměti, nicméně jeskyně byla „dokořán“ otevřena až lomem, takže dnes není doložen původní vchod (vchody). Dnes rozlišujeme lokalitu Ia (pod Vstupním komínem), doloženou pouze zprávami svědků otevření jeskyně v roce 1826, respektive 1828, dále hlavní lokalitu Ib (Dóm mrtvých), zkoumanou J. Szombathym, J. Kniesem, J. Fürstem a J. Smyčkou v letech 1881–1922, a vertikální puklinovou jeskyni II, jejíž obsah zachránil J. Knies v roce 1904 (obr. 25). Celkem poskytly Mladečské jeskyně přes sto lidských kostí a fragmentů, náležejících několika jedincům. Je to muž č. 4 z lokality Ib a muži 5 a 6 z lokality II, jejichž lebky jsou poměrně robustní, zatímco ženy č. 1 a 2 z lokality Ib jsou odlišné, s modernější architekturou lebky, nicméně s řadou mužských rysů. Vzorek doplňuje dítě č. 46 z lokality II. O nález „obra“ z lokality Ia máme jen nejasné zprávy, které ani nevyklučují, že se jednalo o zvíře (například medvěda). Z jeskyní dále pochází soubor kostěných hrotů různých délek (největší dosahuje 28,8 cm, obr. 26), dále šidel (někdy zdobených paralelními vrypy) a kosti s uměle přiříznutou hlavicí, někdy se stopami vrtání (obr. 27); konečně i soubor ozdob, dvaadvacet zubů různých zvířat, a to řezáků a špičáků, které jsou záměrně vrtány či provrtány a zřejmě byly viditelně nošeny. Kamenné nástroje se v jeskyních objevily jen výjimečně.

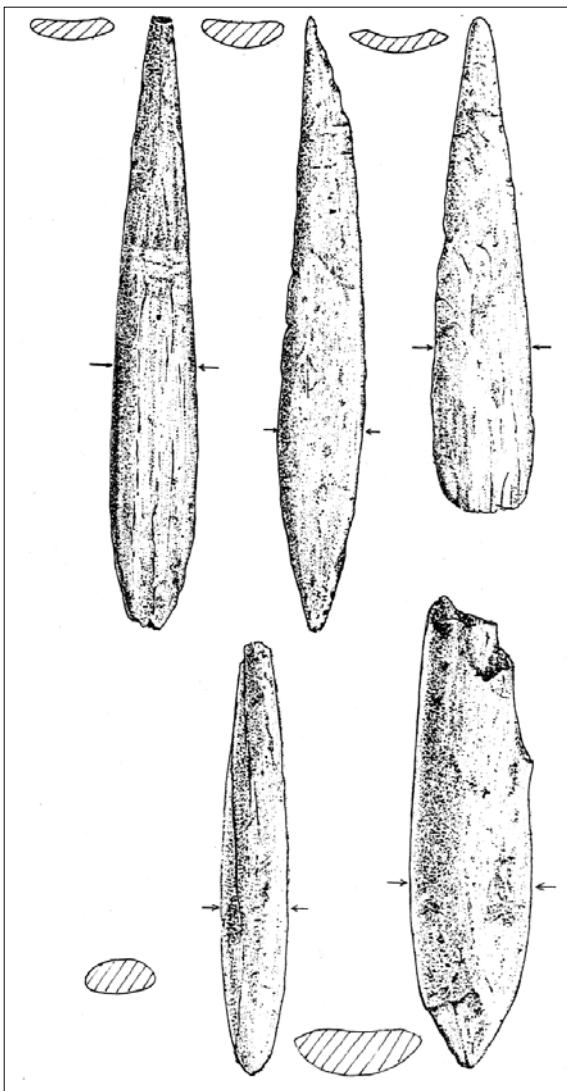
První generace badatelů byla nepochybně silně ovlivněna tehdy aktuálními objevy primárních jeskynních hrobů v abri Cro-Magnon či v jeskyních Grimaldi. Podle představ J. Bayera a J. Szombathyho představoval Dóm mrtvých jakési podzemní pohřebiště či rituální



Obr. 25. Mladeč I–II (Česká republika). Celkový plán jeskynního systému. A: Vstupní komín, D: Komín mrtvých, M2: lokalita II. Obdélníkem ohraničená plocha je znázorněna na obr. 28. Písmena označují Szombathyho nálezy v plášti sutového kužele.

místo a vchod se předpokládal hypoteticky. V případě pukliny Mladeč II uvažoval K. J. Maška o obytné jeskyni přístupné blíže neznámým vchodem od jihu, přestože nálezové okolnosti evidentně ukazovaly na vertikální dutinu směřující od temene dále do hloubky.

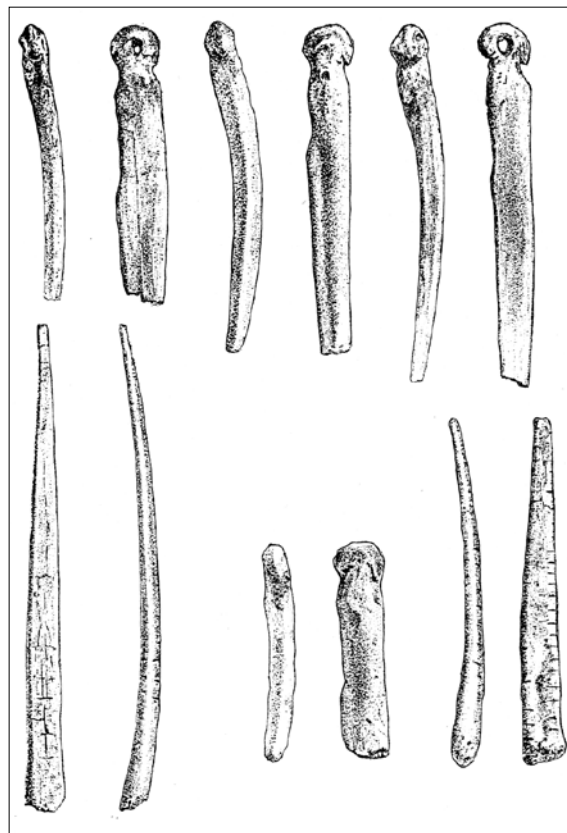
Přímé doklady činnosti živých lidí v podzemí Třesína jsou ovšem problematické. Byly by to například dřevěné uhlíky či dokonce celá ohniště, která zmiňuje Szombathy z Dómu mrtvých a Maška z lokality Mladeč II. Původní „uhlíky“ dnes nemáme a v dochovaných vrstvách pozorujeme spíše černé vysráženiny manganu, které bývají s uhlíky zaměňovány (Jelínek 1987). Nelze zamlčet ani kus šňůry a pochodně, který v Dómu mrtvých kdysi našel Szombathy, ale později



Obr. 26. Mladeč (Česká republika). Kostěné hroty.

jejich paleolitické stáří sebekriticky odmítl. Posledním argumentem mohou být jednoduché červené značky, které odtud jako první publikoval M. Oliva (1989), pokud jejich stáří v budoucnu prokážeme jako paleolitické. V každém případě by ovšem šlo pouze o epizodické (explorační) průniky do podzemí.

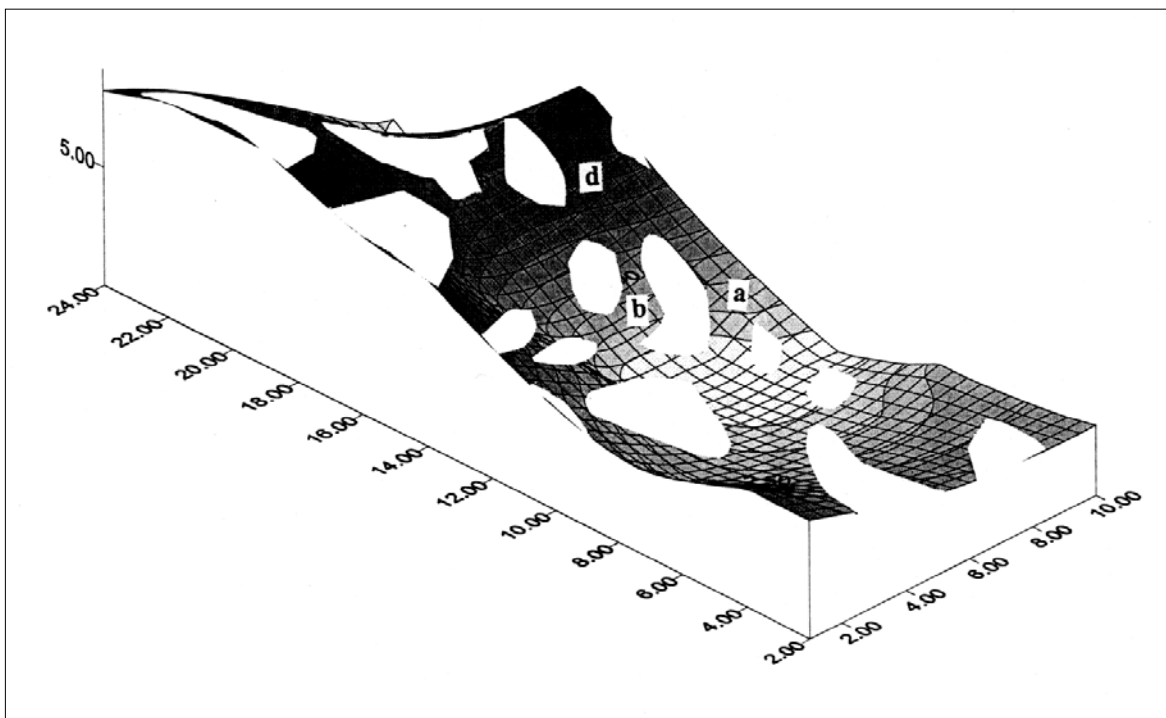
Již J. Szombathy (1925) registroval, že v Dómu mrtvých byly lidské kosti poházeny bez anatomických souvislostí, avšak v duchu své doby to připsal na vrub lidožroutským orgiím. Později obrátil J. Knies pozornost ke Komínu mrtvých, v jehož širším okruhu se nálezy soustřeďovaly. Na příkladu celé kostry soba doložil, že do jeskyně propadla právě touto cestou. V dopise K. J. Maškovi o tom píše: „Ze zajímavějších věcí



Obr. 27. Mladeč (Česká republika). Kostěné artefakty.

jsem poslední dobou ... získal téměř celou kostru soba, jen lebka jest rozbitá. Hnáty zachovány skvostně! Zvíře zahynulo ve skalní trhlině, do níž se zřítilo.“ Odtud již nebylo daleko k teorii, že týmž komínem se dostaly dovnitř i lidské kostry, případně celý náleзовý soubor, tak jak ji formuloval J. Smyčka (1922) a podpořili J. Jelínek (1987) a J. Svoboda (2000, 2002). Pro zvířata představují rozsedliny a podzemní dutiny tohoto typu přirozenou past a nelze vyloučit, že lidská těla prošla analogickými tafonomickými procesy (obr. 28). Výskyt artefaktů, včetně ozdobných artefaktů v Mladči I, spolu s opakováním tohoto jevu však naznačuje, že se do takových míst těla mohla ukládat záměrně (rituálně?).

Depozice sedimentů, včetně paleontologického obsahu a artefaktů, představovala proces dlouhodobý, jehož důsledkem je tvorba suťových kuželů. Sintrové souvrství, uzavírající relikt souvrství na přilehlé skalní stěně („locus A“ dle Szombathyho 1925), bylo nově datováno dvěma vzorky v superpozici k 34 000–35 000 let B. P. (nekalibrované údaje), což je v souladu jak s očekávaným aurignackým stářím antropologických



Obr. 28. Mladeč I (Česká republika). Rekonstrukce původního povrchu Dómu mrtvých.

nálezů, tak i s údaji nálezců o přímé vazbě fosilií a nálezů (Svoboda – van der Plicht – Kuželka 2002). Prvé datum přímo z lidské kosti však jen mírně překračuje 26 tisíc let a data ze zvířecích kostí jsou ještě mladší. Již před provedením dalších plánovaných datování lze říci, že v Mladči nacházíme stopy opakovaných epizod uložení lidských kosterních pozůstatků, a to na několika místech: pravděpodobně pod Vstupním komínem, evidentně pod Komínem mrtvých a ve vertikální dutině Mladeč II. Skutečnost, že v Mladči I deponované předměty propadaly do nižších pater, zatímco v Mladči II skončily ve výplni neprůchodné rozsedliny, můžeme chápat jako druhotnou: nemusela být záměrná a nemusela být ve své době ani registrována.

Paviland („Kozí díra“, Velká Británie)

Již velmi dávný a teprve nyní přehodnocený je objev skeletu mladého muže v jeskyni u Pavilandu ve Walesu, umístěný v řídké osídlené pobřežní krajině na samé západní periferii paleolitického světa (Aldhouse-Green et al. 2000). Lebka a části postkraniaálu chybí. Původně se skelet připisoval ženě, což v kontextu intenzivního červeného zásyvu přivedlo název „Červená dáma“. Z asi 60 předmětů z mamutoviny, kosti a měkkých schránek můžeme dodatečně vybrat ozdoby, které se značnou pravděpodobností přímo souvisejí s pohřbem:

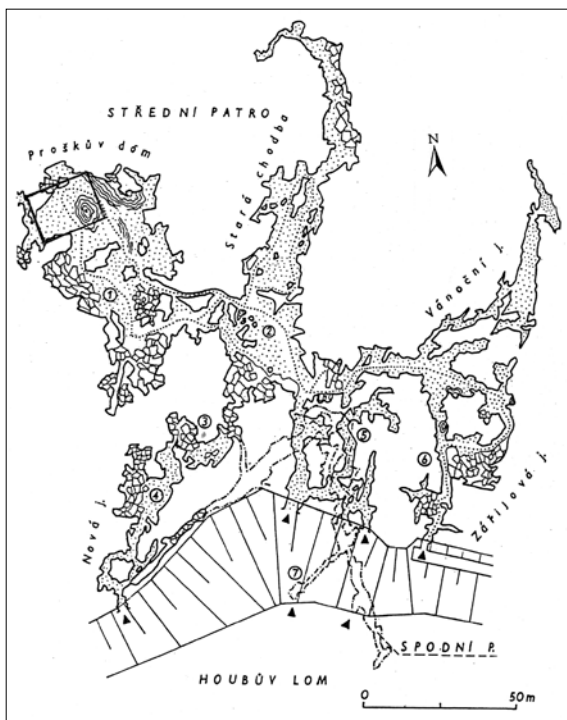
přívěsky z mamutoviny, provrtané zuby, schránky měkkýšů Littorina a náramek z mamutoviny. V kontextu ležela rovněž mamutí lebka a kel. Nově byla datována velká sekvence vzorků z této lokality, přičemž data vztažená přímo k pohřbu jsou 26 350–25 840 B. P.

Cussac (Francie)

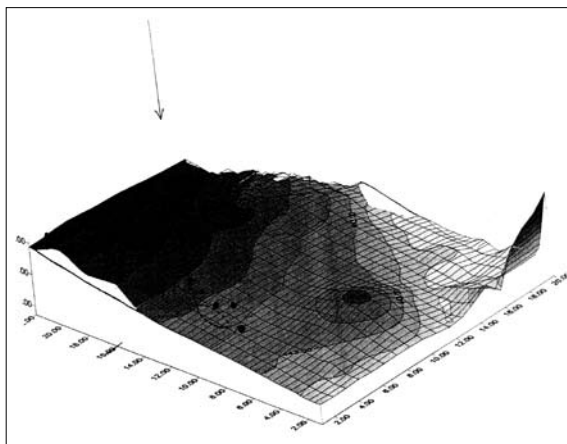
V roce 2000 došlo k objevu nové jeskyně u Cussacu, kde pozůstatky lidských skeletů leží uvnitř dómu ozdobeného parietálním uměním (Ajoulat et al. 2001). Kostry ležely volně na povrchu, soustředěny byly v přirozených prohlubních a medvědíh hnízdech. Předběžný odhad je 5 jedinců: 4 dospělí a 1 adolescent. Parietální umění stylisticky odpovídá horizontu gravettských jeskyní ve Francii (Pech Merle – Cougnac – Cosquer – Gargas). Kamenná i kostěná industrie je nepočítaná. Prvé datování, přímo z lidské kosti, je 25 120 B. P.

Koněpruské jeskyně (Česká republika)

Koněpruské jeskyně představují vícepatrový systém uvnitř návrší Zlatého koně, s vrcholem v nadmořské výšce 475,9 m (obr. 29), částečně známý, respektive tušený již v historických dobách (středověká mincovna), ale jako celek objevený až při těžbě vápence 12. října



Obr. 29. Koněpruské jeskyně (Česká republika). Celkový plán. Obdélníkem ohraničená plocha je znázorněna na obr. 30.



Obr. 30. Koněpruské jeskyně (Česká republika). Proškův dóm. Rekonstrukce sutového kužele s vyznačením antropologických nálezů (body) a koncentrace artefaktů (přerušovaný ovál).

1950. Následoval komplexní, interdisciplinární výzkum celého jeskynního systému (Prošek et al. 1952). Lokalitě jako celku i jejím jednotlivým částem byla věnována rozsáhlá literatura (Fridrich – Sklenář 1976, Svoboda – Kuželka – Vlček 2003), přičemž detailní publikace celé terénní dokumentace dosud není uzavřena. Totéž se týká konečného zpracování antropologického nálezu, které připravuje E. Vlček.



Obr. 31. Čou-kchou-tien (Čína). Portál Horní jeskyně.

Ukládání do krasových rozsedlin a dutin a jejich následná redepozice v podzemí, tak jak je doloženo v Mladči, se tedy opakuje. Proto také v případě kosterních pozůstatků v Koněpruských jeskyních již o tomto způsobu depozice a interpretace lokality nikdo nezapochyboval. Jestliže však v Mladči šlo o akt opakovaný, a to zřejmě na třech místech, pak v Koněprusích to byl jednorázový akt, doložený v jediné části jeskynního systému.

Svrchně pleistocenní lidské fosilie spolu s archeologickým a paleontologickým materiálem byly omezeny na Proškův dóm, jediný větší dóm druhého (středního) patra. Depozice pleistocenních nálezů (včetně lidských pozůstatků) byla v tomto případě od počátku vztahována právě ke komínům, kudy se očekával přísun materiálu do jeskyně a pod nimiž se vytvořil mohutný sutový kužel.

Souvrství sutového kužele je členité, přičemž spodní část profilu je bez nálezů a paleontologické nálezy se začínaly objevovat až od vrstvy E. Všechny lidské pozůstatky i průvodní archeologické nálezy jsou pak vázány k nejvyšší části souvrství, případně až k jeho

povrchu. Týlní část lidské lebky dospělého jedince našel J. Kovanda při úpatí suťového kužele ihned po objevu Proškova dómu, 17. listopadu 1950. V letech 1951 až 1953 pak Archeologický ústav ČSAV prováděl systematický výzkum, přičemž byly objeveny další zlomky lebky i postkranialního skeletu. Čelní partie a levá část obličeje byla ohlodána, zřejmě hyenou nebo vlkem. Z kostry hrudníku se našly v různém stupni zachování tři zlomky žeber a pět obratlů. První zlomek žebra pochází z druhého levého žebra, další dva zlomky žeber jsou ze zadní a střední části pravého žebra. Na tělech obratlů se vyskytuje osteochondróza a na hrbolku jednoho žebra jsou stopy po artróze v žebropátečním kloubu.

Fauna svrchní vrstvy zahrnovala nosorožce (kompletní lebka bez mandibuly, která ležela na povrchu suťového kužele pod komínem), koně, vlka, hyenu, tura nebo bizona, jelena, zajíce a sviště. Nejen na lidských, ale i na zvířecích kostech jsou patrné stopy ohryzu, a to i přestože kosti hyeny jsou ve skladbě fauny poměrně vzácné. Tatáž vrstva obsahovala i uhličky modřínu.

Artefakty se v plášti suťového kužele koncentrovaly v omezeném prostoru asi 1 m². Zahrnují čtyři artefakty z „metamorfované břidlice“, retušovaný úštěp z křemene, jádrovitý artefakt z rohovce a schránku třetihorního měkkýše (*Glycimeris glycimeris pilosa* L.) s přirozenou perforací. Jediný předmět, který by mohl být kulturně diagnostický – někdy v literatuře uváděný hrot mladečského typu, je v podstatě fragment žebra velkého savce, který takové klasifikaci neodpovídá.

Naše rekonstrukce nálezové situace pomocí programu Surfer vychází z podrobného vrstevnicového plánu, pořízeného F. Proškem (obr. 30). Tato projekce, modelující tvar suťového kužele pod šikmo vzhůru

směřujícím komínem, je rámcově srovnatelná se situací na lokalitě Mladeč Ib – Dóm mrtvých, kde byly fragmenty lidských skeletů, archeologický a paleontologický materiál svrchního pleistocénu rovněž získány z povrchového pláště velkého suťového kužele, jehož vlastní těleso je středopleistocenní a starší (obr. 26).

Rovněž v Koněpruských jeskyních byly odebírány vzorky sintru pro datování radiokarbonovou a uran/thoriovou metodou. Konkrétně Proškova dómu se týkaly vzorky masivního sintru útvaru „Mohyla“ ve spodní části suťového kužele, dále korodované „koněpruské růžice“ a prokřemenělého podlahového sintru a vzorky z nejmladší generace sintrového příkrovu na stěnách (údaje V. Suchého a K. Žáka). Ve všech případech bylo radiokarbonem zjištěné stáří větší než 21 000 let. Pro přímé radiokarbonové datování kosterních pozůstatků byl vybrán zlomek lidské kosti, pravděpodobně ze spodiny lební, jehož stáří je 12 900 let (Svoboda – van der Plicht – Kuželka 2002). V tomto případě by tedy uložení antropologických nálezů následovalo až po formování těchto sintrů a odpovídalo by horizontu magdalénského osídlení Českého krasu.

Čou-kchou-tien, Horní jeskyně (Čína)

V horní části slavné staropaleolitické lokality se otevírá portál tzv. Horní jeskyně (obr. 31), za nímž následuje deprese vyplněná sekvencí ostrohanných sutí s hlinitými i sprašovými výplněmi, jimiž prostupují sintrové krusty. Datování sintru i okolních suťových poloh se různí (10 000, 18 000, 30 000 let), ale minimální stáří antropologických nálezů je zřejmě 13 000 let. Lidské skelety provázejí kostěné šperky a jehly, tedy artefakty jinak v Číně velmi vzácné (srov. obdobné nálezy ze sídliště Siao-ku-šan).

6.3. Pohřby v kontextu těžebních lokalit

Nazlet Khater (Egypt)

Asi 400 m severně od mladopaleolitické těžební lokality Nazlet Khater 4, datované před 34 400–31 500 let, byl objeven další hrob anatomicky moderního člověka. Mrtvý ležel na zádech s hlavou orientovanou k západu. Poblíž obličeje byla bifaciálně opracovaná „sekera“, typ obvyklý

na nedaleké těžební lokalitě. Hrobová jáma byla 60 cm hluboká, překrytá velkými kamennými bloky. Další hrob byl objeven asi 30 m východně odtud, kde ležel skrčený skelet na zádech, avšak velmi poškozený a bez lebky. Ojedinelé kosti (foetus) a skořápky pštrosích vajec byly nalezeny v okolí, v nejistých nálezových okolnostech.

6.4. Pohřby na loveckých sídlištích

První hroby na otevřených sídlištích se objevují v Austrálii. V severní Eurasii se na otevřených sídlištích začíná pohřbívat poměrně později, teprve v gravettieniu, ale zato se tento ritus rychle a téměř masově šíří od Moravy přes Rusko až po Sibiř. Poloha těl zde není ustálená či závazná a nezávisela ani na věku, pohlaví ani významu zemřelého. Mrtví se ukládali na zádech, na břicho a v ruských Kostěnkách v jednom případě snad původně vsedě. Typická je poloha na boku s nápadným pokrčením končetin. Moravské hroby (věstonický trojhrob) někdy obsahují ozdoby při hlavách i po těle mrtvých, zřejmě nášivky na čepicích a oblecích, ale podstatně vzácněji než v Itálii a Rusku.

V některých případech se zdá, že poloha a gesta pohřbených těl, předměty nalezené v bezprostředním okolí a určitá zranění, pokud jsou na kostech patrná, mohou mít symbolický význam. Například v Dolních Věstonicích II (DV 13–15) spočívali tři mladí lidé tak, že se zdá, jakoby levý mladík rukama zaspával klín středního jedince (stále ještě neurčeného pohlaví) barvivem, zatímco pravý mladík leží na břicho. Existují i vztahy a paralely mezi hroby a určitými symboly, například u věstonické ženy (skelet DV 3 – skulptura ženské tváře) či brněnského muže (skelet Brno 2 – připojená „loutka“).

Mungo (Austrálie)

V kontextu sídlišť na dunách v pobřežním pásmu vyschlého jezera Mungo v Austrálii byly odkryty nejstarší známé pohřby na sídlištích, datované původně před 30 000 let. Nedávno bylo jejich stáří zvýšeno až na 60 000 let, což bylo velmi podstatné, neboť pohřbení náležejí modernímu typu člověka a jejich výskyt tak časně a tak daleko od výchozího afrického kon-

tinentu vyvolal diskusi. Datování je tu však i nadále předmětem výzkumu a diskuse. Vysoký muž (Mungo 3) byl uložen na boku a zasypan červeným barvivem. Další tělo mladé ženy bylo spáleno, kosti pak zřejmě sesbírány a pohřbeny v malé jamce – tento pohřeb se tedy považuje za nejstarší doklad kremace.

Kow Swamp (Austrálie)

V Kow Swamp (stáří 13 000–9 000 let) odkryl Alan Thorne pozůstatky více než čtyřiceti jedinců, mužů, žen i dětí. Dokládají přítomnost jiné, podstatně archaičtější lidské populace, než která osídlila Austrálii v oblasti jezera Mungo.

Areál Dolní Věstonice – Pavlov (Česká republika, obr. 32–33)

DV 4 – dítě

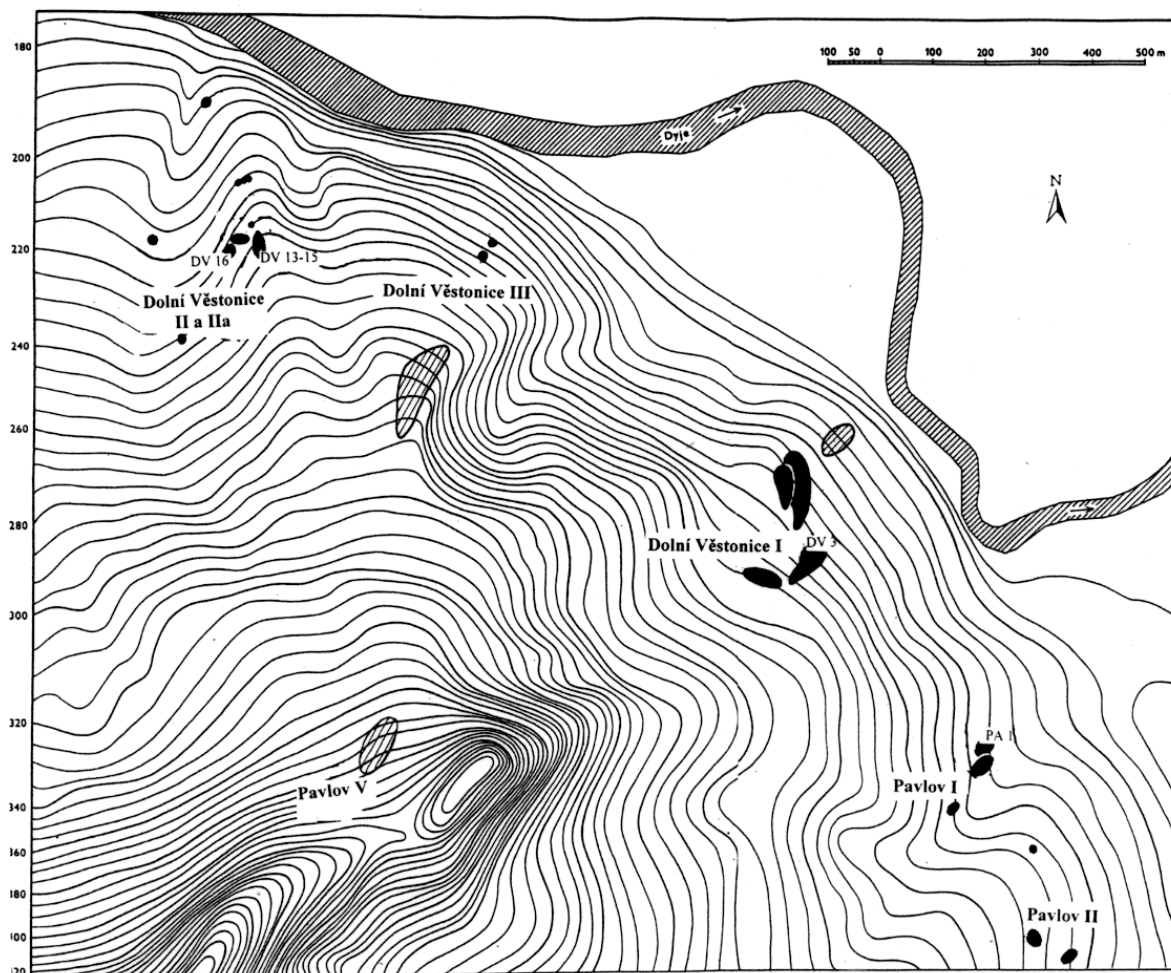
Kontext: 29. října 1927 zaznamenal E. Dania ve svém deníku nález rozpadlé mamutí lopatky. Pod jednou z jejích částí leželo 11 zlomků dětské lebky (obr. 34). Celá situace byla uvnitř koncentrace uhlíků a do červena propálené hlíny, kterou Dania interpretoval jako ohniště.

Poloha: Krční obratle přiléhaly k lebce, orientované směrem k okraji popeliště. Hledání dalších lidských kostí v okolí bylo neúspěšné.

Barvivo a artefakty: Lebka byla pokryta červeným barvivem. V okolí bylo dvačtyřicet liščíků špičáků, uložených ve vzorci protilehle orientovaných dvojic; některé ovšem byly poškozeny nebo částečně spáleny. K. Absolon (1929) je interpretoval jako „náhrdelník“, ale může jít i o ozdobu hlavy, tak jak to známe z jiných gravettských hrobů.

Tab. 1. Přehled rituálních pohřbů v areálu Dolní Věstonice – Pavlov.

Lokalita	Jedinec	Poloha	Orientace	Barvivo	Ozdoby
DV I	DV 3	silně skrčená	SZ	hlava, horní část těla	10 špičáků lišky
DV II	DV 13	na zádech, natočená	JJV	hlava	20 provrtaných zoubků šelem, závěsky z mamutoviny
DV II	DV 14	na břicho	J	hlava	3 špičáky vlka, závěsky z mamutoviny
DV II	DV 15	na zádech	J	hlava, pánev	4 provrtané špičáky lišky
DV II	DV 16	skrčená	V	hlava, pánev	4 provrtané špičáky lišky
Pavlov I	Pa 1	skrčená??(porušeno)	JV	–	–



Obr. 32. Areál Dolní Věstonice-Pavlov (Česká republika), s polohou lokalit DV I-III a Pavlov I, II, V, a pohřbů DV 3, DV 13-15, DV 16 a PA1.

Interpretace: Dania interpretoval lebku jako částečně spálenou. V odvozené literatuře bývá tento případ citován jako doklad žárového pohřbívání.

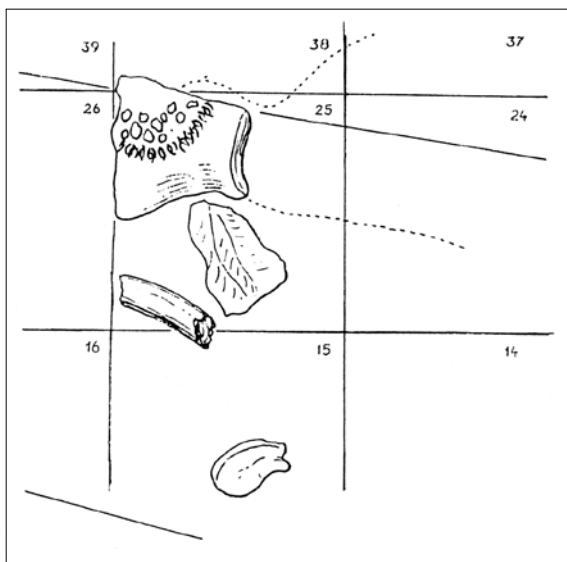
DV 3 – žena, cca 40 let

„Dne 12. 7. (1947) zde očišťoval M. Macek další dvě mamutí lopatky, ležící těsně vedle sebe. Když narazil na okraji jedné z nich na červenou, silně barvivou promísenou zeminu a v ní na lebku, ihned na to upozornil. Ukázalo se, že mamutí lopatka překrývá skutečně lebku lidskou! Při nadzvednutí větší části rozpadlé mamutí lopatky se objevily některé další části lidské kostry a na spodní straně sejmutého fragmentu lopatky hojně a nepravidelně vedené rýhy. Nebylo již nejmenších pochyb. Pro historii výzkumů tábořiště lovců mamutů u Dolních Věstonic nastal velký okamžik: objev paleolitického rituálního hrobu ...“ (Klíma 1963, 20–21).

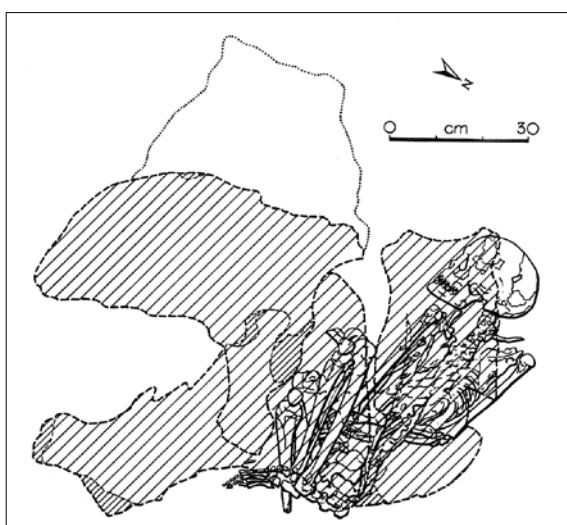
Kontext: Pohřeb ležel při okraji sídelního celku 1. Pod mělkým ale pevným horizontem vápencové su-



Obr. 33. Dolní Věstonice I (Česká republika). Plán lokality, s vyznačením polohy lidských kosterních pozůstatků 1: fragmenty, 2: zuby, 3: kalvy, 4: lebeční fragmenty, 5: rituální pohřeb. Podle Klímy 1990, upraveno.



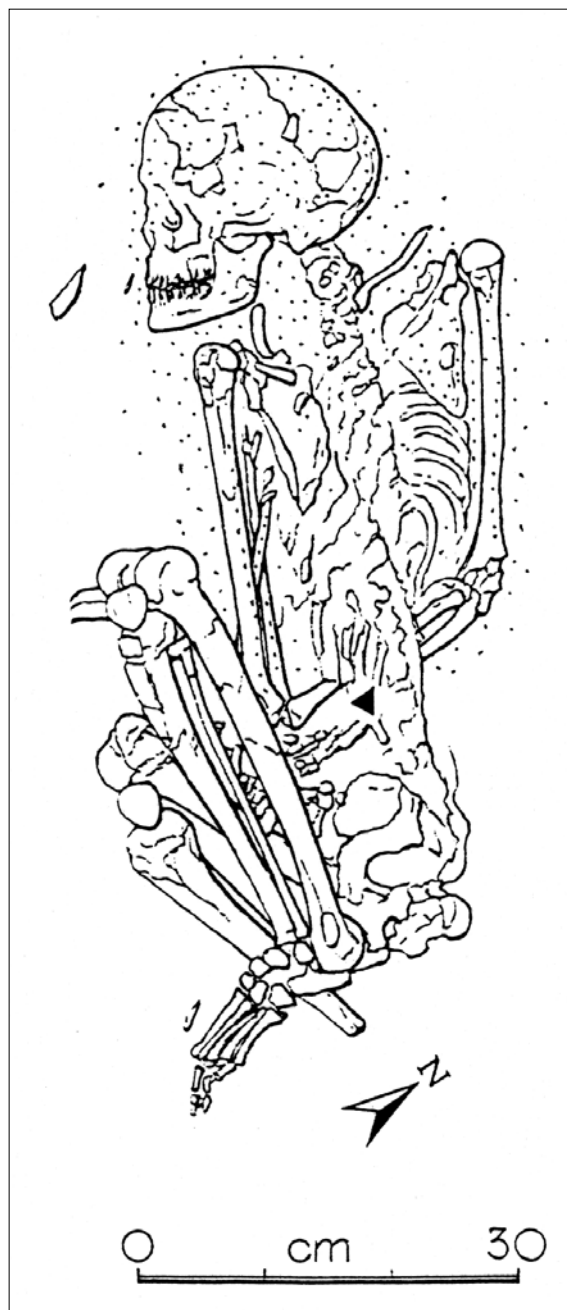
Obr. 34. Dolní Věstonice I (Česká republika). Zlomky lebky dítěte DV4, včetně protilehle uložených dvojic provrtaných špičáků lišky jako ozdoby. Podle terénní skici E. Danií.



Obr. 35. Dolní Věstonice I (Česká republika). Poloha skeletu DV 3 pod příkrovem mamutích lopatek (šrafovaně). Podle B. Klímy.

tě promísené s hlínou a uhlíky se objevily dvě velké mamutí lopatky, které úplně zakrývaly horní i dolní část silně skrčeného těla (obr. 35). Podle B. Klímy s pohřbem souvisela i nedaleko nalezená pánevní kost mamuta. Postkranální skelet byl přenesen v bloku do Moravského zemského muzea v Brně, kde jej v roce 1995 vyzvedl a vypreparoval E. Trinkaus.

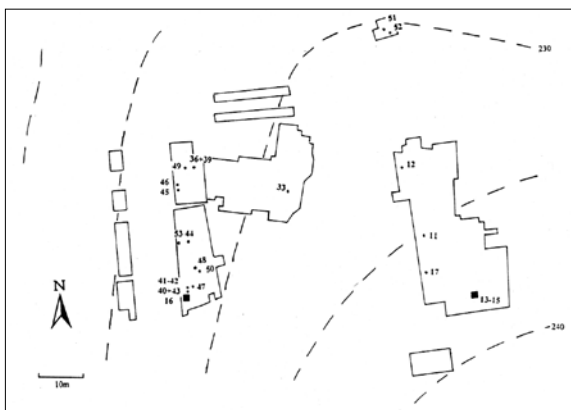
Poloha: Kostra ležela na pravém boku, s hlavou orientovanou k severozápadu, v tak silně skrčené poloze, že kolena přiléhala k trupu (obr. 36).



Obr. 36. Dolní Věstonice I (Česká republika). Plán skeletu DV 3. Tečkované: barvivo; trojúhelníková šipka: kumulace liščíků zubů v oblasti pravé ruky/pánve. Podle B. Klímy, upraveno.

Zranění: Na lebce je patrna asymetrie jako následek zlomeniny kloubního výběžku mandibuly.

Barvivo a artefakty: Pokryv barviva byl rozprostřen na horní části těla a soustředěn na lebce, včetně spodiny lebeční a okolní spráše. Na spodní straně překrývající mamutí lopatky jsou rovnoběžné zářezy až 20 cm dlouhé, orientované ve dvou směrech. Z tohoto



Obr. 37. Dolní Věstonice II (Česká republika). Plán lokality s polohou lidských kosterních pozůstatků. Čtverce: rituální pohřby DV 13–15 a DV 16. Body: drobné fragmenty a zuby.

prostoru získal B. Klíma tyto artefakty: hrotitou čepel před obličejem, další dvě čepel a mikročepel s otupeným bokem u nohou, několik dalších úštěpů objevil při výzkumu postkraniaálu E. Trinkaus. Dále pozůstatky fauny, a to: prstní články a část pánve polární lišky a v okolí pravé ruky na pánvi 10 špičáků polární lišky, několik řezáků téhož zvířete doplnil E. Trinkaus.

Interpretace: Pokrčení postkraniaálního skeletu je tak silné, že se někdy uvažovalo o sekundárním pohřbu těla již částečně rozvolněného. V současné době však při interpretaci přihlížíme spíše k tlaku nadložních sedimentů.

DV 13–15: dva muži na okrajích a pohlavně neurčitelná bytost v centru (všichni kolem 20 let)

„Jak výzkum postupně pokračoval výše proti svahu, přibývalo i nálezů zuhelnatělého dřeva. A v oblasti jeho nejhustějšího výskytu ležely tři lidské kostry. – Všechny tři lebky a pánev prostředního jedince pokrývalo červené barvivo. Pravá kostra leží na břiše, prostřední na zádech a levá kostra, rovněž uložená na zádech, se mírně přiklání k prostřední a rukama směřuje k její pánvi. Na čele a temeni se našlo několik provrtaných zubů lední lišky a drobné kostěné perly, obalené barvivem – zbytky ozdob hlavy ... Každý, kdo trojhrob spatřil, cítil, že poloha těl má něco vyjadřovat, že nebyla uložena jen tak náhodně. Jako by ruce levého muže zasypávaly životadárný klín ženy červeným barvivem. Jako by ve chvílích pohřbu pozůstalí zdůraznili nikoli smrt, ale věčně se obnovující život“ (Svoboda – Dvorský 1994, 71).

Kontext: Večer 13. srpna 1986 byly objeveny tři lidské kostry při jižním (horním) okraji sídelní koncentrace na temeni lokality DV II (obr. 37). V okolí byla



Obr. 38. Dolní Věstonice II (Česká republika). Plán trojhrobu DV 13–15. 1: zuhelnatělé dřevě, vybrané artefakty; 2: barvivo a kompaktní kusy barviv, 3: měkkýši (Melanopsis a Arianta arbustorum alpicola), 4: lidské zuby, provrtané zvířecí zuby, provrtané závěsky z mamutoviny (zvýrazněné trojúhelníkovitou šipkou). Podle Klímy, upraveno.

neobvyklá koncentrace uhlíků i celých kusů zuhelnatělé kulatiny smrku, uložené převážně ve směru rovnoběžném s těly.

Poloha (obr. 38–39): Těla jsou uložena vodorovně, s hlavami proti svahu, tj. k jihu (DV 14–15) a JJV (DV 13). Vzhledem k úklonu svahu tedy ležely dolní končetiny poměrně vysoko v kulturní vrstvě, zatímco hlavy jsou mírně zahlobeny do podložní spraše (pokud nejde o spraš druhotně přesunutou po svahu). Scénář uložení je viditelný z dokumentace (viz též výše).

Zranění: Na mozkovně DV 13 jsou dvě dobře vyhojené oválné jizvy po tupých úderech, které však život muže neohrožily. Naproti tomu fraktury v exponované týlní kosti na břiše ležícího muže DV 14, který byl vykládán jako smrtelné zranění, připisujeme spíše tlaku nadložní spraše po rozložení mozku. Není také reálný důvod, proč interpretovat jeden z kusů kulatiny, nalezený u pánve DV 13, jako „smrtící kůl“.

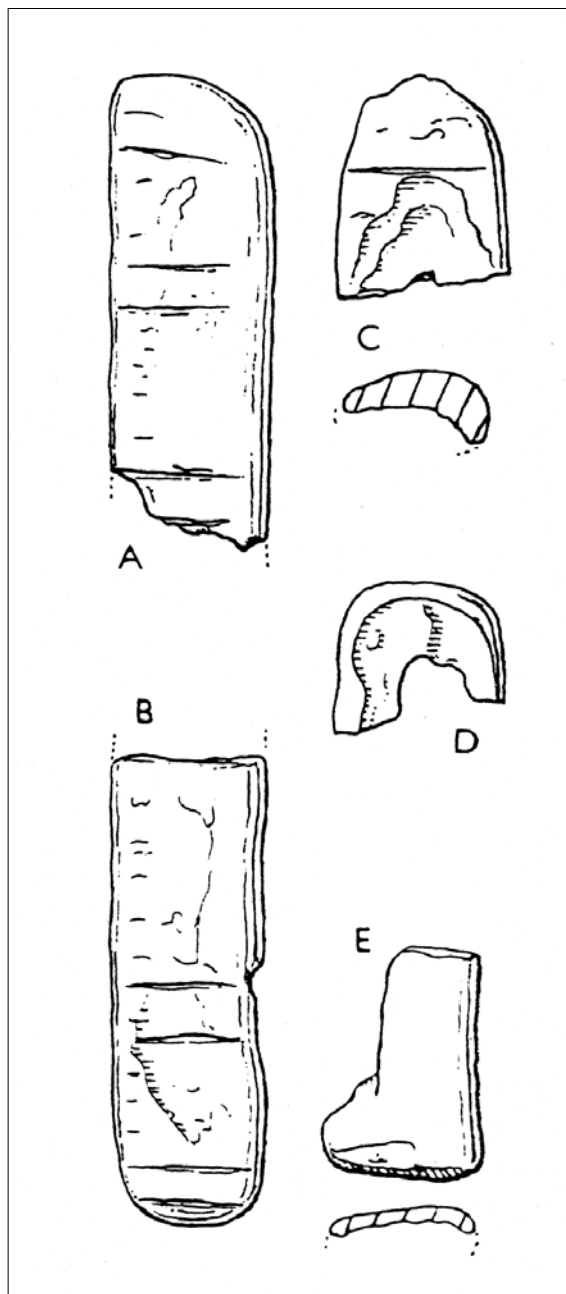
Barvivo a artefakty: Barvivo se vyskytovalo jako pokryv v práškovitém stavu, jako kompaktní úlomky



Obr. 39. Dolní Věstonice II (Česká republika). Fotografie trojhrobu DV 13–15.

i jako pevné krusty na lebkách. Nápadná koncentrace byla v oblasti pánve DV 15. Největší a nejsilnější krusta se dochovala na čele DV 13, s dosud vsazenými provrtanými zoubky šelem, rozloženými ve třech skupinách po 4, 5 a 11, do určité míry podle velikosti; 27 úlomků barviva bylo v oblasti krku. U DV 14 se na lebce dochoval jen malý fragment této krusty a v okolí byly roztroušeny 3 provrtané špičáky vlka. V případě DV 15 byly v okolí lebky nalezeny jen čtyři provrtané špičáky lišky. V oblasti mužských lebek se našly celkem čtyři malé, oválné přívěsky z mamutoviny.

Pohřební areál poskytl při výzkumu i následném plavení ještě další inventář: 4 provrtané liščí špičáky, 6 hrudek vypálené hlíny, neprovrtané schránky terciérních měkkýšů, soubor 115 kusů běžné kamenné industrie, kostěné sídlo a malé zlomky zvířecích kostí, částečně spálených. V oblasti ústní dutiny DV 15 ležel úlomek zvířecí kosti s vrypy. Zhruba 1 m od západního okraje trojhrobu bylo prozkoumáno ohniště, v jehož areálu ležel podlouhlý artefakt z jílovce s pravidelnými, rytmicky řazenými vrypy (obr. 40).



Obr. 40. Dolní Věstonice II (Česká republika). Slínovec s pravidelnými vrypy, nalezený západně od trojhrobu DV 13–15. Kresba B. Klímy.

Byl interpretován jako lunární kalendář. V každém případě je však nápadná jak výjimečnost předmětu, tak jeho vztah k trojhrobu.

Interpretace: Postdepoziciční změny v celém tomto prostoru jsou minimální, poloha těl je autentická a záměrná, takže jejich gesta mohou mít informativní anebo symbolický význam. Deformace kulturní vrstvy bioturbací, svahovým posunem a kryoturbací jsou

patrný na přilehlých profilech, a mohou ovlivnit ztrátu některých drobných předmětů (články kostry ruky a nohy). Celkově dobrý stav zachování koster, které přitom nebyly zahloubeny a ležely prakticky v úrovni kulturní vrstvy, naznačuje, že musely být chráněny nějakou konstrukcí. Tuto hypotézu podporují četné fragmenty zuhelnatělého dřeva (kulatiny) v prostoru pohřbu, které mohou indikovat relikty ochranné struktury.

Poloha koster tedy vyjadřuje určité sdělení. Jsou-li oba krajní jedinci zdraví a silní muži, pak centrální jedinec, ústřední postava celého výjevu, byl gracilní, od dětství poznamenaný nemocemi a jeho pohlaví se doposud nepodařilo určit. Připomínám, že také ve světě keramických plastik z Dolních Věstonic je pohlavně nevyhraněný jedinec zastoupen figurkou 9 a o figurce „hermafrodita“ se hovoří rovněž v Grimaldi.

Přestože aplikace etnologických analogií na mladý paleolit má svou metodickou problematiku (viz výše), připojím v tomto případě jako ilustraci pozorování převzaté z loveckých společností amerického i eurasijského severu, tedy Eskymáků, Indiánů i sibiřských populací, jak je shromáždila Sandra E. Hollimonová (2001). Odtud byl opakovaně popsán týž silný princip, podle něhož jsou jedinci v sexuálně nevyhraněném postavení (neboli, podle slov V. W. Turnera „prahové osobnosti“) duchovně silní. Jinými slovy: ti, kteří jsou fyzicky omezeni, mohou zprostředkovávat mezi pozemským a nadpřirozeným světem, čímž se deviance (jak ji chápeme my) mění v posvátnou sílu. Kdo překročil hranice pohlaví, může v podstatě překračovat jakékoli hranice. V šamanské praxi to například znamená, že mužský šaman může přijmout ženského ducha jako pomocníka a opačně, použít jejich síly v transu během seancí a velcí šamanové, přestože jsou muži, mohou „porodit“ duše zvířat. Vztah ostatních (včetně pohlavně normálních šamanů) ke zvláštním jedincům je různorodý, zahrnuje obdiv i strach současně, ale v každém případě pozornost. Kdokoli se narodí „jiný“ (stačí třeba s prstem navíc) si zaslouží péči, neboť jeho zvláštnost má svůj důvod. Lakotský *winkte* (osobnost „třetího pohlaví“) to vyjádřil slovy: „Pokud příroda zatíží člověka břemenem odlišnosti, dává mu také moc.“

DV 16

„Mrtvý muž, asi 40 až 50 let starý a 172 až 174 cm vysoký, před námi ležel na pravém boku se skrčenýma nohama. Na lebku a břicho kdysi nanесли vrstvu červeného

barviva – destičku na jeho roztírání, dosud pokrytou červení, jsme později našli opodál. U lokte a na břiše ležely čtyři provrtané špičáky lišky, snad zbytek ozdoby pasu. Ale nejdůležitější nález jsme podrobně prozkoumali až později. Jen asi 20 cm od skrčených kolen kostry se rozkládalo kruhové ohniště. Nebylo to ohniště běžné, jakých jsme před tím prozkoumali už řadu, ale vícekrát obnovované, vyplněné kameny rozpraskanými žárem a navíc umístěné uprostřed jakési prohlubně, v níž ležela i kostra. Pozdější rozbor ukázaly, že v ohništi se docílovalo teplot až 800 °C. Ale už při výzkumu bylo jasné, že mrtvého položili k ohni záměrně“ (Svoboda – Dvorský 1994, 6).

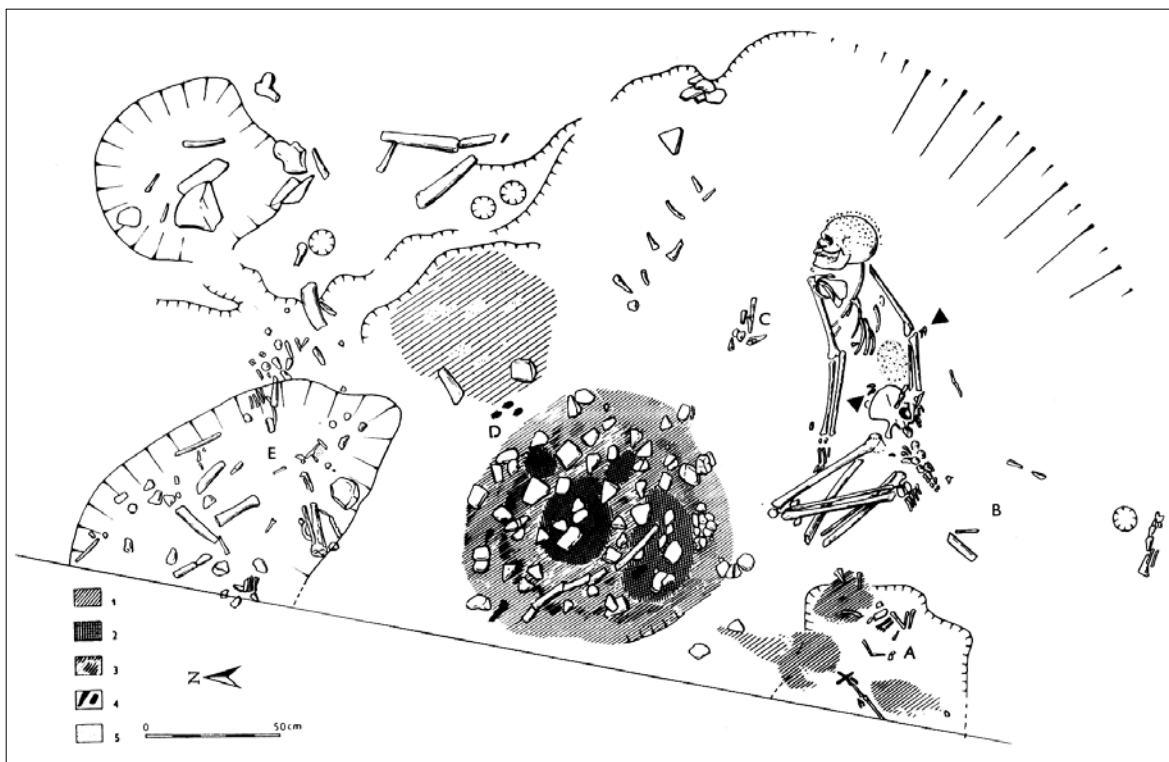
Kontext: Skelet byl uložen uvnitř sídelního celku 1 (západní svah), v přímé prostorové i stratigrafické souvislosti s centrálním ohništěm (obr. 41–42). Celek je mělká deprese, asi 4,5 m dlouhá, a zahrnuje rovněž další stopy ohňů a zahloubení vyplněná artefakty a faunou. Západní část celku byla odtěžena dříve, než byl na západním svahu otevřen záchranný výzkum. Centrální ohniště bylo poměrně malé (asi 1 m v průměru), ale mocné (0,35 m), a skládalo se z několika tenkých vrstviček uhlíků a přepálené spraše a výplně ostrohranné vápencové sutě.

Poloha: Kostra ležela na úrovni terénu, v jižní části sídelního celku, orientována v ose Z–V, s hlavou k východu a tedy proti svahu. Ležela ovšem vodorovně, na pravém boku a se silně skrčenými koleny. Zatímco lebku pokrývala čistá spraš, zbytek skeletu byl uložen do tmavé výplně sídelního celku – tedy stejně jako v případě trojhrobu. Tvář směřuje k centrálnímu ohništi, od něhož byla kolena vzdálena jen 0,2 m, prakticky v téže výškové úrovni.

Zranění: Na lebce jsou opět patrné vyhojené jizvy po úderech.

Barvivo a artefakty: Hlavu a pánev pokrývalo rozmělněné červené barvivo. Průvodní inventář přímo související s kostrou zahrnoval čtyři provrtané špičáky šelem, z nichž dva byly nalezeny v oblasti pánve a dva u lokte. Další obsah kulturní vrstvy v okruhu 0,7x1,4 m kolem těla obsahuje běžný inventář takového sídelního celku, takže souvislost s pohřbem není průkazná (123 kamenné artefakty, 1 třetihorní mušle, 1 úlomek barviva, 1 valoun). Spíše s ním souvisí roztírací destička se stopami barviva, ležící nedaleko.

Interpretace: Přepokládáme, že sídelní celek 1, jehož východní konturu bylo možné plošně sledovat, byl přestřešen. Tím je řešena i otázka ochranné konstrukce nad skeletem.



Obr. 41. Dolní Věstonice II (Česká republika). Plán sídelního celku 1 na západním svahu, s kostrou DV 16. A, E: jámy, B, C: koncentrace předmětů, D: centrální ohniště. 1: propálená spráš, 2: kumulace uhlíků, 3: roztroušené uhlíky, 4: zuhelnatělé dřevo, 5: červené barvivo. Trojúhelníkovité šipky ukazují polohu provrtaných špičáků lišky.



Obr. 42. Dolní Věstonice II (Česká republika). Fotografie sídelního celku 1, s kostrou DV 16 a dosud neprozkoumaným centrálním ohništěm (pod kontrolním blokem).

Drobné nálezy z Dolních Věstonic

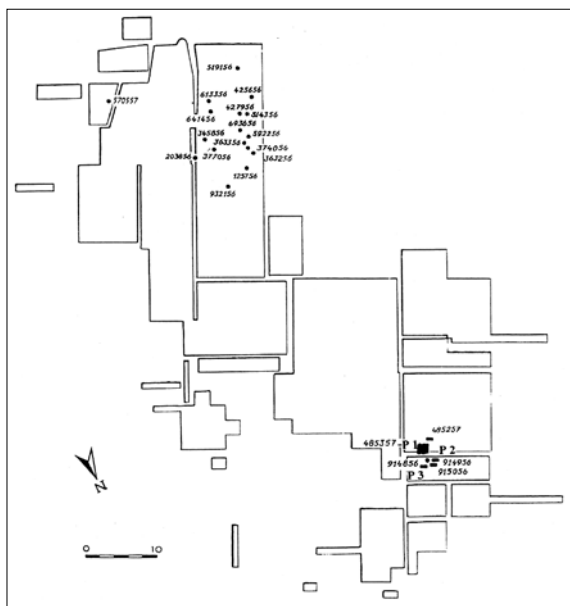
Karel Absolon interpretoval svého času dva nálezy vrchlíkovitě obitých částí lidských lebek z Dolních Věstonic I (DV 1 a 2) jako rituální číše a opíral se přitom o analogie z francouzského magdalénienu z Le Placard. Oba nálezy posléze zmizely v mikulovském

požáru. Dne 14. června 1986 byla při výzkumu sídelní plochy na temeni lokality Dolní Věstonice II nalezena samostatná kalva dospělého jedince (DV 11) a o šest dní později fragment čelní kosti (DV 12). Kalva způsobem obití hrany nevyklučuje záměrnou výrobu ve funkci „číše“, dokonce zřetelněji než kalvy objevené na lokalitě DV I. Je jistě zajímavé, že tyto předměty nikdy neležely daleko od rituálních hrobů DV 3 a DV 13–15.

Jiné drobné nálezy a úlomky byly objeveny jednak v dalším průběhu výzkumu v celém areálu (DV 17, 33, 34; Klíma 1990), jednak při laboratorním zpracování kosterního materiálu ze západního svahu lokality II (DV 36, 39–53; West, Trinkaus, Fišáková v letech 1997 a 1998). Protože během výzkumu na západním svahu byly nálezy dokumentovány podle metrové sítě, můžeme dnes uvedené předměty rámcově lokalizovat ve vztahu k sídelním celkům a k rituálním pohřbům. Dva z nálezů (femury DV 40 & 43) ležely asi 1 m od kostry DV 16. Velká skupina nálezů byla nacházena vždy v okruhu 1 m od centrálních ohnišť jednotlivých sídelních celků (DV 33, 36, 39, 40–43, 47, 49, 51–52); jde buď o zuby nebo úlomky postkraniału. Několik postkraniaálních úlomků pochází z periferních částí sídelní plochy (DV 44–46, 48, 50, 53).

Pavlov I – muž, cca 40–50 let

Kontext: Hrob byl objeven 16. září 1957 v severo-západní části lokality, severně od sídelních celků 12 a 13 (obr. 43). Tělo částečně chránily nebo s ním jinak souvisely velké mamutí kosti: dvě lopatky, dlouhá kost a stolička (obr. 44–45). V těchto místech následně prořala sídliště soustava mělkých erozních rýh, zřejmě až po skončení lidského osídlení. Poté se celá situace ocitla na okraji svahu a byla postižena posunem.



Obr. 43. Pavlov I (Česká republika). Plán lokality, s vyznačením antropologických nálezů Pa1–3 a nálezy zubů. Podle Klímy, doplněno.

Barvivo a artefakty: V kontextu tohoto hrobu B. Klíma neuvádí barvivo ani artefakty. Mamutí lopatka užitá jako příkrov měla opět četné zářezy na spodní straně, jako v případě DV 3. Během naší analýzy výzkumné plochy 1957 jsme zkoumali artefakty z přilehlého sektoru 02/57, ale ani distribuce ani složení industrie nedokládají žádné jevy vysvětlitelné blízkostí hrobu.

Interpretace: Redepozice skeletu po svahu evidentně probíhala takto: skupina kostí chráněná lopatkou zůstala in situ nebo je mírně posunuta en bloc, zatímco všechny nekryté kosti a především lebka jsou tím posunuty směrem dolů.

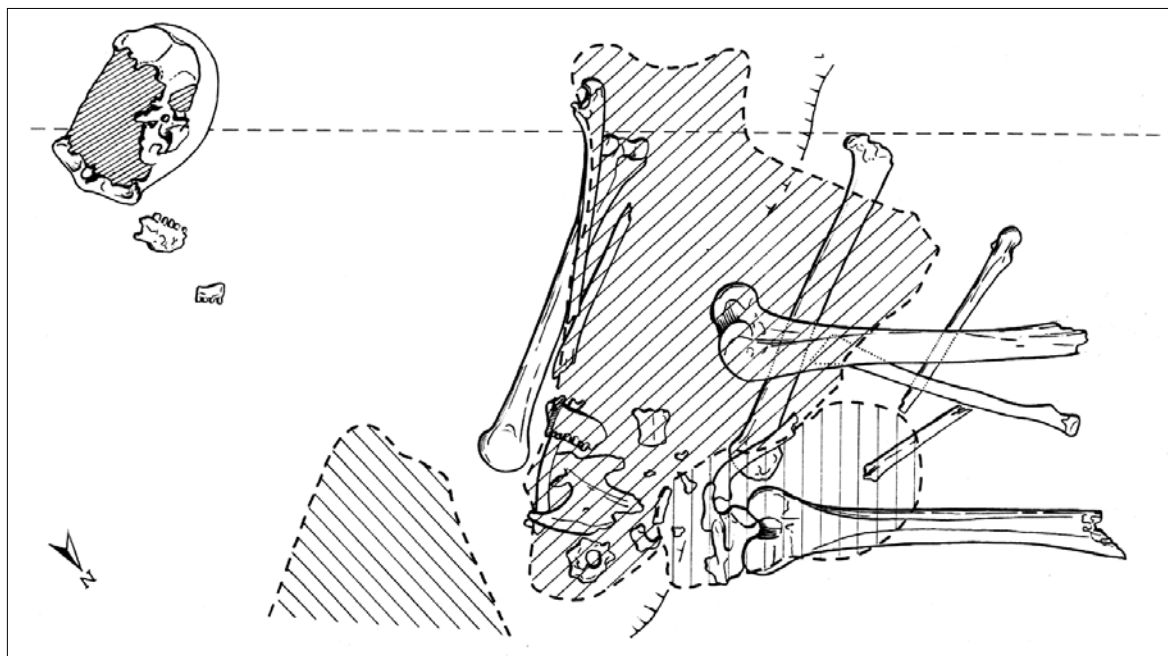
Kostěnki (Rusko)

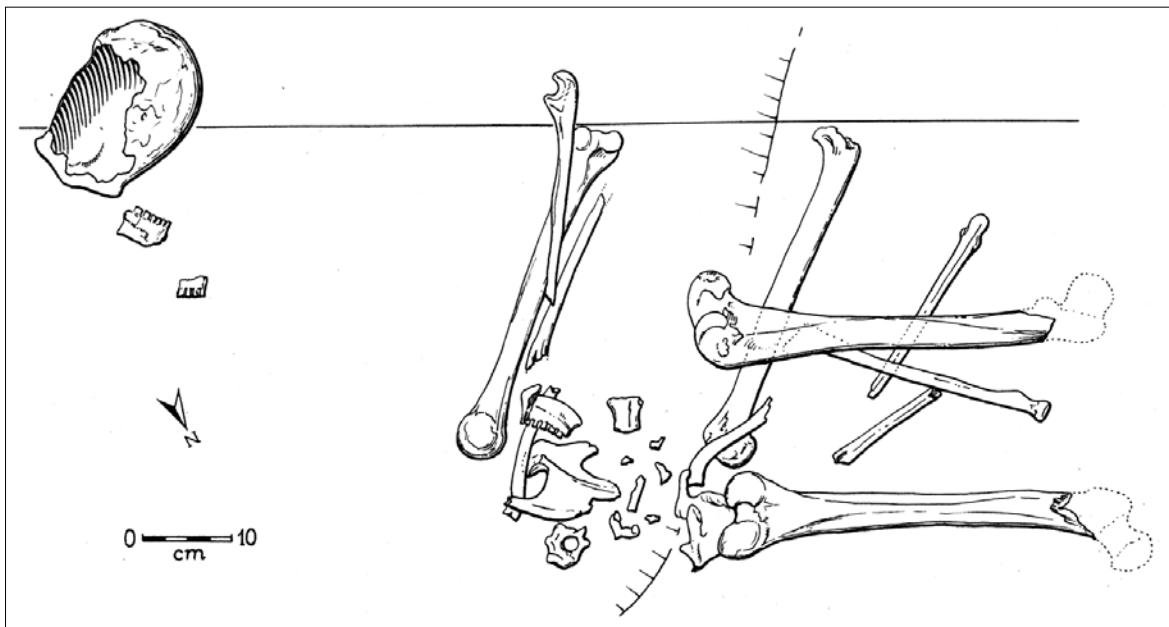
Další skupina sídlišť a pohřbů se koncentruje v areálu Kostěnki – Borščevo, podél postranních roklí („logů“) směřujících od západu k řece Donu. Na těchto lokalitách této oblasti bylo možné – a běžné – hloubení hrobových jam.

Prvý hrob objevený v roce 1953 na lokalitě K–II (Zamjatnina) náleží muži K1, minimálně 50 let starému. Byl uložen v sedící poloze v zahluobeném objektu („komoře“), údajně vyloženém mamutími kostmi.

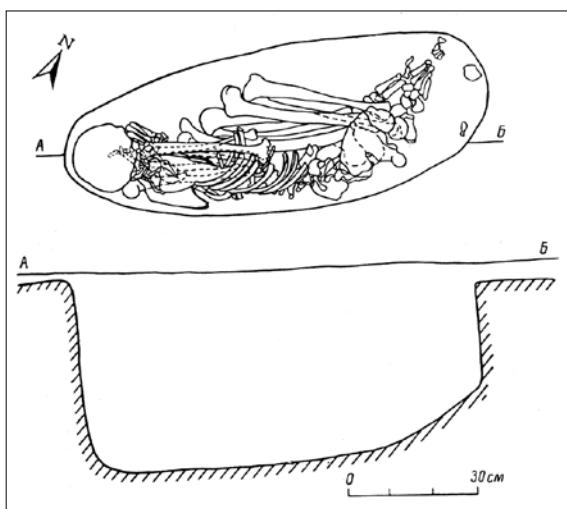
Další hrob z roku 1954 ležel pod úrovní vrstvy 3 na lokalitě K–XIV, Markina Gora (obr. 46). Dno bylo vysypáno tmavě červeným barvivem, na němž spočívalo tělo asi pětadvacetiletého muže K2. Ležel

Obr. 44. Pavlov I (Česká republika). Plán hrobu pod příkrovem mamutí lopatky (šrafováně). Podle B. Klímy.





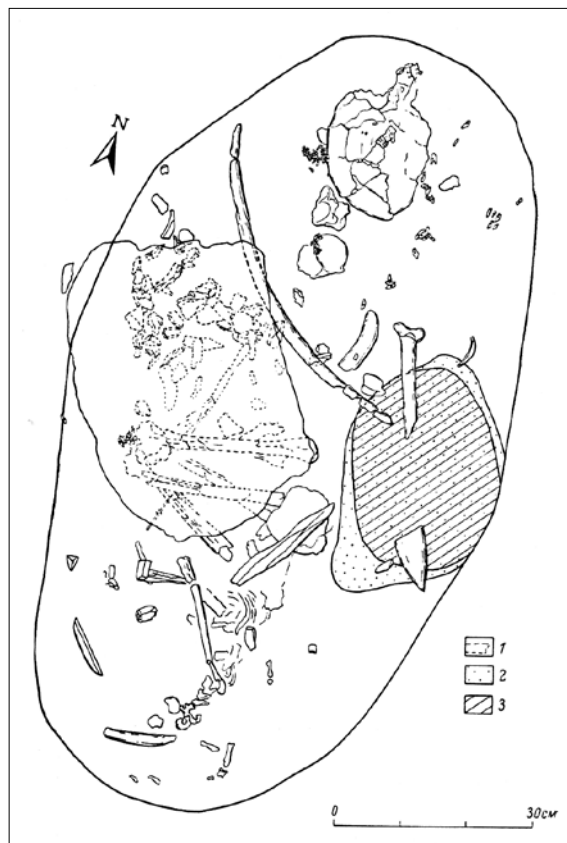
Obr. 45. Pavlov I (Česká republika). Plán hrobu Pa1. Podle Klímy, doplněna vrstevnice naznačující sklon svahu terénní rýhy.



Obr. 46. Kostěnki XIV (Rusko). Plánek hrobu. Podle Praslova a Rogačova.

na levém boku v nepřirozeně skrčené poloze, opět evokující svázání.

Na lokalitě K–XV Gorodcovskaja byl pětiletý až sedmiletý chlapec K3 pohřben na dně mělké (43 cm) oválné jámy (výzkum 1952, obr. 47–48). Dno pokrývala vrstva červeného a žlutého barviva a jáma byla překryta mamutí lopatkou. Kolem bylo roztroušeno na 70 kamenných artefaktů, kostěný nůž, hladidlo a jehla. Pokrývku hlavy zdobilo více než 150 provrtaných zubů polární lišky.

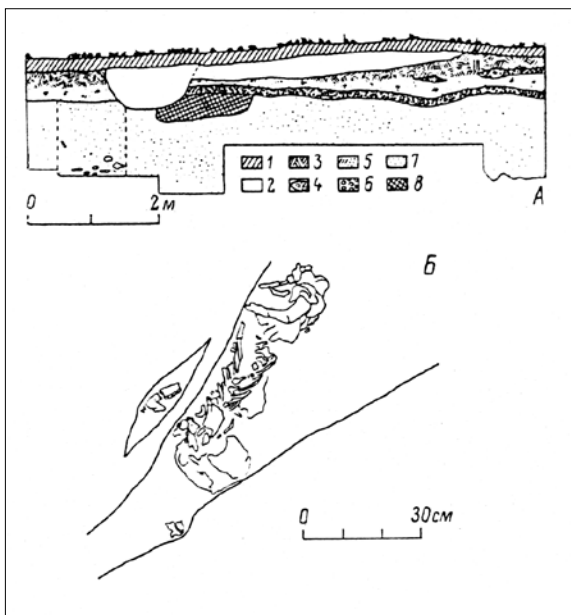


Obr. 47. Kostěnki XV (Rusko). Plánek hrobu. Podle Praslova a Rogačova.

Další nález pochází z lokality K–XVIII Pokrovskij Log (obr. 49). Jde o dítě (chlapce?) ve věku 9–11 let, jehož hrob byl zahlouben do křídových písků a překryt



Obr. 48. Kostěnky XV (Rusko). Fotografie téže situace jako na obr. 47.

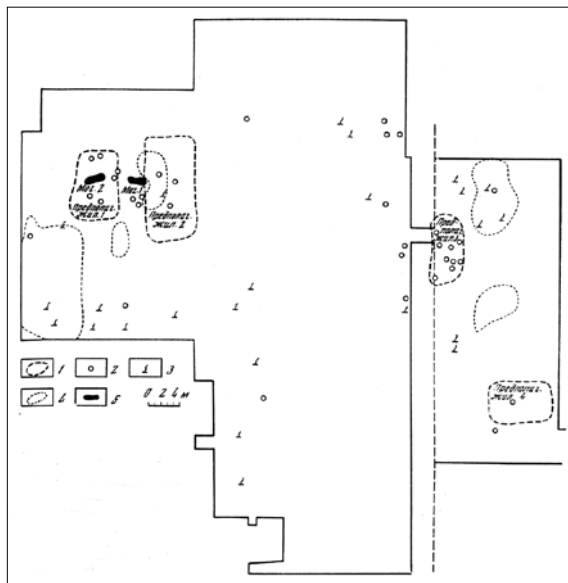


Obr. 49. Kostěnky XVIII (Rusko). Plánek hrobu. Podle Praslova a Rogačova.

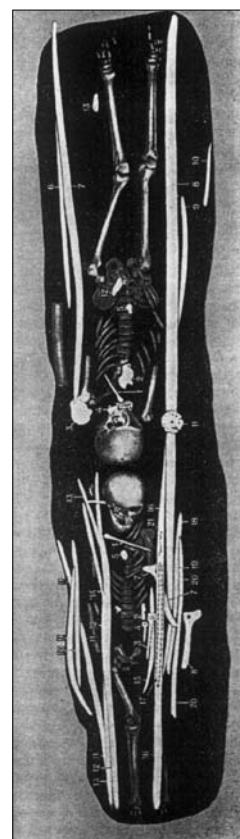
velkými mamutími kostmi. Sídlní horizont v tomto případě nebyl přítomen.

Sungir (Rusko)

Sungir poskytl pozůstatky celkem osmi jedinců, avšak během nejméně dvou sídlních fází (obr. 50–52). Starší hrob, bohatě vysypaný barvivem, obsahoval skelety chlapce a děvčete uloženy v jedné ose hlavami k sobě a tutěž zvláštní polohu dvou těl dodržuje i řezba lidských postav, nalezená na lokalitě Gagarino. Každý z pohřbených byl ozbrojen unikátním oštěpem vybroušeným z napřímeného mamutího klu, dále kostěnými holemi, dýkami, jehlicemi a dvěma provr-



Obr. 50. Sungir (Rusko). Celkový plán lokality. 1: předpokládané sídlní objekty, 2: ohniště, 3: kumulace uhlíků, 4: kumulace kostí, 5: hroby 1, 2.



Obr. 51. Sungir (Rusko). Vlevo hrob muže s ozdobami (1), vpravo hrob chlapce a dívky (2). Zbraně v hrobě 2 kombinují mamutovinu a v terminální části dřevo se vsazenými úštěpkami. Celková délka zbraně by byla 1,70 m a 1,10–1,20 m. Podle O. N. Badera.



Obr. 52. Sungir (Rusko). Detail hrobu muže s ozdobami.

tanými disky. Dále se objevily drobné umělecké předměty: provrtané figurky antilopy, bizona a mamuta. Na tělech dětí leželo 6 000–8 000 provrtaných perel z mamutoviny, původně našitých na oděv. Datum pro hrob je 24 100 let.

Nejvýznamnějším nálezem je hrob asi padesátiletého až šedesátiletého muže, který je datován do poněkud mladšího období (22 900 let). Lebka muže

6.5. Předmostí: Pohřební areál

„Zaujímal, jsa podoby eliptické, s velkou osou k SV obrácenou, plochu 4 m dlouhou a 2,5 m širokou. Pokryt byl hranatými valouny vápencovými různé velikosti, jež na severní a východní straně kraj hrobu přesahovaly, jižního konce nedosahující. Mohutnost této vrstvy kamenné obnášela 40 cm. Dno hrobu bylo ve hloubce 2,6 m. Zbytky člověčí sahaly až 30 cm výše. Nutno zmíniti se o důležité okolnosti, že jednotlivé zbytky člověčí se dosti četně i mimo hromadný hrob vyskytaly a sice jižně a jihovýchodně od tohoto v kulturní vrstvě s kostmi mamutími, sobími, liščími aj.

Na základě dosavadního rozřídění hojného tohoto materiálu mohu stanovit, že objevené zbytky přinále-



Obr. 53. Malta (Sibiř). Hrob chlapce s ozdobami.

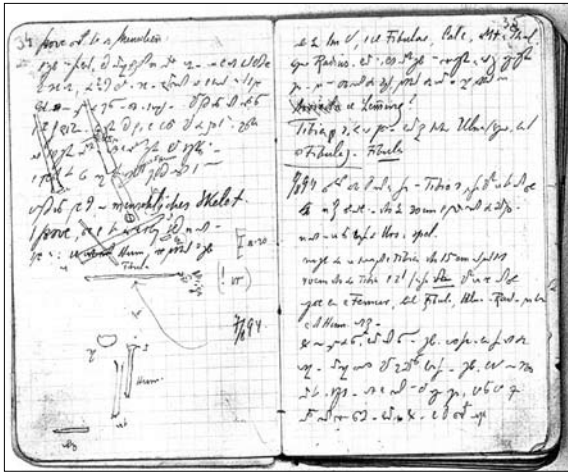
je ozdobena třemi pásy kostěných perel, které tvoří zbytky honosné pokrývky hlavy. Mrtvý měl dvacet náramků z mamutoviny a tělo pokryté asi 3 500 kostěnými perlami, původně zřejmě našitými na celou plochu oděvu včetně obuvi. Na prsou měl upevněn provrtaný destičkovitý přívěsek. Na dně jámy byly roztroušeny uhlíky a skelet překrývalo několik vrstev okrového barviva.

Malta (Rusko)

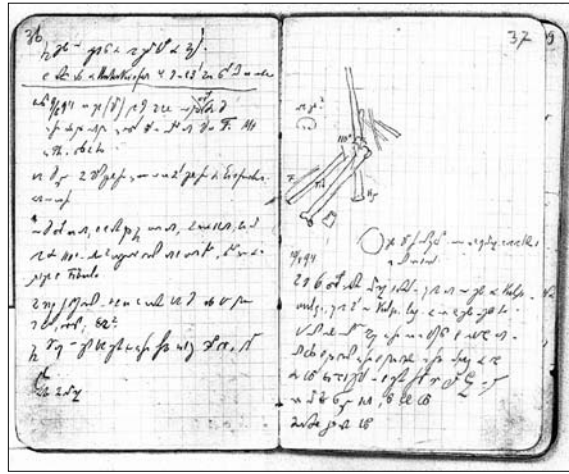
Dítě pohřbené na lokalitě Malta bylo objeveno v roce 1929. Hrob je mírně zahlouben pod úroveň hlavní kulturní vrstvy (obr. 53). Dítě bylo ozdobeno náhrdelníkem, sestaveným ze 126 závěsků a zvláštního zdobeného přívěsku, provrtanou destičkou a amuletem ve tvaru ptáka.

žejí alespoň 20 osobám, z nichž 15 osob se více méně úplnými kostrami reprezentuje, kdežto ze zbývajících 5 koster toliko jednotlivé části jsou zachovány. Z těchto 20 osob je 8 dospělých a 12 mladých, poněvíc dětí, z nichžto nejmenší sotva půl roku staré bylo. Kostry nalezeny zpravidla ve skrčené poloze vedle sebe, někdy i přes sebe ležící (...).

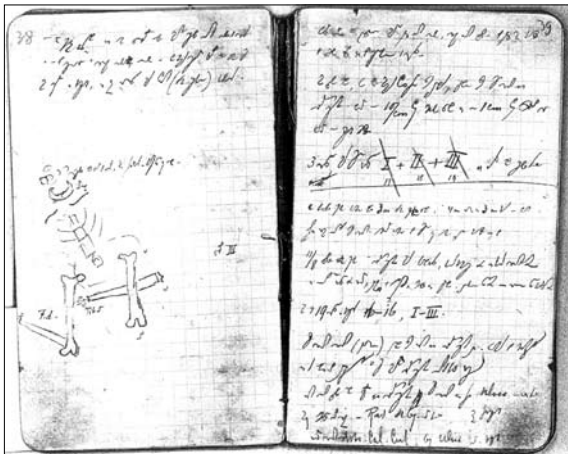
Ihned u člověčích kostí nalezeny byly zbytky následujících diluviálních zvířat: mamuta, lední lišky, vlka, rosomáka, zajíce běláka, bobra a soba. Lebka lední lišky ležela na jedné kostře člověčí. Dvě levé lopatky mamutí různé velikosti, z nichž jedna jest na spodní straně pazourkem poškrábaná, omezovaly hrob na



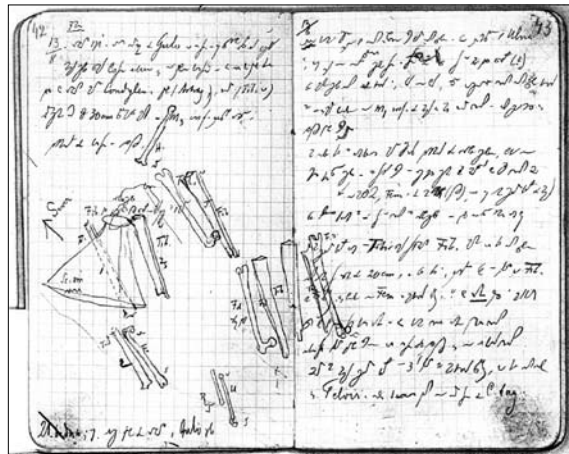
Obr. 54. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



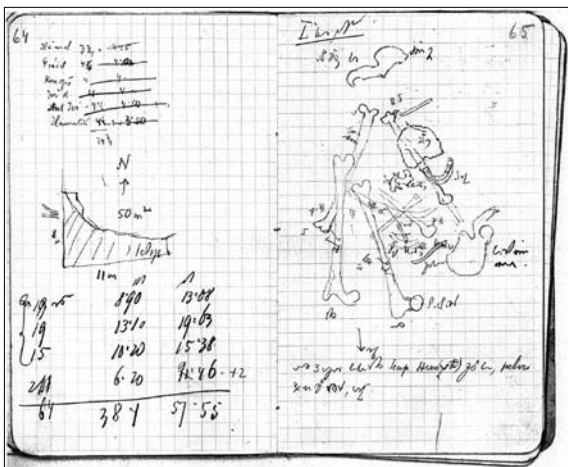
Obr. 55. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



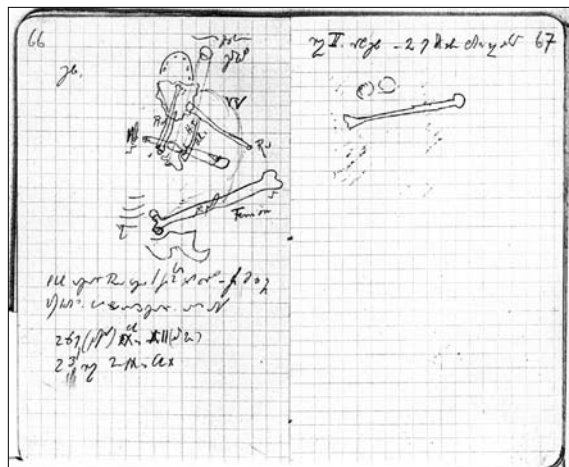
Obr. 56. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



Obr. 57. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



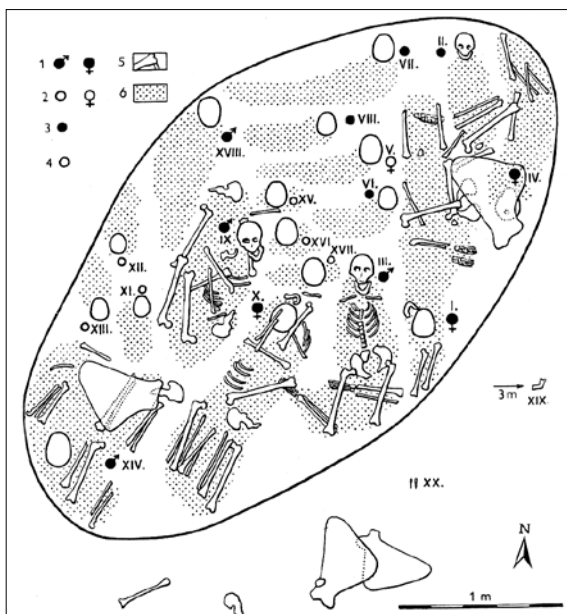
Obr. 58. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



Obr. 59. Předmostí (Česká republika). Faksimile stran z Maškova zápisníku, se skicou skeletu a lidských kostí.



Obr. 60. Předmostí (Česká republika). Rekonstrukce pohřebního areálu podle K. Absolona.



Obr. 61. Předmostí (Česká republika). Rekonstrukce pohřebního areálu podle B. Klímy.

severozápadním a jihozápadním konci. Také několik úlomků pazourkových a kostěných uhlíčků leželo ve hrobě“ (Maška 1895a, 5–6).

V roce 1894 odkrýval K. J. Maška (1894, 1895a) v rámci svého výzkumu další část plochy velkého loveckého sídliště v Předmostí. Nejprve narazil na velké žároviště obklopené mamutími kostmi a nedaleko odtud sedm koster vlků v přirozené poloze. Pak se začaly objevovat i první kosti lidské a v srpnu téhož roku se západně od odtěžené skály ukázala celá kumulace vesměs neúplných lidských koster, slavný „hrob“, respektive pohřební areál, který tvoří nejbohatší antropologický soubor mladého paleolitu vůbec (obr. 54–59). Antropologicky jej zpracoval Jindřich Matiegka.

Rekonstrukcí této jedinečné nálezové situace se na základě Maškových náčrtů i zkušeností z Dolních Věstonic zabývali K. Absolon (1929, obr. 60) a B. Klíma (1991, obr. 61) a diskutuje se o ní dodnes. Nejasnosti působí nejen kontext, ale i počet jedinců (Matiegka respektoval při svém zpracování vztahy kostí podle údajů nálezce), fragmentárnost skeletů a statistický význam jednotlivých kostí v celkovém souboru (například úplná absence žeber v Matiegkově popisu, ale zato přítomnost obratlů). Přitom v původních Maškových skicích jsou série žeber naznačeny tak, jak bychom to logicky předpokládali. Snad můžeme vysvětlení hledat v křehkosti žeber či v nižším významu, který jim srovnávací paleoantropologie té doby připisovala.

Při nedostatku původní planigrafické dokumentace lze stěží odhadnout, jakou roli sehrály při deformaci skeletů geologické procesy a při chyběni originálního materiálu nelze ani objektivně posoudit zásahy šelem. Nechybí ani zářezy na lidské kosti (femur), naznačující odřezávání masa (Absolon 1929, 81). A protože jde o pohřbívání většího počtu jedinců v témže areálu, přibývá ještě další podstatný faktor – totiž porušování původních skeletů při všech pohřbech následných.

6.6. Osamocené hroby mimo sídliště

Brno 2 (Česká republika)

„Teprve v hloubce 4,5 m se ukázala červeně zbarvená spraš, v níž ležel asi 1 m dlouhý, jako paže silný mamutí kel, avšak tak provlhlý a křehký, že se během vyzvedávání rozpadl v nesčetné, převážně kuželovité úlomky. Pod ním se nacházela téměř úplně zachovalá mamutí lopatka a těsně vedle ní lidská lebka, na níž bohužel jeden z dělníků slápl, stlačil ji, část čelisti poškodil a částečně zničil.

V červeně zbarvené spraši v okolí lebky ležely rozptýlené početné kusy schránek měkkýšů (dentálie), z nichž bylo sebráno na 600 ks. Dále se našly až 1 m dlouhá žebra nosorožce, která se během vyzvedávání rozpadla, a konečně množství malých, částečně rozlámaných koutoučků a v několik kusů rozpadlý kus slonoviny, který jsme zpočátku považovali za zlomek klu, ale později se ukázal být nanejvýš pozoruhodným idolem.

Uhlíky nebo stopy ohně jsme nepozorovali (...) – Poloha kostry, uložené mezi mamutími a nosorožčími kostmi, byla taková, že spolu s částí horních končetin byly při výkopu kanálu v září odděleny i spodní končetiny člověka, zatímco horní část těla a lebka byla odkryta teprve při výzkumu v prosinci. Díky této šťastné okolnosti byla nejen lebka, ale i poblíž ležící artefakty uchráněny před zničením“ (Makowsky 1892, 77).

Hrob Brno 2 byl narušen v září 1891 při výkopech na Francouzské ulici a v prosinci téhož roku prozkoumán A. Makowským (1892, 76). Příslušnost ke gravettienu dokládá již sama bohatá výbava, zejména dva velké provrtané kotouče z jílovce (průměr 14 cm a 15 cm) s analogiemi v Pavlově a Předmostí. Nově byl vzorek kosti datován metodou C 14 k roku $23\,680 \pm 200$ B. P. (Pettitt – Trinkaus 1999), což by odpovídalo willendorfsko-kostěnkovské fázi gravettienu. V kontextu sídelní archeologie brněnské kotliny ovšem gravettien postrádá své zázemí, neboť jde o typicky aurignackou oblast.

6.7. Zranění, mortalita

Zranění koster jsou většinou zhojená. U moravských nálezů jsou nápadné zejména stopy úderů vedených proti čelu a temeni lebky, které podle Emanuela Vlčka dokládají rituální souboje a podle Olgy Sofferové prostě napjaté ovzduší či stres své doby. Podstatně obtížnější je identifikovat smrtelná zranění, protože nezhojené lomy, patrné dnes na kostech, mohly vznik-

Nalezené artefakty v přímém kontextu kostry jsou unikátní: mužská plastika z mamutoviny, dekorativní předměty z těžé suroviny, z měkkých kamenů a terciérních měkkýších schránek a zejména dva kamenné disky. Řezba mužské postavy představuje námět v paleolitickém umění zcela nezvyklý a jistě nějak související s osobou zemřelého. Kotoučky, které Makowsky uvádí, jsou zase ozdoby, snad nášivky na oděvu, které mohly mít symbolický význam.

Oberkassel (Německo)

Osamělý magdalénský hrob byl v roce 1914 nalezen na říční terase Rýna, ve svahových sedimentech na úpatí čedičové skály u Oberkasselu v Německu. Dva mrtví, padesátiletý až šedesátiletý muž (1) a dvacetiletá až pětadvacetiletá žena (2), byli vybaveni milodary, zejména dvěma zoomorfními řezbami v kosti, a zasypani barvivem; přesná poloha těl bohužel zaznamenána nebyla.

nout až po smrti, během tlaků a posunů ve sprašových souvrstvích. Proto zatím u žádného ze známých hrobů nelze jednoznačně prokázat, že by mrtvý skutečně podlehl nějakému násilí. Spíše opět postihneme doklady společné péče o nemocné či jinak postižené, k nimž nepochybně už od dětství patřil například střední jedinec DV 15 z věstonického trojhrobu.



Olbram Zoubek, *Zvěstování*, 1996, výtvarník, cement, výška 234 cm (Anděl), 215 cm (Marie). Inspirace: Bible. Dílo vytvořené pro projekt knihy a výstavy: *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Foto: Ladislav Neubert.

Olbram Zoubek: „Nemám dar spontánní víry. Bohužel. To slovo Bohužel dávám do závorky. Možná že pochybnosti jsou inspirující. Hledání nových odpovědí na odvěké otázky. Přemýšlím často o Starém zákonu, o starozákonní témata jsem se několikrát pokoušel. Z Nového zákona se mohu v práci i v životě ztotožnit jen s některými postavami. S těmi nesvatými. A já pro svou práci ztotožnění potřebuji, musím se – hříšný – do svých soch promítnout.“

Několikrát jsem se pokoušel o *Zvěstování*. První impulzem byl před mnoha lety film Piera Paola Pasoliniho *Evangelium sv. Matouše*. Ale ten skončil bez tvaru. Dalším podnětem byla kresba mé ženy Evy Kmentové, nalezená v pozůstalosti. To setkání božského a pozemského. To napětí mezi tělesným a duchovním. Vždyť Marie porodila Krista v bolestech, jako matky rodí každé pozemské dítě. A přesto to byl Syn Boží. Kristus umíral v bolestech jako člověk. A v pochybnostech. To mě na tomto křesťanském mýtu nejvíc inspiruje.“

7. Pozdní paleolit a mezolit

Závěrečné období lovců a sběračů charakterizuje na jedné straně další pohřbívání v jeskyních a pod skalními převisy, na druhé straně se poprvé objevují specializovaná pohřebiště. V obou případech přibývá dokladů násilí a zvláštních pohřebních praktik.

7.1. Pohřby v jeskyních a převisích

Afalou-Bou-Rummel (Alžírsko)

V prostředí severoafrického kapsienu představuje výjimečnou lokalitu skalní převis Afalou-Bou-Rhumel, zkoumaný v letech 1928–1930. Vrstva 3 představovala kompaktní, červeně zbarvenou polohu kostí („bone bed“). Nalezené zbytky a fragmenty náležejí více než padesáti jedincům, a to 26 mužům, 14 ženám a 6 dětem. V devíti případech jsou lebky nalezeny i s příslušnými postkraniálními skelety. Tento náleзовý soubor se stal (spolu s nálezy z otevřené lokality Mechta) základem pro definici pozdně paleolitických populací mechtoidního typu v severní Africe.

Ofnet (Německo)

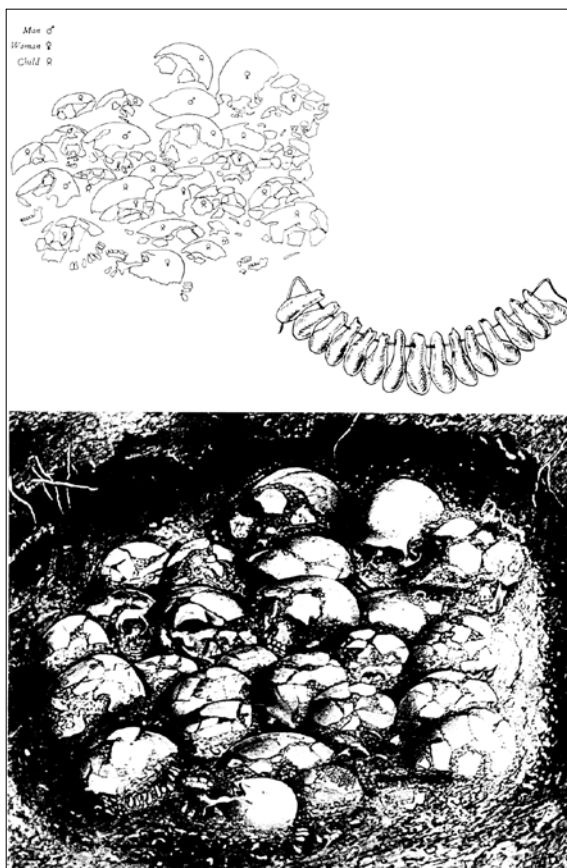
Lidské kosterní pozůstatky v jeskyni Ofnet objevil R. R. Schmidt v roce 1908. Hlavní nález představují dvě hnízda lidských lebek (obr. 62). Byla uložena ve dvou mělkých jamách (průměr 76 cm a 45 cm), „jako vejce na ošatce“. Z postkraniálu byly připojeny pouze krční obratle. Podle prvních publikací bylo v prvním hnízdě 27 jedinců, v druhém pak 6, jde však o minimální

počty. Ženy převažují nad muži, vysoké je rovněž zastoupení dětí různých věkových kategorií. Radiokarbonová datování lidských kosterních fragmentů z obou hnízd spadají do intervalu 7360–7560 let B. P. (respektive až 7720 B. P.).

Na lebkách jsou patrné fraktury a další smrtelná zranění, které mohly být způsobeny úderem sekery. Dále jsou viditelné paralelní zářezy, a to jak na lebkách, tak na krčních obratlích, které dokládají následnou, již posmrtnou manipulaci (Frayer 1997). Nález se interpretuje jako doklad masakru a následného rituálního pohřbu. Protože oběti jsou převážně ženy a děti, nabízí se scénář jakéhosi „nájezdu“, v době nepřítomnosti hlavní síly bojovníků. Přitom v mezolitu nešlo o ojedinělý akt: obdobná, i když podstatně menší kumulace tří lebek byla odkryta rovněž v jeskyni Hohlenstein.

Bacín (Česká republika)

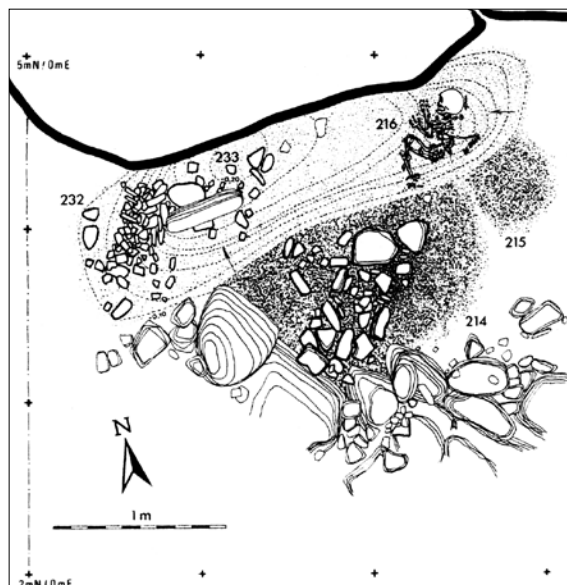
V roce 1988 byla při speleologickém výzkumu na vrchu Bacín v Českém krasu objevena tzv. „obětní šachta“, vertikální dutina ve skalním hřbetu vybíhající



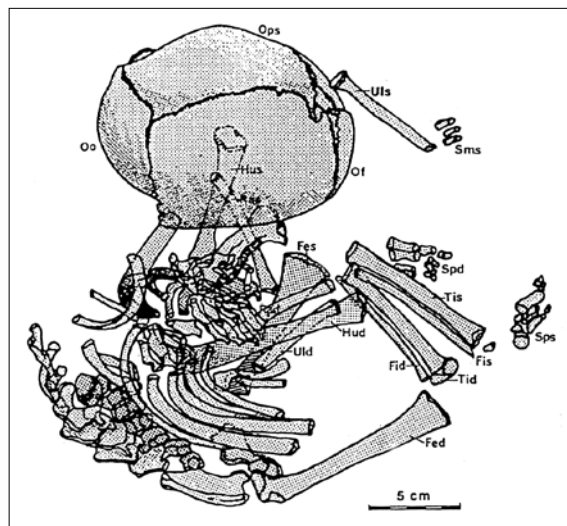
Obr. 62. Ofnet (Německo). Rozmístění lidských lebek a náhrdelník.

východním směrem z vrcholové kupy. Systematicky ji prozkoumal Václav Matoušek v letech 1989–1991. Výzkum ukázal, že na počátku holocénu, v závěru 10. tisíciletí př. n. l., do ní byly uloženy kosterní pozůstatky dospělého muže a snad i několik kusů kamenné štípané industrie a otlučený oblázek. Nelze vyloučit ani záměrné vložení ostatků zajíce, lišky a skotu. Situace byla postupně přirozeně překryta mladšími holocenními sedimenty, které rovněž obsahovaly lidské kosti (eneolit, doba železná), takže vědomí kontinuity takového rituálu na témže místě pokračovalo v dlouhé časové perspektivě.

Ve střední Evropě jsou častým jevem rovněž pohřby pod skalními převisy. Například v pískovcovém Leineberglandu v Německu poskytl převis Bettenroder Berg IX dětské pohřby (obr. 63), v Rakousku pře-



Obr. 63. Abri Bettenroder Berg IX (Německo). Situace v západní části. Časně mezolitické ohniště, porušené pozdně mezolitickou jamou 232/233 s dětským hrobem II/216. Podle K. Groteho.



Obr. 64. Zigeunerhöhle (Rakousko). Dětský hrob. Podle Rettenbachera a Ticheho.

vis Zigeunerhöhle další dětský pohřeb (obr. 64) atd. Při našem výzkumu pískovcových převisů severních Čech byly nalézány jen fragmenty lidských kostí (zloemek lebky se stopami řezání, ojedinelé zuby).

7.2. Pohřebiště

Vznik prostorově a funkčně vymezených (tj. specializovaných) pohřebišť v otevřeném terénu se spojuje s komplexem klimatických a sociálních změn na sklonku pleistocénu a ve starším holocénu. Je přirozeným důsledkem řady kauzálně propojených faktorů, které zapříčinily změny ve struktuře krajiny a jejího intenzivního využití (lovu a sběru): snižování mobility populace a vyhraňující se teritorialita uvnitř vymezených mikroregionů, a to pod tlakem demografického růstu v jednotlivých skupinách. Odtud se vyvozuje vyšší ochrana území a agresivita, stejně jako deklarace vazby k regionu, zemi a předkům.

První pohřebiště se objevují v povodí Nilu v severní Africe. V Evropě je obdobím prvních pohřebišť teprve mezolit, a to spíše mezolit mladší. Mrtví jsou pohřbíváni ve skrčené poloze nebo na zádech, někdy se objeví pohřby vsedě či dokonce vstoje. Zajímavé je pozorování Stevena Mithena, že totiž většina velkých pohřebišť není vzdálena od mořského pobřeží (obr. 65).

Džebel Sahaba, Wádí Halfa, Tuška (Núbie)

Lokalita 117 v prostoru Džebel Sahaby a Wádí Halfy v Núbii je pohřebištem s celkovým počtem 59 koster. Všichni jedinci leží na levém boku, v poloskrčené poloze, s hlavou k východu a tváří k jihu. Hrobové jámy překrývají pískovcové desky. Některé hroby byly hromadné: dva z nich obsahovaly po čtyřech jedincích a v dalším bylo pohřbeno dokonce osm mužů, žen i dětí. V hrobech bylo nalezeno celkem 110 kamenných artefaktů, z toho 97 úštěpů zaseklých přímo v kostech



Obr. 65. Lokalizace mezolitických pohřebišť v Evropě. Ukazuje zřetelně vazbu lokalit na mořské pobřeží, jezera, případně velké řeky. Tento vztah zřejmě není dán jen stavem výzkumu. Podle S. Mithena.

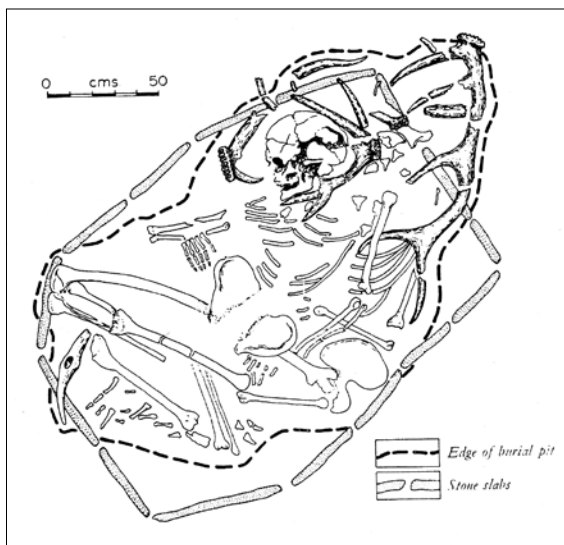
a lebkách 24 jedinců. Přihlédneme-li rovněž k frakturám kostí a zářezům na kostech končetin, evokuje celá lokalita představu násilných úmrtí. Přitom ženy a děti dosahovaly v pohřbené populaci 50%, což je trend, který by vbrzku vedl k přirozenému zániku populace. Typologicky odpovídá tato industrie qadanu, který je obvykle datován před 12 tisíc let, ale přímá data pro lokalitu 117 chybí.

Na protějším břehu Nilu leží pohřebiště 39 jedinců, opět ve skrčené poloze, ale s různou orientací, s nižším počtem hromadných pohřbů a zranění. Kamenné „projektily“ zaražené v kostech zde chybí. Přestože antropologicky jsou obě populace podobné, předpokládáme celkově klidnější situaci.

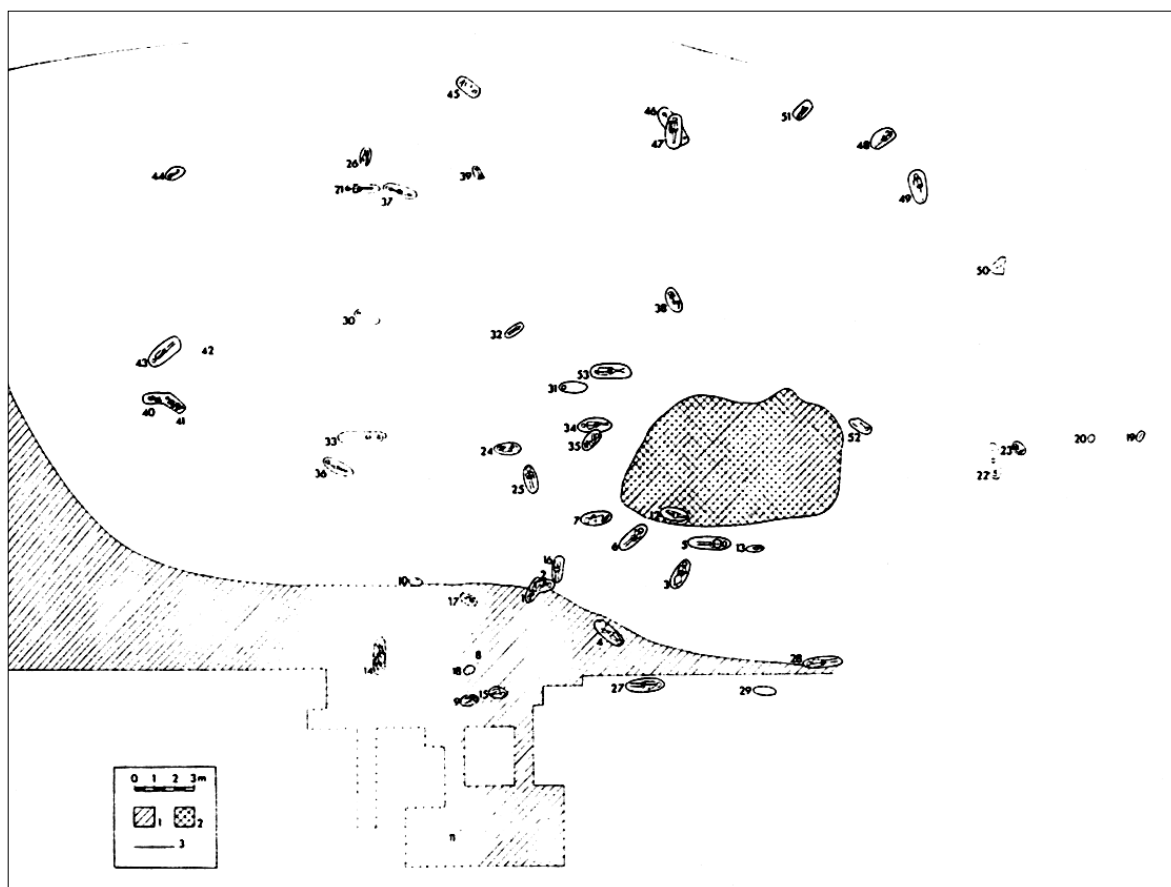
Na lokalitě Tuška 8905 leželo jedenadvacet hrobů v prostoru oválného, asi 5 m širokého a 30 cm vysokého pahorku. Jedinci jsou uloženi na levém boku, s tváří k východu, vesměs ve skrčené poloze. V některých hrobech ležely v okolí lidských lebek rohy bavidů, avšak není jisto, zda šlo skutečně o záměrnou, respektive symbolickou dekoraci mrtvých.

Téviac a Hoëdic (Francie)

Pohřebiště Téviac a Hoëdic leží na ostrovech při britském pobřeží. Hrobové jámy jsou více či méně zahloubeny do sídelní mezolitické vrstvy, tvořené převážně z odpadků jídla a škeblí (*kjökkenmødding*). Hroby v Téviaku nejsou jednotně orientovány, zato



Obr. 66. Téviac (Francie). Hrob muže překrytý jeleními parohy a obložený kameny.



Obr. 67. Skateholm I (Švédsko). Schematický plán pohřebiště. 1: přilehlé sídliště, 2: báze sídelního objektu, 3: hranice prozkoumané plochy. Podle L. Larssona.

v Hoëdiku se dodržovala poloha mrtvých v ose sever-jih: kopírují totiž rovnoběžnou strukturu žulového podloží, která probíhá těsně pod vrstvou kjökkenmöddingu. Některé hroby obklopují konstrukce z kamenných desek (obr. 66). Zažíhal se zde oheň, v jehož zbytcích se dochovaly kosti obětovaných zvířat (jelen, prase). Nakonec býval hrob překryt malou mohylou.

Mrtví v jamách seděli, byli opřeni o stěnu nebo položeni na zádech. Některé jámy obsahovaly i víc jedinců, maximálně šest, a zdá se, že všechna těla nebyla pohřbena současně, ale postupně se přidávali další mrtví. Při každém novém pohřbu se musela otevřít mohylka nad hrobem a kamenné desky překrývající těla a rozdělával se nový oheň. V jiných případech ovšem mrtví v hromadné hrobce byli ukládáni jednorázově.

Téměř všichni pohřbení, dospělí i děti, byli vybaveni alespoň jedním kamenným artefaktem a v Tévičku se k tomuto účelu vybíraly ty nejatraktivnější čepele.

Na prsou mívají mrtví často kostěnou tyčinku, snad spínací jehlici. Dále v hrobech bývají parohy, parohové nástroje a větve parohů mohly tvořit i součást konstrukce hrobky. Šperky, nejčastěji náhrdelníky, náramky a čelenky, sestávají téměř vždy z mořských škeblí. Přitom se zdá, že nejhonosnější byli ozdobeni lidé zemřelí ve věku mezi 20–30 lety. Jeden z mrtvých mužů (Téviček 16) má dva hroty šípů zapuštěny v obratlích.

Skateholm (Švédsko)

Výzkum probíhající od roku 1980 odkryl sídliště a pohřebiště, původně rozložené na ostrůvcích (obr. 67). Lokalita I zahrnuje 53 hrobů, lokalita II 11 hrobů, a to v různé orientaci a různých polohách. Například hrob 6 – žena pohřbená vsedě, hrob 13 – muž s kamenným projektilem vraženým v pánvi, hrob 14 – starší muž na zádech s mladou ženou v pokrčené poloze, hrob 26 – silně skrčená poloha starší ženy, hrob 33 – muž vleže na břiše, hrob 41 – starší muž ve skrčené poloze s dítětem, hroby II a VIII – muži vsedě, v druhém případě společně se psem. Hrob XI byl překryt jeleními paro-

hy. Jako milodary se objevují provrtané zuby, kostěné i kamenné nástroje a zbraně. Objevují se i první doklady spalování těl. Na lokalitě II byla prozkoumána pravouhlá stavba vymezená pásem červeného barviva a obsahující převážně zvířecí kosti. Je interpretována jako jakási obřadní místnost.

Zvláštností Skateholmu jsou hroby celkem sedmi psů – a také ti mají poměrně bohatou výbavu (parohy, pazourkové čepele). Jiní byli zřejmě zabiti jako doprovod svých pánů a jejich pozůstatky se tak dostaly do výplně hrobů.

Vedbaek (Dánsko)

Toto severské pohřebiště doplňuje některé další zvláštní případy. Například hrob 8 náleží ženě a novorozenci. Hrob je zasypán barvivem, žena má vedle lebky sérii přívěsků ze zubů jelena a divočáka a přes dětské tělíčko leží velká čepel. Hrob 19A náleží muži, který měl kostěný hrot vražen zepředu mezi obratli. Na dánských pohřebištích jsou nově registrovány rovněž doklady žárového ritu.

Oleněostrovskij mogilnik (Rusko)

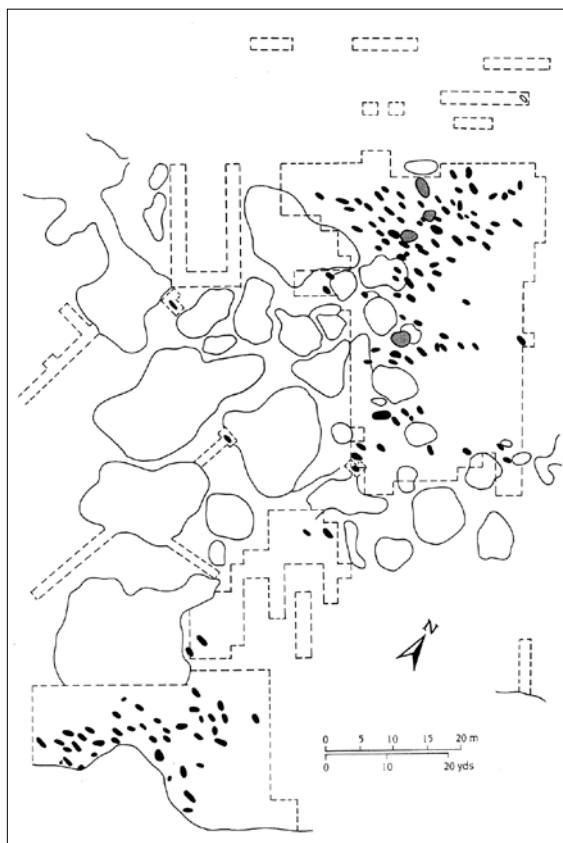
Jde o jedno z největších loveckých pohřebišť, které poskytlo na 170 hrobů různých typů. Provázelo je kolem 7 000 artefaktů, většinou přívěsků ze zubů losa, bobra a medvěda. Hroby jsou prostorově členěny do dvou skupin, které se někdy připisují dvěma různým „klanům“ (obr. 68). V severní skupině hrobů se totiž objevují řezby losa, zatímco v jižní řezby hada a člověka. Polohy zemřelých jsou různé, mimořádné jsou však čtyři šachtové hroby, v nichž pohřbení zřejmě původně stáli.

Popovo (Rusko)

Jedním z dalších řadových pohřebišť je Popovo při jezeře Lača v severním Rusku. V sedmi hrobech byly pozůstatky lidí, vesměs v poloze na zádech. Vedle jam hrobových byly odkryty rovněž půdorysy jiných jam, obsahujících kosti zvířat a kamenné i kostěné artefakty. Milodary přidávané do hrobů byly nepočtené: kamenné sekerky, kostěné nože, provrtané zvířecí zuby.

Vasiljevka–Vološkovo (Ukrajina)

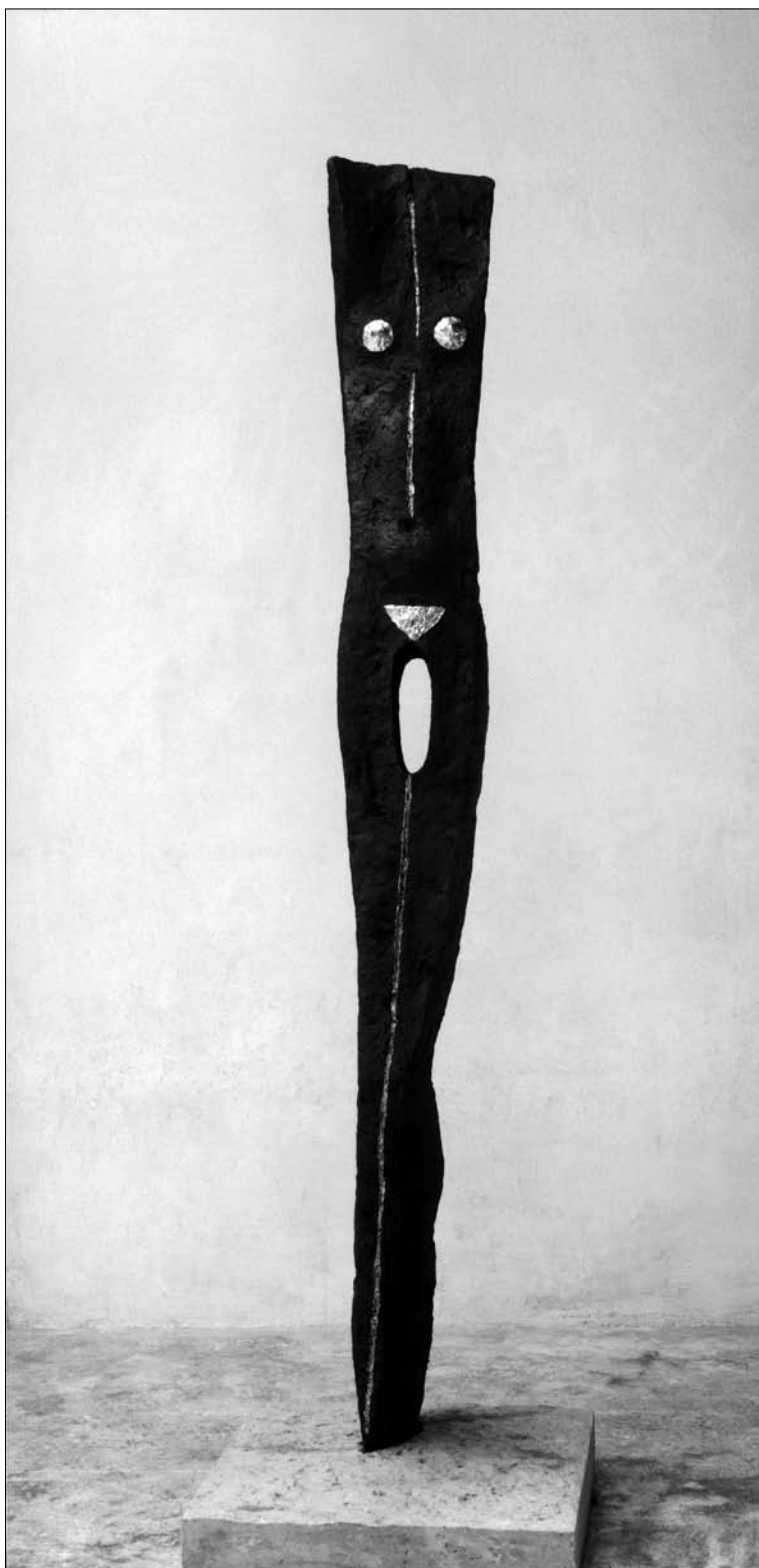
Další skupinu tvoří mezolitická pohřebiště při řece Dněpru, umístěná vždy mimo sídliště. Jsou soustředě-



Obr. 68. Oleněostrovskij mogilnik (Rusko). Celkový plán hrobů (černě) a terénních depresí (linie).

na v okolí ukrajinských obcí Vasiljevky a Vološkova. Mrtví leží na boku ve skrčené poloze a ruce, ohnuté v loktech, mají obvykle složeny před obličejem. Některé skelety jsou ovšem natažené a může se objevit i více pohřbených na témže místě. Také orientace vůči světovým stranám není jednotná. V některých hrobech bylo červené barvivo. Pohřebiště provázejí typické trojúhelníkovité mikrolity a kostěný hrot se vsazenými mikročepelemi.

Další významná skupina mezolitických pohřebišť je známa z Portugalska, a to ze dvou, asi 100 km vzdálených geografických skupin. První představují hroby v odpadních hromadách z mořských škeblí (kjökkenmödding) v Muge, druhou podobné situace při řece Sado (Arapouco, Amoreiras a Pocas de S. Bento). Datování se pohybují mezi 6 700–7 200 lety B. P. Jde opět o skelety převážně skrčené, s různou orientací vůči světovým stranám.



Olbram Zoubek, *Sekera*, 2000, výtusek, cement, polychromováno zeleně, částečně zlaceno, výška 212 cm. Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí. Dílo vytvořené pro projekt knihy a výstavy: *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Foto: Ladislav Neubert.

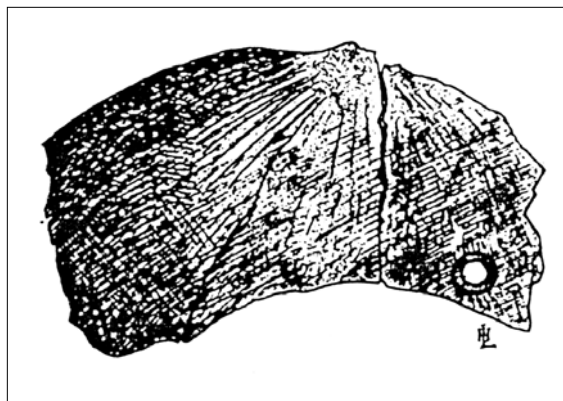
8. Lidská kost jako artefakt

Lidské kosti se ve výjimečných případech stávají surovinou pro další zpracování, a jako takové se stávají součástí hmotné kultury jako artefakty.

8.1. Přívěsky

Prostým typem přívěsku jsou provrtané lidské zuby. U nás první nález tohoto typu popsal z Dolních Věstonic K. Absolon (1935). Později byl nalezen další zub v Pavlově I (výzkum 1956, čtverec 116), a to v kontextu šesti provrtaných zvířecích zoubků a tří třetihorních měkkýších schránek – není tedy vyloučeno, že lidská fosilie se stala součástí komplexnější ozdoby. Z lokality Le Veyrier ve Švýcarsku se uvádí lidská parietální kost s provrtem (obr. 69, Groenen 1997).

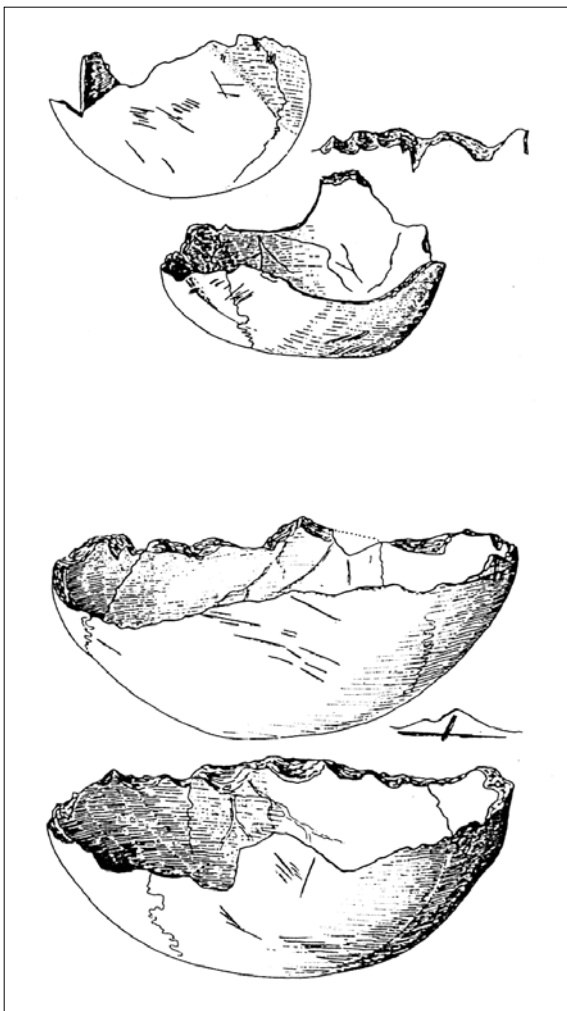
Obr. 69. Le Veyrier (Švýcarsko). Přívěsek z lidské kosti. Podle M. Groenena.



8.2. Problém takzvaných „číší“

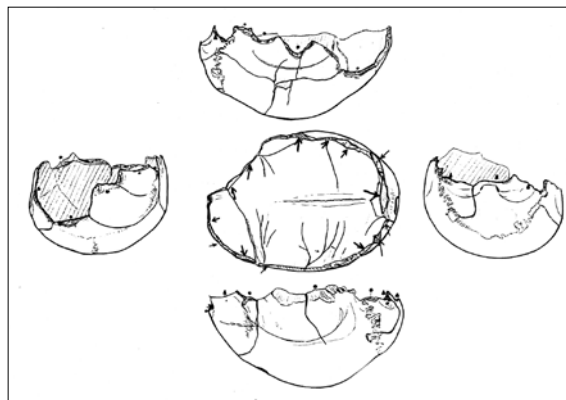
Příklady takovýchto artefaktů pocházejí z Dolních Věstonic (DV 1, 2, 11) a z abri Le Placard (obr. 70–71). Vytváření číší z mozkovny lidských lebek má svou tradici v různých kulturách světa a nejefektivnější

artefakty tohoto typu pocházejí z Tibetu. V případě paleolitu jsou však takové předměty problematické tím, že hrana číše nebývá pravidelně vybroušena – jak bychom u artefaktu symbolického významu očekávali

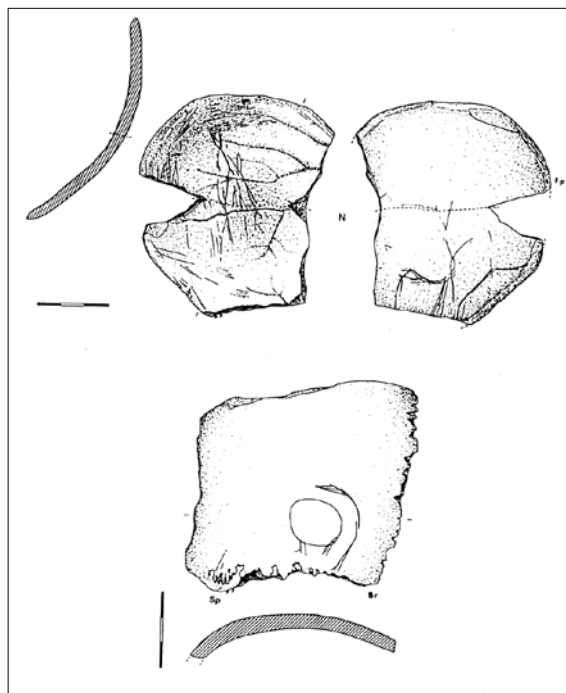


Obr. 70. Le Placard (Francie). „Číše“ z lidských lebek, se stopami obití a se zářezy. Podle M. Groenena.

– ale obita sérií prostých úderů. Mohlo tedy jít prostě o otevření mozkovny z jakéhokoli důvodu, aniž by vzniklý artefakt musel být použit jako nádoba. Miskovité tvary z lebek ostatně vytvářejí při konzumaci mozku i hyeny (viz výše).



Obr. 71. Dolní Věstonice II (Česká republika). Kalva DV 11; rovněž intepretovaná jako „číše“. Podle E. Vlčka.



Obr. 72. Isturitz (Francie). Lebeční fragmenty s jednoduchými rytinami. Podle M. Groenena.

8.3. Rytiny na lidských kostech

Z jeskyně Isturitz se uvádějí jednoduché rytiny na lidských lebečních kostech (obr. 72, Groenen 1997).

Poznámka: Nová radiokarbonová datování (Svoboda – van der Plicht – Kuželka 2002) vyloučila paleolitické, respektive mezolitické stáří některých dosud problematických izolovaných pohřbů v Českých zemích: Svitávka a Obříství 4.

9. O autorovi

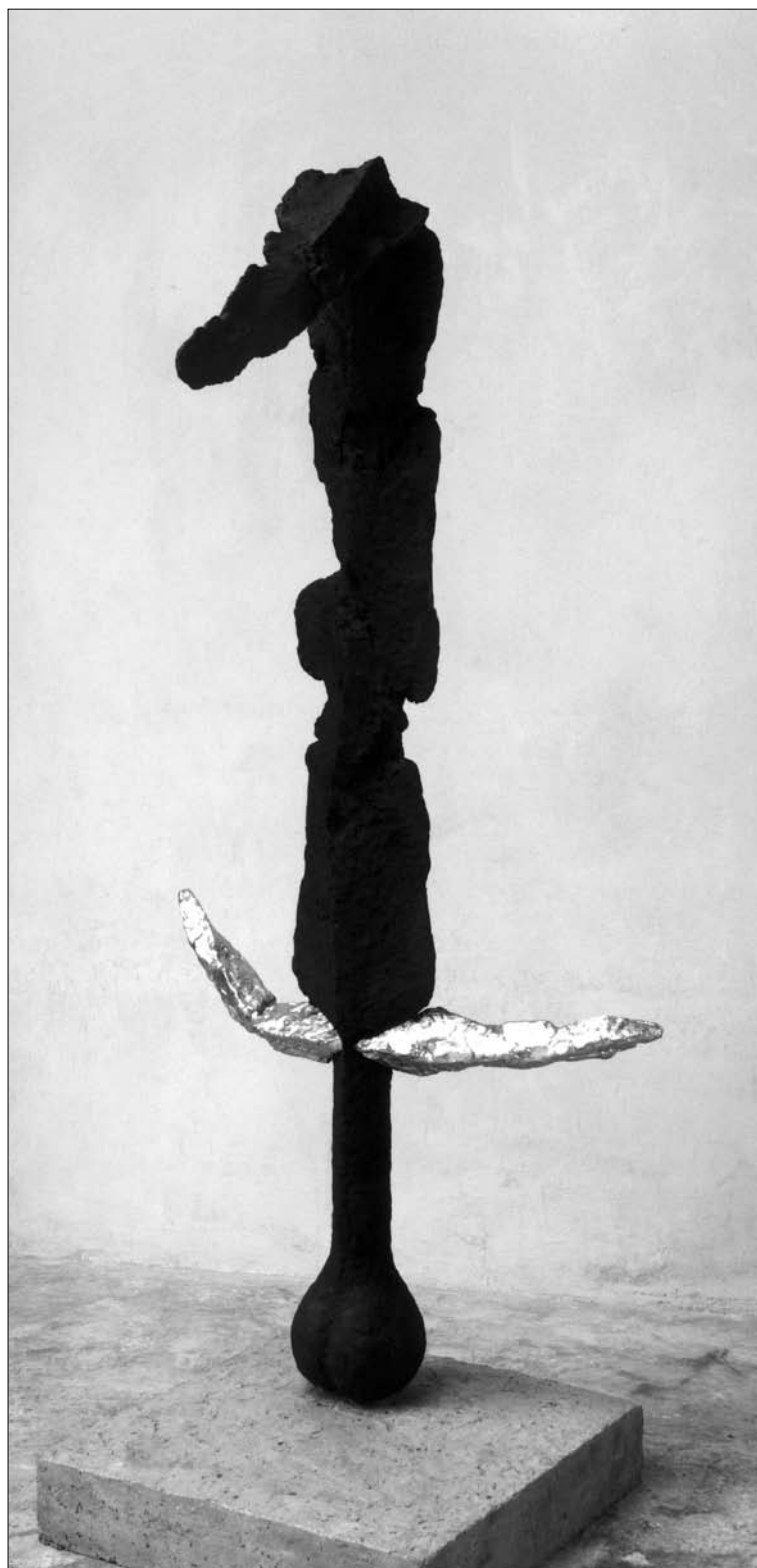
Svoboda Jiří A. (2. 9. 1953), doc. PhDr., DrSc., docent Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, archeolog, vedoucí vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně.

Jiří Svoboda se narodil 2. září 1953 v Praze. Je vedoucím Střediska pro výzkum paleolitu a paleoetnologie v Dolních Věstonicích, kde pokračuje v práci vynikajících badatelů – Karla Absolona a Bohuslava Klímy, a učinil z něho badatelské pracoviště vyhledávané našimi i zahraničními odborníky. Je učitelem Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty a Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou paleolitu v celé šíři a zejména moravským paleolitem. Navázal na terénní výzkumy svých předchůdců v Dolních Věstonicích, v Předmostí u Přerova, v Petřkovicích u Ostravy a v jeskyních Moravského krasu a Malých Karpat, nové výzkumy otevřel na Stránské skále v Brně a v pískovcových převisích severních Čech. Zúčastnil se paleoantropologických, archeologických a etnoarcheologických expedicí a studijních cest v zahraničí, směřovaných především na Přední východ a do severní Afriky. Výsledky těchto výzkumů se promítly ve více než 300 statích publikovaných u nás i v zahraničí, v několika vědeckých monografiích (Svoboda, J. a kolektiv, *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1994; Svoboda, J. – Ložek, V. – Vlček, E., *Hunters between East and West: The Paleolithic of Moravia*. New York – London: Plenum, 1996; Svoboda, J., ed., *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996; monografie lokalit Ondratice, Stránská skála, Dolní Věstonice II, Pavlov I aj.) a vědeckonaučných knihách (*Mistři kamenného*



Doc. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., při výzkumu mladopaleolitického trojhrobu (DV 13-15) na lokalitě Dolní Věstonice II v roce 1986. Foto: Archiv Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně.

dláta. Praha: Panorama, 1986; Svoboda, J. – Dvorský, P., *Archeologové na loveckých stezkách*. Praha: Albatros, 1994; Svoboda, J., *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1999). Je rovněž autorem učebních textů, tří svazků (1. *Paleolit a mezolit: Lovcko-sběračská společnost a její proměny*, 2000; 6. *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění*, 2002; 19. *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus*, 2003) v rámci série *Panorama biologické a sociokulturní antropologie* vydávané Jaroslavem Malinou pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů. Adresa: Doc. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., Archeologický ústav AV ČR, Královopolská 147, 612 00 Brno, telefon: 541 514 118; Archeologický ústav AV ČR, Dolní Věstonice 25, 692 01 Mikulov, telefon: 519 517 637, e-mail: svoboda@iabrno.cz.



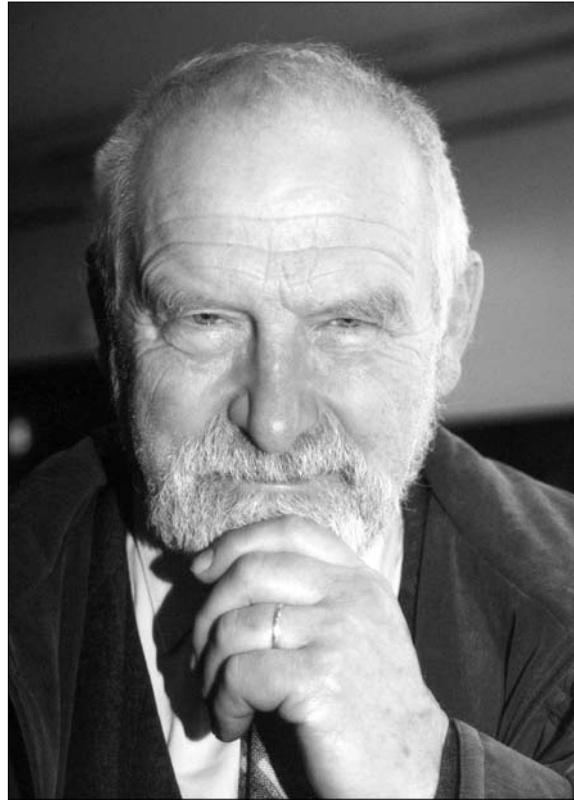
Olbram Zoubek, *Dýka*, 2001, výtusek, cement, polychromováno modře, částečně zlaceno, výška 174 cm. Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí. Dílo vytvořené pro projekt knihy a výstavy: *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Foto: Ladislav Neubert.

10. O autorovi výtvarných děl

Zoubek Olbram, sochař, 21. 4. 1926, Praha.

Olbram Zoubek se narodil 21. dubna 1926 v Praze. Absolvoval Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v ateliéru profesora Josefa Wagnera (1945–1952). V letech 1958–1969 člen tvůrčí skupiny Trasa, s níž vystavoval 1959–1969 a 1991–1992, od roku 1987 zakládající člen Nové skupiny, od roku 1991 člen Umělecké besedy a od roku 1999 její starosta, od roku 1995 předseda „Sochařského sympozia v bronzu“. Byl jedním z významných aktérů listopadu 1989 a je autorem posmrtné masky a náhrobku Jana Palacha v Praze a Jana Zajíce ve Vítkově.

Studium ve Wagnerově škole a restaurátorská práce od roku 1951 motivovaly jeho tvorbu k sochařské tradici posílené i o inspirace archaickým středomořským figurativním sochařstvím, projevující se ve vědomí ušlechtilého poslání umění, ideálu lidskosti a stále se opakujících osudových témat. Výtvarný názor si však od počátku formoval poznáním díla klasiků moderního sochařství. Na začátku 60. let směřoval v úhrnně cítěných tvarech ke konstrukci (cyklus *Stavby*), brzy nato rozrušoval souvislost formy, fragmentarizoval postavy, destruoval tělesný tvar, strukturoval povrch. Poté dal přednost celistvé formě, strukturální modelaci však zachoval. Vyvinul osobní styl integrálního figurálního, jehož smysl vyjádřil slovy: „*Dělám lidi, na které myslím.*“ Byl to v prvé řadě motiv rodiny a přátel, postav s individuální podobou, které dostávají nadindividuální poslání a v různých seskupeních vstupují do vzájemných vztahů. Postavy mytologické nebo biblické



Akademický sochař Olbram Zoubek. Foto: Archiv Nadace Universitas Masarykiana v Brně.

procházejí opačným procesem, zkonkrétnují se příměrem k přítomnosti. Na konci 60. let se jeho tvorba dostává do blízkosti „nové figurace“, k níž měl zároveň

vztah kritický, neboť figuraci chápe jako kontinuitní, od nejranějších projevů v mladším paleolitu před více než 25 000 lety až po současnost. Dává sochám promlouvat bezprostředním projevem psychické situace: v gestech, pohybech, naklonění, schýlení, vychýlení, pádu. V roce 1969 na výstavě „Socha a město“ v Liberci vystavil skupinu postav na náměstí mezi chodce a takto působivě oslovuje diváky podnes. Soustavná práce dala vznik rozsáhlé tvorbě, která sice reflektovala proměny doby, ale neuhnula ze směru umělcovy osobní dráhy. Jeho dílo je nejen početné, ale má i velké rozpětí – od komorních plastik, volných i reliéfních, k monumentálním. Rád spolupracuje s architekty, je autorem četných realizací v interiéru i exteriéru. Jeho oblíbenými materiály jsou cement, olovo a bronz, často zvýrazněné polychromováním i zlacením. Z nízkých olověných i cementových reliéfů snímá otisky na mokřý ruční papír (od roku 1989 na ruční papír Hollar). Intenzivně spolupracuje s Masarykovou univerzitou a Nadací Universitas Masarykiana v Brně; pro tyto instituce vytvořil sochu *Zvídavost* a plastiky udělované jako Cena Nadace Universitas Masarykiana a Cena Karla Engliše.

Účastnil se několika symposií: Vyšné Ružbachy (Slovensko); St. Margarethen (Rakousko); Skulpturenfeld am Federsee (Německo). Od roku 1995 se podílí na práci Sochařského symposia v bronz, jež má znovu obnovit místo bronzové plastiky v prostředí města.

Uspořádal několik desítek samostatných výstav a zúčastnil se více než sta kolektivních výstav v České republice a v zahraničí.

Jeho dílo je zastoupeno v Národní galerii v Praze, v řadě českých i zahraničních galerií a muzeí a soukromých sbírek (Argentina, Francie, Chorvatsko, Německo, Nizozemsko, Rakousko, Slovensko, Švédsko, Švýcarsko, USA, Vatikán aj.).

Za své dílo obdržel řadu domácích a zahraničních uměleckých ocenění a dostalo se mu uznání za humanistické a občanské postoje: 1969 Cena M. B. Brauna III. stupně; 1. cena Svazu československých výtvarných umělců za sochu *Jan*; 1990 Národní cena; 1994 zapsán do Knihy cti městské čtvrti Praha 3; 1996 Pamětní medaile Masarykovy univerzity v Brně; Státní cena – Medaile za zásluhy; 1998 Medaile hlavního města Prahy; 1999 Medaile Vysoké školy báňské-Technické univerzity Ostrava; 2003 Cena Nadace Universitas Masarykiana v Brně aj. Město Litomyšl a Památkový ústav Pardubice zřídily v roce 1998 ve sklepních sálech zámku v Litomyšli stálou expozici z životního díla Olbrama Zoubka.

Díla vytvořená pro *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy:*

Olbram Zoubek, *Mistr a Markétka*, 1979, reliéf, odlitek, olovo, 35x35 cm. Inspirace: Michail Afanasjevič Bulgakov (1891–1940), *Mistr a Markétka*.

Olbram Zoubek, *Hynku! Viléme! Jarmilo!*, 1995, odlitek, olovo, výška 85 cm (Hynek), 85,5 cm (Vilém), 82 cm (Jarmila). Inspirace: Karel Hynek Mácha, *Máj*.

Jiří Šetlík: „Umělecké objevy, k nimž ho přivedla opravdovost prožitků a pocitů, klestily sochařovi cestu k duchovní poloze uměleckých sdělení. Nově ho k tomu vyzval romantický kontext Máchova *Máje*. Sochaře zaujala propastná osamělost hrdiny, kterou pokládal za jednu z krutých slabín vztahů mezi současníky. Motiv si zprvu zpracoval v reliéfu Máchovský motiv (1988), aby se k němu znovu obrátil variantami kompozice *Hynku! Viléme! Jarmilo!* (1994). Ve studii se přednostně zabýval postavením figur na vymezeném půdorysu, z něhož by byla zřejmá tragická osamělost každé z nich. V definitivní verzi celé skladby *Hynku! Viléme! Jarmilo!* (1995, výdusky, cement, výška 233 cm, 236 cm, 229 cm) dosáhl napětí mezi kompozičním rozvrhem vykloněných vertikál a plastickým výrazem postav. Čitelnou metaforu o tíživé cloně lidského neporozumění vtělil autor do podoby sousoší, hodného porovnání s nosnými tradicemi sochařství“ (Šetlík, Jiří [1996]: *Dílo v životě Olbrama Zoubka*. In: Malina, Jaroslav ed., *Olbram Zoubek*, s. 113. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství Georgetown – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA).

Olbram Zoubek, *Zvěstování*, 1996, výdusek, cement, výška 234 cm (Anděl), 215 cm (Marie). Inspirace: *Bible*.

Olbram Zoubek: „*Nemám dar spontánní víry. Bohužel. To slovo Bohužel dávám do závorky. Možná že pochybnosti jsou inspirující. Hledání nových odpovědí na odvěké otázky. Přemýšlím často o Starém zákonu, o starozákonních témata jsem se několikrát pokoušel. Z Nového zákona se mohu v práci i v životě ztotožnit jen s některými postavami. S těmi nesvatými. A já pro svou práci ztotožnění potřebuji, musím se – hříšný – do svých soch promítnout.*

Několikrát jsem se pokoušel o Zvěstování. První impulzem byl před mnoha lety film Piera Paola Pasolinioho Evangelium sv. Matouše. Ale ten skončil bez tvaru. Dalším podnětem byla kresba mé ženy

Evy Kmentové, nalezená v pozůstalosti. To setkání božského a pozemského. To napětí mezi tělesným a duchovním. Vždyť Marie porodila Krista v bolestech, jako matky rodí každé pozemské dítě. A přesto to byl Syn Boží. Kristus umíral v bolestech jako člověk. A v pochybnostech. To mě na tomto křesťanském mýtu nejvíc inspiruje.“

Olbram Zoubek, *Ctirad a Šárka*, 1997, výdusek, cement, polychromováno modře a zeleně, částečně zlaceno, výška 230 cm (Ctirad), 225 cm (Šárka). Inspirace: Kosmas (asi 1045–1125), *Chronica Boemorum* a Václav Hájek z Libočan, *Kronika česká* (dokončena 1539, publikována 1541).

Olbram Zoubek: „*Podnětem k této dvojici byly brněnský projekt Kruh prstenu a výstava na pražském Vyšehradě s podtitulem Staré, nejstarší a jiné pověsti české očima současníků v roce 1997, jež se opakuje i v dalších letech. Autorem koncepce výstavy byl kolega Josef Ryzec. V podtextu výstavy byly možné vztahy raných Slovanů s Kelty, alespoň s odkazem vyspělé kultury a řemeslných dovedností, který v českých zemích Keltové zanechali. To je teď trochu módní. Ale pro mě inspirující.*“

Často se obracím pro impulzy své práce k mýtům. K středomořským, řeckým, starozákonním, krétským. Je v nich zkušenost, moudrost, jež můžeme promítnout do současnosti. K českým, slovanským mýtům jsem dosud nenalézal klíč. Asi mi chybělo to Středomoří. Znovu jsem teď pročetl Kosmovu Kroniku českou. Kolik je tam odkazů k antické mytologii, k antické kultuře. Možná ji sem, do zalesněné a vlhké Střední Evropy zanesli Keltové. Žili vedle Říma, soupeřili s ním, inspirovali se jím, podlehli mu.

V Kosmovi je jen letmá zmínka o dívčí válce v Čechách, jež se měla rozpoutat po smrti moudré kněžny Libuše (tento mýtus byl podrobně rozveden a obohacen o dvojici Ctirada a Šárky, pokud vím, až v pozdější Kronice české Václava Hájka z Libočan), ale mluví se o paralele římských milostných slavností. Proto je pro mě Ctirad a Šárka milostná dvojice. A tvary a atributy postav jsou inspirovány keltskými archeologickými nálezy. Meč, spona, náhrdelník. Není to lepší než válečné vraždění?“

Olbram Zoubek, *Ctirad a Šárka*, 1997, odlitek, olovo, polychromováno modře a zeleně, částečně zlaceno, výška 74 cm (Ctirad), 71,5 cm (Šárka).

Olbram Zoubek, *Meč a Pochva*, 2000, výdusek, cement, polychromováno modře a zeleně, částečně zlaceno, výška 240 cm (Meč), 210 cm (Pochva).

Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí.

Olbram Zoubek, *Sekera*, 2000, výdusek, cement, polychromováno zeleně, částečně zlaceno, výška 212 cm. Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí.

Olbram Zoubek, *Dýka*, 2001, výdusek, cement, polychromováno modře, částečně zlaceno, výška 174 cm. Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí.

Olbram Zoubek, *Jehlice a Spona*, 2001, výdusek, cement, polychromováno modře a zeleně, částečně zlaceno, výška 176 cm (Jehlice), 234 cm (Spona). Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí.

Olbram Zoubek, *Šipka a Přezka*, 2001, výdusek, cement, polychromováno modře, výška 230 cm (Šipka), výdusek, cement, polychromováno zeleně, výška 222 cm (Přezka). Inspirace: Keltská kultura a starožitnosti v erotickém kontextu českého prostředí.

Olbram Zoubek, *Kazi, Teta a Libuše*, 2002, výdusek, cement, polychromováno modře, výška 212, 218, 191 cm.

Olbram Zoubek: „*Ve své práci se často inspiroji mýty. Až donedávna středomořskými, řeckými, krétskými, starozákonními. Nalézám v nich – stejně jako předchozí generace – modelové situace všech poloh života. Nalézám v nich moudrost a pokud se do hrdinů mohu alespoň částečně promítnout – i návod k jednání. Nalézám v nich moudrost jinou než v křesťanství.*“

Mimo můj zájem zůstávaly mýty české, slovanské. Snad také proto, že jsem nenalezl pravou rezonanci třeba se starými pověstmi českými přepravěnými Aloisem Jiráskem podle úvodních pasáží Kosmovy latinské Kroniky české (Chronica Boemorum, 1125), nazvané „bájně vyprávění starců“ (senum fabulosa narratio), do nichž autor zařadil pramenně nepodložené báje o českém dávnověku. Zde jsou v zárodečné podobě poprvé zaznamenány příběhy, jejichž hrdiny jsou mimo jiné praotec Čech a jeho bratr Lech, soudce Krok a jeho dcery Teta, Kazi a Libuše.

V posledních letech se moje pozornost obrací ke Keltům. Víím, že to není jen moje pozornost, že je to teď trochu móda. Ale pro mne inspirující. Keltové soupeřili s Římem. Byli poraženi, ale přijímali i jeho vliv. Zdá se mi, že kousek středomořského slunce a moře přinesli i do té vlhké, zalesněné a zastíněné

střední Evropy. Tedy i nám, Slovanům. To mi české mýty přiblížilo. Vyrovnává se tím jednostranný vliv křesťanství s filozofií viny, pokání, úplné závislosti na bohu.

Přiblížil se mi i mýtus o soudci Krokovi a jeho třech dcerách – Kazi, Tetě a nejmladší Libuši, pozdější zakladatelce rodu Přemyslovců, jež (...) byla mezi ženami přímo jedinečnou ženou, v úvaze prozřetelná, v řeči rázná, tělem cudná, v mravech ušlechtilá, nikomu nezdala v rozhodování při lidu, ke každému byla vlídná, ba spíše líbezná, ženského pohlaví ozdoba a sláva, dávajíc rozkazy prozřetelně,

jako by byla mužem'. Tyto mýty a postavy vyrůstají ze země a svými gesty se k zemi obracejí. Vracejí se. Čerpají ze země sílu ...“

Adresa ateliéru: Olbram Zoubek, akademický sochař, Salmovská 7, 120 00 Praha, telefon 224 918 477.

Literatura:

Malina, Jaroslav, ed. (1996): *Olbram Zoubek*. Brno: Nakladatelství Georgetown – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

(Medailon Olbrama Zoubka napsal Jaroslav Malina.)

11. Zaostření problému

11.1. Paleolit Mladečských jeskyní

Jiří A. Svoboda

V poslední době se rychle proměňují názory vědců na původ a šíření moderního člověka (*Homo sapiens sapiens*) – tedy nás samých. Avšak světoznámé naleziště lidských kosterních pozůstatků v Mladečských jeskyních, přestože se kolem něho otevírá řada dosud nejasných otázek, zaujímá v těchto diskusích své pevné místo. Nálezy z Afriky a z Předního východu naznačují, že někdy před 100 000–40 000 lety se moderní lidské populace rozšířily z této oblasti do celé Asie, Austrálie a Evropy. V Evropě přitom narazily na charakteristickou domorodou populaci – známé neandertálce. Ale přesnější průběh těchto migrací a vztah nově příchozích k původním neandertálcům zatím neznáme, hlavně proto, že dobře datovaných kosterních pozůstatků je z této kritické doby v Evropě velmi málo. Dokonce je stále obhajitelný i starší názor, podle kterého moderní lidé nepřišli z jihu, ale vyvinuli se na místě z neandertálců.

První moderní Evropané se ovšem od neandertálců lišili nejen tvarem své lebky, která je v podstatě srovnatelná s naší současnou populací, ale také tělesnými proporcemi. Byli vysocí a kosti jejich končetin jsou poměrně štíhlé. Muži dosahovali výšky kolem 180 cm, ženy byly podstatně menší, kolem 160 cm. Proto se předpokládá, že si moderní lidé přinesli ze své jižní vlasti „tropické“ tělo, přizpůsobené tamnímu teplému podnebí. Nevýhody oproti neandertálcům,

jejichž zavalitější postava lépe odpovídala studenému podnebí tehdejší Evropy, mohli moderní lidé vyvažovat vyspělejší technologií a vyvinutější sociální organizací.

Prvním nalezištěm, které poskytlo celý soubor moderních lidských koster, a současně nejstarší lokalitou *Homo sapiens sapiens* na evropském kontinentě by mohly být právě Mladečské jeskyně. Řada svrchu uvedených úvah se proto opírá o antropologické studium Mladče, doplněné dalšími, poněkud mladšími moravskými lokalitami (Předmostí, Dolní Věstonice atd.). Bohužel bylo toto jedinečné naleziště prozkoumáno dříve, než měla věda k dispozici současné metody dokumentace a analýzy. Nadto část kosterních nálezů, která se ještě před válkou dostala do Moravského zemského muzea, shořela v roce 1945 při požáru zámku v Mikulově.

Proto se v současnosti klade takový důraz na datečné datování Mladče fyzikálními metodami. V posledních letech se postupně odebíraly vzorky jak z kostí pro datování radioaktivním uhlíkem (laboratoře v Oxfordu a Groningen), tak ze zbytků sintrového příkrovu na stěnách jeskyně pro datování uranem (laboratoř v Liverpoolu). V současné době jsou k dispozici prvá data ze sintrových příkrovů (34–35 tisíc let, Svoboda a kolektiv 2002) i ze samotné lidské fosílie (kolem 26 tisíc let). Stáří kosterních nálezů ovšem naznačují i průvodní archeologické nálezy, zejména

protáhlé projektily oštěpů vybroušené z kosti, které se podle naší lokality nazývají hroty mladečského typu. Ty dokládají příslušnost k aurignacké kultuře, která se v Evropě rozvíjela někdy během širokého časového intervalu před 40 000–20 000 lety. Je to jedna z prvních kultur mladého paleolitu, kterou v Evropě spojujeme s moderním člověkem (*Homo sapiens sapiens*). Takové stáří rámcově potvrzují i kosti zvířat, která ve střední Evropě žila během teplejších výkyvů poslední ledové doby.

Lidské kosterní pozůstatky, spolu s tehdejší zvířinou a vzácně i s lidskými výrobky, se v Mladečských jeskyních našly na třech místech: nejprve (pokud to můžeme podle dochovaných zpráv odhadnout) v současném vchodu jeskynního systému (lokalita Ia), poté na nejbohatším nalezišti v Dómu mrtvých (Ib) a posléze na lokalitě II, kterou tvořila jedna z vertikálních dutin v bývalém lomu. K tomu přistupují další paleolitické nálezy z nedaleké jeskyně Podkova (lokalita III) a z temene vrchu Třesína přímo nad lokalitou I. Historie objevů je tedy pestrá a složitá (například Knies 1905, Smyčka 1922, Szombathy 1925, Skutil 1938, Jelínek 1987, Oliva 1989, Svoboda 2000). Postup hlavních objevů přehledně vyjadřuje tabulka.

Jestliže dnes můžeme diskutovat – ve svrchu naznačeném duchu – o obecném významu Mladče ve vývoji současného evropského lidstva, pak je to proto, že řada předchozích diskusí již odezněla v minulosti, některé otázky se přitom vyjasnily a některé nás přitahují i nadále. Nejprve bylo potřeba překonat prvotní nedůvěru vůči vysokému stáří lidských koster, tak jak ji vyjádřil například K. J. Maška. Na přelomu století se ovšem pochybovalo o celé řadě obdobných moravských nálezů, Maškovy vlastní nevyjímaje (Šipka, Předmostí). Tento mladečský problém, jako jeden z mála, je tedy v současnosti vyřešen.

Antropologickými i archeologickými nálezy z naší lokality se dnes pyšní zejména Přírodovědecké muzeum ve Vídni (které v současné době rovněž organizu-

je jejich konečné monografické zveřejnění). Důležitá část materiálu, pokud unikla mikulovskému požáru, je dnes uložena v Moravském zemském muzeu v Brně a menší sbírka ve Vlastivědném muzeu v Olomouci.

Mladeč Ia – vchod

Podzemní dutiny uvnitř vrchu Třesína byly známy od nepaměti, ale současný vchod byl prolomen teprve při těžbě kamene podél jižního svahu v roce 1826 nebo 1828. A hned v první prostoře za vchodem vpravo ležela údajně kostra „obra“. Tradovaly se o ní zprávy očitých svědků, které cituje Szombathy (1925), s důrazem na mohutnost postavy zemřelého, i Knies (1906), který uvádí rovněž „uměle řezané kopí ze silné bílé kosti“. Později doplnil Skutil (1938) z prostoru vchodu ještě dva kamenné nástroje.

Starší literatura ovšem neuvádí, že vpravo nad vstupní prostorou se šikmo k povrchu otevírá několik metrů dlouhý komín („Vstupní komín“ – v jeho střední části je vyryto datum 1902), který nabízí možné vysvětlení této nálezové situace. Pokud byl v minulosti přístupný stejně jako nyní, mohla se tudy lidská kostra a nástroje dostat do podzemí prakticky kdykoli.

Samotný nález kostry dnes revidovat nelze. „Farář z Měrotína přišel, vzal kosti s sebou a nechal je pohřbit ...“ Těmito slovy, citovanými Szombathym, končí stopy tohoto prvního a možná unikátního objevu.

Mladeč Ib – Dóm mrtvých

Ještě bohatší nálezy však čekaly hlouběji, v Dómu mrtvých. Je to protáhlá, téměř obdélníkovitá prostora, rozčleněná do nepřehlednosti četnými skalními pilíři. V její severovýchodní části se ve stropě otevírá „Komín mrtvých“, pod nímž se z propadlých hlinitých usazenin a velkých vápencových bloků utvořil nápadný násypový kužel.

Tuto prostoru zmapoval a její hlinité výplně zkoumal nejprve kustod vídeňského Přírodovědeckého muzea J. Szombathy, další objevy tu učinil učitel a archeo-

Přehledná tabulka hlavních výzkumných akcí v Mladečských jeskyních.

Lokalita	Datum výzkumu	Autor výzkumu
Mladeč I – vchod	1815?, 1826, 1828	náhodný nález
Mladeč I – Dóm mrtvých	1881–1882 a později	J. Szombathy
	1903–1911	J. Knies
	1922	J. Fürst, J. Smyčka
	1958–1962	J. Jelínek
Mladeč II	1904	J. Knies, J. Smyčka

log J. Knies a naposledy ředitel litovelského gymnázia J. Fürst a lékař J. Smyčka. Následné revizní výzkumy (J. Skutil, J. Jelínek, V. Ložek s I. Horáčkem) už vesměs narazily spíše na starší čtvrtohorní usazeniny, neboť svrchní vrstvy s lidskými kostmi již v té době byly převážně odstraněny.

Podle původního Szombathyho popisu a kresby lze nálezovou situaci rekonstruovat následovně: v hloubce 20–50 cm ležela větší část první lidské lebky (Mladeč 1) a stehenní kost spolu se zbytky zvířecích kostí, v podloží pak pevnější sintrová poloha s uhlíky a jemně zvrstvenými hlínami s kostmi drobných zvířat. Další lidské pozůstatky (Mladeč 2, 2a, 3) a artefakty (provrtnané zvířecí zuby a kostěný hrot typu Mladeč) ležely ve stejné situaci v okolí (Szombathy 1925).

Na Szombathyho výsledky navázal na počátku století Jan Knies. K posledním větším pracím došlo ve 20. letech, kdy byly jeskynní výplně porušeny v souvislosti se zpřístupňováním jeskyně. Jan Smyčka (1922) uvádí z této doby další nálezy lidských i zvířecích kostí, dále zvláštní kostěné artefakty, částečně nebo úplně provrtnané, kosti drobných zvířat a měkkýše. Tyto Fürstovy a Smyčkovy nálezy údajně ležely na bázi souvrství dvou vrstev, opět oddělených sintrovou polohou. Všechny následné sondáže už měly jen omezený význam a týkaly se starších období: J. Jelínek objevil sekáč, staropaleolitický nebo středopaleolitický (Jelínek 1987, Valoch 1993), a I. Horáček s V. Ložkem (1984) předložili biostratigrafické zhodnocení příslušných jeskynních výplní.

V současné době jsou zbytky původních hlinitých výplní i pevných sintrových krust, o nichž se starší zprávy zmiňují, ještě místy viditelné na stěnách dómu. Také z násypového kužele pod Komínem mrtvých zbývá mohutné torzo jeho středové části, tvořené převážně staršími usazeninami a velkými bloky, které další výzkum ztěžují. Náš výzkum se tedy zaměřil na výskovou dokumentaci průběhu těchto vrstev, na jejímž základě byla pomocí programu Surfer vytvořena hypotetická rekonstrukce původního povrchu dómu. Rekonstrukce ukazuje, že přísun hlinitého materiálu do této prostoty probíhal ze všech čtyř stran, avšak antropologické a archeologické nálezy, pokud jejich polohu můžeme rekonstruovat, se evidentně vztahují ke Komínu mrtvých. Příslušné usazeniny zřejmě tvořily plášť jeho násypového kužele, odstraněný při minulých výzkumech a při zpřístupňování jeskyně pro turistické účely. Jak ukazuje Szombathyho pláněk a profil, lidské kosterní pozůstatky i ojedinělé artefak-

ty ležely při periférii tohoto kužele, zřejmě dost mělce, a to až do okruhu několika metrů od komína. O přesné poloze Fürstova a Smyčkova nálezu se diskutuje (označení „Fürstův nález“ na stěně jeskyně zpochybnil J. Jelínek 1987), ale prostorově zřejmě spadá do obvodu téhož kužele, neboť Smyčka zmiňuje blízkost k předchozímu Szombathyho nálezu a vztah k blíže neurčenému komínu. Skutečnost, že tyto nálezy ležely oproti Szombathyho údajům hlouběji, pod sintrovou polohou a další hlinitou vrstvou, je vysvětlitelná tím, že je na několik desetiletí převrstvila hlína z předchozích výkopů.

Nálezy kostí zvířat poslední ledové doby jsou v tomto prostoru bohaté a jejich druhové složení pestré. Například J. Szombathy uvádí z prvního výkopu tura, soba, medvěda jeskynního, vlka a lišku a později J. Knies doplňuje koně, mamuta, nosorožce, bizona, bobra, jelena a losa. Jelen i bobr ukazují na celkově mírnější klima té doby. Kulturní zařazení se může opřít pouze o typologii kostěných hrotů a analogické lokality v jiných oblastech Evropy. Výskyt hrotů mladečského typu a současně chybění jiných charakteristických hrotů s rozštěpenou bází naznačuje – v rámci onoho širokého intervalu aurignacienu – spíše mladší datování.

Mladeč II

V dubnu 1904 sděluje J. Knies K. J. Maškovi (kterého jinak podrobně informoval o svých výzkumech v Moravském krasu) spíše okrajovou poznámku: „Snad Vás bude zajímati, že mám z jistého místa dolní čelist dětskou, zlomky lebky a na 20 kostí končetin – většinou defektních (ovšem diluviálních – jinak bych se nezmiňoval).“ K. J. Mašku to jistě zajímalo. Ukázalo se, že jde o další mladečské naleziště.

V tomto roce dělníci pracující v lomu na jižním svahu Třesína porušili dutinu, kterou J. Knies prozkoumal a její obsah zachránil. Nálezovou situaci vzápětí zhlédlo několik dalších badatelů: právě K. J. Maška, J. Smyčka a z Vídně znovu dorazil i J. Szombathy. Již z Kniesovy kresby a popisu však vyplývá, že šlo o dutinu vertikální. To potvrdil J. Szombathy, když na Smyčkův popud prohloubil výkop ještě o 13 m dále do hloubky pod místo nálezu a odkryl tak v podstatě další komín.

Antropologické a archeologické nálezy byly značně poškozeny. V první publikaci Jan Knies (1906) uvádí dvě lidské lebky, později označené čísly 5 a 6, dále dětskou lebku (číslo 46) a kosti kostry, většinou ve zlomcích (dnes proto americký badatel M. Wolpoff

hovoří o „trojhrobu“). V témže kontextu a ze sběrů v okolí pochází dva hroty mladečského typu a další zlomek zřejmě obdobného hrotu, nevýrazné kamenné artefakty a kosti zvířat.

Další mladečská naleziště

Mimo hlavní jeskynní systémy leží menší jeskyně, podle svého tvaru nazývaná Podkova, odkud pochází nepočtená kamenná industrie (kombinace škrabádko-vrták, mikrojádra aj.). Pravděpodobně náleží také aurignacienu. Sídliště jiné paleolitické kultury, gravettienu se rozkládá na temeni vrchu Třesína nad lokalitou I, kde bylo doloženo povrchovým sběry. Pro kamennou industrii je celkově charakteristická převa- ha rydel, ale také výskyt některých aurignacoidních tvarů a ojediněle i listovitých hrotů.

Lidské kosterní pozůstatky

Celkem poskytly Mladečské jeskyně přes 100 jednotlivých lidských kostí, náležejících několika jedincům – již tento počet je unikátní. Je to muž č. 4 z lokality I a muži č. 5 a 6 z lokality II, jejichž lebky jsou poměrně robustní, zatímco ženy č. 1 a 2 z lokality I jsou odlišné, s modernější architekturou lebky, nicméně s řadou mužských rysů. Vzorek tehdejší populace doplňuje dítě č. 46 z lokality II. Kostí koster jsou dochovány spíše zlomkovitě, nicméně potvrzují značnou výšku postavy, kterou u této populace předpokládáme.

Přestože příslušnost těchto nálezů k modernímu člověku je mimo diskusi, M. Wolpoff (1999), o jehož poslední popis se zde opíráme, u nich shledává rovněž některé rysy připomínající neandertálce. Jistě tu hraje roli to, jak ten který badatel určité tvarové znaky interpretuje a jak je zdůrazní při svém konečném hodnocení. Přirozeně, že nemůžeme vyloučit vzájemné míšení moderní a neandertálské populace, pokud obě žily po určitou dobu vedle sebe. Většina antropologů však Wolpoffův přístup k mladečským nálezům ani jeho výsledky nesdílí.

Kostěné nástroje a zbraně

Mladečské jeskyně dokládají nejen přítomnost moderního člověka v Evropě, ale také rozvoj nových technologií, které spojujeme převážně s kulturou mladého paleolitu. Na prvním místě jsou to projektily oštěpů, pečlivě vybroušené z kosti, které jistě usnadnily lov větší stádní zvěře. Tato surovina byla vždy po ruce i v bezlesé stepi a tundře, při nedostatku dřeva. Samozřejmě to neznamená, že tentýž typ projektilu

v té době nepoužívaly také poslední populace evropských neandertálců.

Mladečské jeskyně poskytly velký soubor kostěných hrotů různých délek. Největší hrot, uložený v současné době ve Vidni, dosahuje délky 28,8 cm. Běžným typem kostěného nástroje jsou rovněž šídla, někdy zdobená paralelními vrypy. Zvláštní typ představují kosti s uměle přiříznutou hlavicí, se stopami vrtání. Protilehlé konce jsou však odlomeny, takže nevíme, zda cílem byl dekorativní předmět (přívěsek) nebo nástroj.

Význam lidského zdobení

Dalším rysem nové evropské kultury bylo lidské zdobení se různými přívěsky. Nálezy z Francie (Arcy-sur-Cure) naznačují, že tento charakteristický prvek lidského chování zřejmě v oné přechodné době sdíleli poslední neandertálci spolu s prvními moderními lidmi. Morava (a právě Mladečské jeskyně) obohatila soubor nejstarších přívěsků objevem 22 zubů různých zvířat, a to řezáků a špičáků, které jsou záměrně vrtány či provrtány a zřejmě byly viditelně nošeny.

Už sama skutečnost, že se lidé začali zdobit, vypovídá o jejich myšlení a částečně i o společenské organizaci. R. White, který studoval podobné provr- tané ozdoby po celé Evropě, předpokládá vztah mezi pocitem osobní identity a způsobem, jak ji vyjádřit navenek pomocí „ozdobného“ předmětu. Další badatelé zdůrazňují také praktický, komunikativní význam lidského zdobení, protože nápadný předmět poskytuje první informaci při setkání s neznámými lidmi a členy jiných společenských skupin: fakta o příslušnosti ke skupině, o společenském postavení, zásluhách či osobních vlastnostech.

Co se v jeskyni odehrálo?

Protože byly Mladečské jeskyně otevřeny lomem, není původní vchod. Podle představ J. Bayera a J. Szombathyho představoval „Dóm mrtvých“ jakési podzemní pohřebiště či rituální místo a vchod se předpokládal hypoteticky. Také v případě později objevené skalní dutiny Mladeč II uvažoval K. J. Maška spíše o obytné jeskyňce přístupné nějakým vchodem (ten by v době nálezu byl již odtěžen), přestože nálezové okolnosti ukazovaly na vertikální dutinu směřující od povrchu dále do hloubky.

Již J. Szombathy (1925) si povšiml, že lidské kosti byly poházeny bez anatomických souvislostí, avšak tento jev připsal na vrub nějakým lidožroutským orgiím.

Teprve později obrátil J. Knies pozornost ke Komínu mrtvých, v jehož širším okruhu se nálezy soustřeďovaly. Na příkladu celé kostry soba doložil, že do jeskyně propadla právě touto cestou. V dopise K. J. Maškovi o tom píše: „Ze zajímavějších věcí jsem poslední dobou vykopal krásnou dolní čelist nosorožce a získal téměř celou kostru soba, jen lebka jest rozbitá. Hnáty zachovány skvostně! Zvíře zahynulo ve skalní trhlině, do níž se zřítilo.“ Knies si všiml způsobu zachování a zbarvení kostí a rozčlenil je do dvou skupin – jakoby se tělo rozpadlo do dvou hlavních směrů. Odtud již nebylo daleko k teorii, že týmž komínem se dostaly dovnitř i lidské kostry, případně celý nálezový soubor, tak jak ji formuloval J. Smyčka (1922) a podpořil J. Jelínek (1987). Nicméně starší teorie o přirozeném vchodu jsou rovněž obhajovány i v současné době.

Proto jsme se v poslední době pokusili rekonstruovat původní výplň jeskyně novou revizí původních zpráv i počítačovou rekonstrukcí Dómu mrtvých podle dochovaných zbytků vrstev na stěnách. Opíráme se také o srovnání Mladečských jeskyní s jeskyněmi Koněpruskými v Českém krasu, které byly prozkoumány později (po roce 1950) a odkud již byla pořízena úplná nálezová dokumentace. Přestože nálezy z Koněprus jsou celkově chudší, existuje mezi oběma jeskyněmi řada nápadných podobností. Obě jsou vícepatrové podzemní systémy, propojené vertikálními komíny. Lidový folklor naznačuje, že se o existenci takových dutin vědělo od nepaměti, což v Koněprusích potvrzuje také objev středověké penězokazecské dílny, avšak vědecký výzkum umožnilo až otevření nových vchodů při lámání kamene. Nálezové okolnosti, zvířena i archeologické nálezy (v Mladči jsou ovšem podstatně bohatší) ukazují na podobné stáří, tedy počátek mladého paleolitu. Konečně byly v obou jeskyních nalezeny kosterní pozůstatky moderního člověka, i když v Koněprusích šlo pouze o jednoho jedince. Dokumentace z Proškovského domu v Koněprusích, kterou v současné době zpracováváme v Archeologickém ústavu AV ČR, jednoznačně potvrzuje, že nálezy tam ležely na povrchu či v plášti násypového kužele, pod vertikálním komínem směřujícím vzhůru k povrchu. Část kosterního materiálu byla poté ohryzána hyenami.

Jestliže v Koněprusích šlo (alespoň pokud jde o lidské pozůstatky) o jednorázový akt, doložený v jediné části jeskynního systému, pak v Mladči nacházíme stopy opakovaných, zřejmě podobných epizod na několika místech – pod Komínem mrtvých, ve vertikální dutině Mladeč II a snad i pod Vstupním komínem.

Přirozeně nelze vyloučit, že lidé i zvířata se v minulosti dostávali do Mladečských jeskyní rovněž nějakým jiným, oboustranně přístupným vchodem, ale řada otázek tu zůstává nedořešených a použité argumenty se nakonec obrací proti této teorii. Novější výzkumy ukazují, že chodba paralelní se současným vchodem, kde někteří autoři tušili původní vchod, byla v kritické době už zaplněna staršími usazeninami a zřejmě neprostupná. Námitku, že Fürstův a Smyčkův nález zřejmě ležel při stěně skalního pilíře od hlavního komína odvrácené, a proto se předměty dostaly do jeskyně jinou cestou, vyvrací naše rekonstrukce: předměty „obtékající“ skalní pilíř po šikmém plášti kužele nemohly podle mechanických zákonitostí skončit jinde než právě na jeho odvrácené straně.

Přímé doklady činnosti živých lidí a zvířat v jeskyni nejsou jednoznačné. Byly by to například dřevěné uhlíky či dokonce celá ohniště, která zmiňuje Szombathy z Dómu mrtvých a Maška z jeskyňky Mladeč II. Původní „uhlíky“ ovšem dnes nemáme a v dochovaných vrstvách pozorujeme spíše černé vysráženiny manganu, které bývají s uhlíky zaměňovány (Jelínek 1987). A i kdyby to byly skutečné zbytky spáleného dřeva, pak mohly i ony propadnout týmž komínem. Jiným dokladem volného přístupu by se mohly stát stopy činnosti dravců, konkrétně ohryzy hyen na kostech, tak jak jsou doloženy z Koněpruských jeskyní – ovšem ani tam nevyvrací základní interpretaci situace. Nelze zamlčet ani kus šňůry a pochodně, který v Dómu mrtvých kdysi našel Szombathy, ale později jejich paleolitické stáří sebekriticky odmítl. Posledním argumentem mohou být značky, které na stěnách Dómu objevil M. Oliva (1989, 1993), pokud je jejich stáří paleolitické.

Lze tedy shrnout, že v systému Mladečských (a Koněpruských) jeskyní ležely lidské kosterní pozůstatky v plášti nebo při bázi suťových kuželů, které se utvářely pod jeskynními komíny. Lidské kosti, jedny z nejstarších dokladů moderního *Homo sapiens sapiens* v celé Evropě, jsou provázeny typickými aurignackými hroty a provrtanými ozdobnými předměty, které rovněž patří k prvním svého druhu.

Pro zvířata představují podzemní dutiny tohoto typu přirozenou past. Avšak někdy na počátku mladého paleolitu se tam záměrně ukládala nebo snad jen vrhala lidská těla. Přirozeně nechceme vyloučit, že by živí lidé v pravěku do jeskyní vůbec nevstoupili. A budeme-li hledat přístupovou cestu, pak jednu z možností, byť obtížnou, mohl nabídnout například Vstupní komín.

Skutečnost, že neandertálci a první moderní lidé záměrně pohřbívali své mrtvé, souvisí jistě s širšími změnami ve struktuře lidského myšlení. Především jde o poznání a uvědomění si časových následností a životního cyklu, k jehož jednotlivým mezníkům se vážou příslušné rituály. Obvyklý způsob kostrového pohřbívání dokládají první hroby neandertálců ve Francii a na Předním východě či pozdější hroby moderních lidí z Moravy (Předmostí, Dolní Věstonice, Pavlov, Brno), z Itálie a Ruska. Je možné a pravděpodobné, že nálezová situace v Mladečských jeskyních představuje jiný způsob ze široké škály takových lidských počinání.

Literatura

- Bayer, J. (1925): Die ältere Steinzeit in den Sudetenländern. *Sudeta*, 1, 21–120.
- Frayer, D. W. (1986): Cranial Variation at Mladeč and the Relationship between Mousterian and Upper Paleolithic Hominids. In: Novotný, V. V. – Mizerová, A., ed., *Fossil Man – New Facts, New Ideas*, Anthropos 23, 243–256. Brno: Moravské muzeum.
- Horáček, I. – Ložek, V. (1984): Z výzkumu výplně Mladečské jeskyně u Litovle. *Československý kras*, 35, 98–100.
- Jelínek, J. (1983): The Mladeč Finds and Their Evolutionary Importance. *Anthropologie*, 21, 57–64.
- Jelínek, J. (1987): Historie, identifikace a význam mladečských antropologických nálezů z počátku mladého paleolitu. In: *25 let pavilonu Anthropos 1961–1986*, 51–70. Brno: Moravské muzeum.
- Knies, J. (1906): Nový nález diluviálního člověka u Mladče na Moravě. *Věstník Klubu přírovedeckého Prostějov*, 9, 3–19.
- Knies, J. (1925): Přehled moravského paleolitu. *Obzor prehistorický*, 4, 89–116.
- Maška, K. J. (1905): Poznámky k diluviálním nálezům v jeskyních mladečských a stopám glaciálním na severovýchodní Moravě. *Časopis Moravského zemského muzea*, 5, reprint, 1–3.
- Oliva, M. (1989): Mladopaleolitické nálezy z Mladečských jeskyní. *Časopis Moravského muzea*, 74, 35–54.
- Oliva, M. (1993): Le contexte archéologique des restes humains dans la grotte de Mladeč. In: *UISPP, XII^e Congrès*, Volume 2, 207–216. Bratislava: Institut d'Archéologie.
- Skutil, J. (1938): Praveké nálezy v Mladči u Litovle na Moravě. Litovel: Krajinská musejní společnost.
- Smith, F. H. – Trinkaus, E. (1991): Les origines de l'homme moderne en Europe centrale: Un cas de continuité. In: Hublin, J. J. – Tillier, A. M., ed., *Aux Origines d'Homo sapiens. Nouvelle Encyclopédie Diderot*, 251–290. Paris: Presses Universitaires de France.
- Smýčka, J. (1922): Nálezy diluviálního člověka v Mladči u Litovle na Moravě. *Obzor prehistorický*, 1, 111–120.
- Svoboda, J. (1999): *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Svoboda, J. (2000): The Depositional Context of the Early Upper Paleolithic Human Fossils from the Koněprusy (Zlatý kůň) and Mladeč Caves, Czech Republic. *Journal of Human Evolution*, 38, 523–536.
- Szombathy, J. (1904): Neue diluviale Funde von Lautsch in Mähren. *Jahrbuch der k. k. Zentralkommission für Kunst- und historische Denkmäler*, 2, 9–16.
- Szombathy, J. (1925): Die diluvialen Menschenreste aus der Fürst-Johanns-Höhle bei Lautsch in Mähren. *Eiszeit*, 2/1, 1–34, 73–95.
- Valoch, K. (1993): Starý paleolit v Mladečských jeskyních. *Časopis Moravského zemského muzea*, 78, 3–9.
- White, R. (1993): Technological and Social Dimensions of „Aurignacian age“: Body Ornaments across Europe. In: Knecht, H. et al., ed., *Before Lascaux*, 277–299. Boca Raton: CRC Press.
- Wolpoff, M. (1999): *Paleoanthropology*. Boston: McGraw-Hill.

Tato práce byla poprvé otištěna ve výročním sborníku *Mladeč – 650 let*, vydaném Obecním úřadem v Mladči v roce 2000.

12. Rozvolnění problému

12.1. Jaroslav Malina: Velkomoravská náušnice

(ze sbírky *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*, 1997)

Vedle úctyhodné řádky vědeckých a vědecko-naučných prací má v tvůrčích aktivitách profesora Jaroslava Maliny (narozen 11. 4. 1945) své významné místo i tvorba beletristická. V knize *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem* z roku 1996 si bere na mušku pseudovědce a šarlatány různého druhu, kteří zaplavují dnešní svět a někdy ani nepotřebují zvláštní vynalézavosti, aby zmanipulovali člověka toužícího překonat úzkost ze života a smrti. Tento rozměr Malinovy prózy odpovídá jeho širokému odbornému a kulturnímu rozhledu a zároveň dokládá, že nepropadl jednostrannosti vědecké vášnivosti, nezkažen v zájmu o petroarcheologii ani neustrnul na popisném bádání o parametrech „pračlověka“ a jeho kultury. Jeho pozornost sociokulturního antropologa platí druhu *Homo sapiens* na prahu třetího tisíciletí, především jeho emancipaci, tj. osvobození od nevědomosti, pokrytectví a nehorázných lží. V nezadržitelném moderním vývoji lidstva začíná v intelektuálním světě převládat technická specializace nad humanitním směrem, technokratická společnost usiluje o sebevědomou vládu nad přírodou a některé negativní projevy tohoto vývoje Malina postihuje s jemnou ironií a moudrým vtípem, neboť ví, že cesta humoru je podnětná. Přednosti jeho literární metody hodnotí literární teoretik a kritik prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc., slovy: „Malinovy povídky mají jakoby ‚skládankový“

charakter: v povrchové vrstvě se setkáváme s dobře známou sémantikou navozující určité žánrové povědomí (science fiction, tzv. vědecká povídka apod.). V další vrstvě je toto povědomí rozkládáno a měněno metatextovými prvky, které původnímu žánrovému povědomí nastavují ironické zrcadlo. Další vrstva vytváří z těchto antitez překvapivou syntetickou pointu. A souběžně s tím jsou zde další miniroviny, textové reminiscence, parodie názvů a titulů obecně známých, víceméně známých či známých jen zasvěcenému okruhu čtenářů (něco jako tradiční román a clef). V tomto smyslu jsou Malinovy povídky pozvolna se rozevírající strukturou, stejně jako nějaká počítačová hra, která pokračuje tak, jak je odhalován její algoritmus“ (Pospíšil 1996).

Jaroslav Malina uplatňuje ve svém díle bohaté životní zkušenosti, aniž pozbývá mladého zaujetí pro hledání pravdy o člověku. Důkazem toho je i jeho autorská a editorská práce na projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*, tedy díle o lásce, k němuž dal podnět patrně jeho román *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén* z roku 1993. *Amor* je důmyslně zkonstruovaný a brilantně napsaný příběh zachycující vznik a počáteční (ne)úspěchy počítačového systému AMOR určeného

k automatické tvorbě milostných scén – k účelům původně literárním, posléze i sociálně terapeutickým. V postavách několika odborníků (fyzika Chomského, antropologa Benešovského, archeologa Hubáčka, psychologa Radocha a literáta Grose), kteří postupně vývoj systému AMOR konzultují s jeho tvůrci – dvěma mladými vědeckými pracovníky, jsou v psychologické drobnokresbě zobrazeny typy, s jakými se v nějaké konkrétní variaci setkal snad každý, kdo kdy o nějakou vysokou školu zavádil.

Originální nápaditostí, pozorovacím talentem, rozumovým úsudkem, intuicí a obratným zacházením s češtinou se vyznačují Malinovy detektivní příběhy *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí* (1997). Příběhy se odvíjejí v posledních letech předlistopadové doby a spojuje je postava archeologa Lukáše, působícího na „nejmenované“ moravské vysoké škole. V prvním příběhu *Velkomoravská náušnice* jde o komplikovanou aféru kolem padělání drahocenných šperků z velkomoravské doby, ve druhém příběhu *Mrtvý z Tollundu* se Lukáš na stáži ve Spojených státech stává svědkem vraždy v prostředí modelu experimentální paleoindiánské vesnice a ve třetím příběhu *Smrt profesora* jsou s velkou dávkou přímočarosti zachy-

eny dusné poměry na univerzitě: spory o hodnosti, publikace a stáže, vědecké mafie v těchto půtkách působící ... Čtvrtý, nejrozsáhlejší příběh *První pozemšťan* zachycuje vzrušující objev v jeskyni Krápník, který rozčeří hladinu poměrně jednotvárného života na archeologickém nalezišti. Je možné, že by člověk anatomicky moderního typu žil před skoro dvěma miliony let? Nebo že by člověk starší doby kamenné byl přece jenom ovlivňován jakousi mnohem inteligentnější mimozemskou civilizací? Jde o převratný náález, nebo o geniální podvrh? A než může věda problém posoudit a vyřešit, dojde na archeologické základně k tragédii. Smrt za podezřelých okolností záhadu násobí. Z cenného objevu mohl leckdo těžit a jiní mu v tom mohli překážet. Nedozírné stáří geologických a archeologických vrstev se tu konfrontuje s lidskými vášněmi – byť též věkovitými jako lidstvo samo.

Následující ukázka představuje ukázkou (Lukášovy snové úvahy o pohřebních rituálech ve slavné prehistorické jeskyni Býčí skála v Moravském krasu) z druhé kapitoly (Šperkavnice) z románu *Velkomoravská náušnice*, který je zařazen ve sbírce *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí* (1997).

Šperkavnice

(...)

„Dále,“ ozvalo se z Lukášovy pracovny.

„Dobrý den! Potřeboval bych s vámi promluvit, doufám, že vás moc nezdržím,“ řekl nadporučík Sedlák omluvně. Byl rozhodnutý chovat se zdvořile, spíš zdrženlivě, aby nezavdal žádnou příčinu, která by mohla nervního Lukáše vyprovokovat. Chtěl, aby jeho reakce na barokní šperky paní Baarové nebyla ničím zkreslená.

Lukáš však byl podrážděný sám od sebe. Psal cosi za stolem, a když zvedl hlavu od papírů, místo odpovědi na pozdrav se na Sedláka utrl: „Chcete, abych vám řekl, kdo pana Sošku zabil? V tomto případě, bohužel, nemohu sloužit!“

Sedlák býval obvykle obrněný značnou trpělivostí, ale Lukáš ho iritoval. Všechna jeho předsevzetí rázem brala za své. „Nepředpokládám, že to víte, pokud jste ovšem nespáchal tu vraždu sám,“ shodil bundu, pověsil ji na věšák a bez vyzvání se usadil do křesla u dveří.

Lukáš netajil své rozhořčení. Vstal od psacího stolu u okna celý brunátný a bezradně několikrát rozhodil rukama.

Sedlák trochu teatrálně ukázal na protější křeslo a řekl autoritativně: „Posaďte se!“

Lukáš se loudavě přištřachal, pak se chytil oběma rukama za konferenční stolek a pomalu se usazoval, jako by měl housera. Jeho počínání působilo dost komicky, poněvadž silně kontrastovalo s jeho napohled pružnou postavou.

Sedlák jeho vyzývavé chování ignoroval. „Kdy jste viděl Sošku naposledy pracovat s leštičkou?“

„V pátek po poledni,“ povzdychl Lukáš. „Mluvili jste spolu o košíčkových náušnicích?“

„Ne, problém košíčkových náušnic jsme probírali hned ráno. Šel jsem se pana Sošky zeptat, jak pokročil s expertizami, ale on mě odbyl, protože neměl ještě čas na ně sáhnout. Věnoval se jiné práci.“

„Zřejmě důležitější,“ komentoval Sedlák sarkasticky.

„Svým způsobem určitě. Musel v pondělí ráno odevzdat nějakou urgentní zakázku.“

„Oč šlo? Komu ji měl odevzdat?“

„Zeptejte se doktorky Liškové. O tom nejsem informován. Já panu Soškovi práci zadával jen výjimečně. Soška podléhal přímo vedoucímu katedry, a teď ho zastupovala doktorka Lišková,“ řekl Lukáš otráveně, ale s jistým zadostiučiněním, že alespoň v něčem může Sedláka odkázat do patřičných mezí.

Sedlák Lukášovu ironii přešel. Shýbl se pro kufřík u svých nohou, položil si jej obřadně na kolena, rozevřel, vytáhl šperkovnici Emy Baarové a vyndal ji na stolek. Kufřík pomalu zaklapl a vrátil na původní místo. Pak důležitě rozevřel kazetu se šperky, odtáhl se a zahleděl se Lukášovi upřeně do tváře.

„Co tomu říkáte?“ pronesl neutrálně.

Lukáš se na okamžik zarazil a pak nadneseně trhl rameny. „Velkomoravský filigrán na barokním šperku, přímo bijící do očí, jak vidíte sám. Proč se mě ptáte?“

Sedlák se spokojeně pousmál. „To už je dáno postavením. Já jsem tady od toho, abych kladl otázky,“ řekl pomalu. V hlavě se mu nořil nový problém. Překvapilo ho, že Lukáš charakterizoval úpravu tak rutinovaně a okamžitě, málem určil rukopis. Takže práci musel provést někdo, kdo zná velice dobře velkomoravský šperk, což by znamenalo, že autorem může být někdo z Katedry archeologie ... Nebo právě naopak. Velkomoravské šperky nebo jejich kopie mají přece v kdejakém muzeu, a zrovna ten, kdo má k archeologii blízko, by se takové formě úpravy raději asi vyhnul. Ještě podivnější je, že pan doktor Lukáš je přesvědčený, že jde o zřejmou věc, o níž každý ví, že je zcela zjevná a jistě o ní jsou informováni také kriminalisté. Vůbec mu nešlo na rozum, z čeho tak Lukáš usuzuje. V té chvíli ho napadalo jediné vysvětlení: Lukáš si spočítal, že už se ví, že v tom má prsty a snaží se zachránit, co se dá. Ochotně vyklopí to, o čem si myslí, že je evidentní a nepochybné, a v ostatním bude zapírat a mást ... Nebo se dokáže pro malichernost natolik rozčilit, až se zdá, že je skoro jistě pachatelem, přestože je nevinný. Anebo je skutečně ve spojení s Axtem, a kdoví, s kým ještě, možná se s Axtem serval spíš kvůli kšeftům než pro ženskou. Leandra třeba na něco narazila a pověděla to otcí. Starý Soška se o tom Lukášovi zmínil a doplatil na to.

„Tak vám, pane doktore, děkuji za spolupráci. Byla pro mě skutečným přínosem. Vaše ochota je vskutku příkladná.“ Zaklapl kazetu, strčil ji do kufříku, vzal si bundu a odešel. Vzápětí se do místnosti vrátil.

„Neopouštějte město. Až do odvolání žádné cesty!“ houkl výhruzně.

Lukáš teprve teď z křesla povstal, ale než stačil něco namítnout, byl Sedlák pryč. Lomcoval jím vztek, ale nemohl nic dělat. Měl pocit, že kdyby udělal cokoli, stejně by se všechno nakonec obrátilo proti němu. Včerejší vyhazov od Halmů nestačil ještě překousnout, a místo toho aby si dnes svou situaci vylepšil, dopadá ještě hůř. Nechal se vyvést z míry první nečekanou maličkostí, kvůli tomu, že Sedlák již věděl o nesourodosti velkomoravského filigránu s barokními šperky, začal úplně jančit. Sám se teď divil – proč. Výklad je přece přinejmenším dvojznačný. Na jedné straně sice velkomoravský motiv ukazuje na Katedru archeologie, ale nikdo pochopitelně není schopen poznat, že použitý motiv je variantou výzdoby košíčkových náušnic z Pavlovic. I kdyby to někomu zvláštní intuicí nebo šťastnou náhodou došlo, nic z toho nemůže vyvodit. Nikdo si neuvědomí, že pavlovické náušnice nebyly dosud vystaveny, ani nebyly zveřejněny jejich fotografie. Pro nezasvěcené je velkomoravský šperk prostě velkomoravský šperk, tak jemné nuance nejsou schopni postřehnout a rozlišit mnozí kolegové z katedry. Na druhé straně naopak musí každého napadnout, že velkomoravský motiv by nepoužil nikdo, kdo má k archeologii blízko a kdo s velkomoravskými šperky pracuje. Tím by přece na sebe jasně upozornil. Každého spíše napadne, že velkomoravský dekor byl použit záměrně kvůli zametení stopy a svedení nepravým směrem.

Tímto závěrem se trochu uklidnil. Druhá varianta výkladu mu připadala mnohem logičtější a pravděpodobnější. Vzápětí ho tím víc znepokojilo, odkud se mohl o tom, že jde o velkomoravský motiv, který na barokní šperky absolutně nepatří, dovědět Sedlák. Sám na to přece nemohl přijít, a bylo by logické, aby se zeptal nejdřív jeho, specialisty. Místo toho za ním přišel se šperky zřejmě až po podrobném a seriózním rozboru, který si nechal udělat od někoho jiného. Proč tedy vůbec za ním chodil! A stejně tak mu znovu a znovu vrtalo v hlavě zabouchnutí dveří u Halmů: proč se za ním alespoň dnes Ota nestavil a neutrousil něco na omluvu, třeba že Hana přišla pozdě, anebo že byl včera unavený a neměl náladu ... Zřejmě se odtažují a ani se nesnaží zastírat, připustil trpce. Proč? Najednou mu bleskla odpověď: Je podezřelý.

Lukáš byl zdeptaný, vůbec si nedokázal představit, jak bude přednášet; naštěstí mu začíná výuka až v jednu, a do té doby se snad dá do pořádku.

Uchýlil se k činnosti, kterou dělal vždycky, když se potřeboval soustředit, k pořádání separátů. Považoval tuto práci za ztrátu času, a vždycky při ní ztrácel náladu. Proto ji dělával jen tehdy, kdy žádnou náladu neměl; jednotvárnost ho v takovém případě uklidňovala a nakonec býval rád, že alespoň odbyl kus otravné práce. Posnášel si na psací stůl hromádky separátů a jednotlivých čísel časopisů, které měl bez ladu a skladu na různých policích, a snažil se je trochu srovnat, aby se na stůl již tak dost obložený věcmi vůbec vešly.

„Zatraceně!“ zaklel štavnatě. Celý jakžtakž zarovnaný kvádrík separátů se mu rozjel pod rukama, sesul se z okraje stolu a rozprostřel se po zemi jako vějíř. Shýbl se, aby separáty posbíral, a do oka mu padl výtisk, který ujel trochu stranou: Byl to starý separát; který se mezi přírůstky z poslední doby dostal jakýmsi omylem. Autor, Martin Kříž, zanícený archeolog amatér, v něm na začátku století, více než před osmdesáti lety popisoval hrůzné události v jeskyni Býčí skále v Moravském krasu, jejichž pozůstatky zhruba půl století před tím objevil moravský archeolog Jindřich Wankel.

„Ejhle, Býčí skálu, skálu rozervanou v průčelí, rozervanou po stranách ...“, četl Lukáš slova Martina Kříže, která se teď dobře hodila k jeho rozpoložení. Měl pocit, že je rozervaný víc než ta skála.

Zatímco třídil separáty do krabic podle jednotlivých pravěkých období nebo podle lokalit a některé podle autorů a doplňoval si bibliografické údaje a stručnou anotaci jejich obsahu do kartotéky, Býčí skála mu pořád ležela v hlavě. Obrazy tehdejších událostí, jak je líčili Kříž a Wankel se mu proplétaly s myšlenkami na Soškovu smrt, podvrh a repliky košíčkových náušnic, i s dosti podivným Sedlákovým počínáním, které ho rozrušovalo stále víc, a stále méně mu rozuměl.

Za vším vězely šperky a bohatství. V případě Soškovy smrti i v záhadě Býčí skály provázely šperky a bohatství smrt. Zlato a nádhera byly v hrůzném spojení s násilnou smrtí. Koneckonců svým způsobem zlato často vedlo ke špatným koncům a obvykle provázelo nějaké oběti.

Uvědomil si, že dodnes není známo, co se v Býčí skále skutečně událo, a jestliže šlo o úděsné vraždění, pak vůbec není jasné, kdo je spáchal. A stejně tak se vůbec nemusí zjistit, kdo zabil Sošku, ať si Sedlák vyskakuje jakkoli! K masakru v Býčí skále došlo sice před dvěma a půl tisíci lety, ale bylo přítom pobito

několik desítek lidí. A stop zůstala také celá spousta: kosti, ba úplně kostry lidí i zvířat, celé nebo rozlámané, bronzové a železné nástroje a zbraně, dochované vcelku, poškozené i zcela zničené, rozbité keramické nádoby, pozůstatky z vozů, hromádky obilí, poháry po nápojích, a především spousta šperků ze zlata, bronzu, jantaru nebo skla.

Všechno tam leželo navrstveno, sice bez ladu a skladu, ale jako na dlani. Kamenný oltář ukazoval na jakýsi řád a pořádek, stejně tak dvě žároviště po obou jeho stranách, i podél skalní stěny rozestavené nádoby, pánve, bronzová vědra a kotlíky s obilím. Na kamenném oltáři byly kosti ze dvou ženských rukou, bohatě ověšené prsteny a náramky. Celé kopy dokladů a důkazů!

Co je proti tomu smrt jednoho člověka, k níž nevede žádná stopa, pomyslel si s úlevou. Velkomoravský filigrán na barokním šperku, notabene jakési cizí báby, absolutně nic nemůže prokázat.

Nicméně i přes toto ulehčení prožil celý den jako v transu. Přednášel a pak měl seminář, připadal si však jako automat. Vůbec by nedokázal říct, o čem mluvil, ba stěží by zopakoval větu, kterou zrovna vyřkl. Se studenty debatoval, ale byl duchem nepřítomný, málem nevnímal, co kdo dělá a co říká. Hlavou se mu honily obrazy a myšlenky související se Soškovou smrtí, a s nevyřešenou záhadou Býčí skály, a utvrzoval se v přesvědčení, že Soškova vraha není možné odhalit. Tato druhá rovina se v jeho myšlení drala do popředí, až ji musel usilovně potlačovat, aby ho nepohltila úplně.

Opuštěným údolím, smutným a ponurým, mezi skalisky šedavého vápence, se ubíral podivný průvod. Vpředu jel dřevěný vůz, okovaný a pobitý železným plechem a zkrášlený bronzovými ozdobami, tažený dvěma koňmi, sice statnými, ale malátnými a loudavými. Jako by svým zvířecím instinktem vycítili tragiku situace, a možná dokonce vytušili, co je na konci této cesty čeká. Na voze ležela mrtvola starého muže, bohatě oděná a neobyčejně přizdobená množstvím šperků. Průvod, který ji provázal, byl velice různorodý. Někteří muži byli ozbrojeni a tvářili se důstojně a důležitě, mladé krásné dívky byly pobledlé a v jejich tvářích se zračil strach. Následoval dav, zvědavě se míchající mezi vznešené a zřejmě oficiální účastníky průvodu, jichž bylo asi padesát, a halasně povykující. Truchlivé nářky a lkaní nad mrtvým, patrně velmožem, byly střídavě narušovány rozjařeným hovorem i smíchem

a hihňáním. Jak se průvod blížil k ústí jeskyně, vřava narůstala a sílila. Před vstupem do jeskyně se průvod zastavil, koně se vzpínali a nechtěli dál. Zezadu se ozval příkrý rozhněvaný hlas a dal příkaz k postupu, a pacholci koně bičičky pohnali dovnitř. Koně se však ve vstupní části jeskyně stále úporně bránili a vzpírali, šero na ně působilo zřejmě tajemně a hrůzostrašně. Zatímco průvod se do jeskyně prodíral velice pomalu, několik pacholků předběhlo dopředu a v ústřední prostora jeskyně vykřesávalo oheň. Nakonec zapálili louče a pochodně a rozestavili se s nimi po stranách podél stěn, aby bylo uvnitř dost místa. Teď teprve se ukázalo, že v této prostora je již všechno pečlivě připraveno a přichystáno k nějaké hodovní slavnosti, která má předem daný a dopodrobna stanovený rituál. Obdélníková tabule tvořila jakýsi dlouhý oltář; k němuž se vešla spousta lidí. Byla postavena z vápencových kamenů uprostřed přirozené kamenné síně, ale prostřeno ještě nebylo, a také zatím nebylo nač se posadit. Před oltářem byla navršena hranice z dubových polen proložených suchými větvemi, aby polena snadněji chytla a hranice dobře vzplála. Podél stěny stály nádoby s obilím, džbány s nápoji a byly tam hraničky špalků, o nichž nebylo jasné, zda mají posloužit jako sedátka při hostině, nebo jestli budou dodatečně přiloženy na oheň. V zadním rohu jeskyně nervózně a zmateně podupávala a pobekávala zvířata, ovce, kozy a občas mezi nimi zakokrhal kohout.

Když se koně s vozem ocitli před hranicí, vrhli se na ně pacholci a s hekáním a mocným klením je vytáhli nahoru i s povozem. Jeden ze siláků mezitím uchopil pochodeň a hranici zapálil.

Ozval se hrůzný ryk poděšených zvířat a všechno se uvnitř proměnilo ve strašlivou vřavu. Jen ozbrojenci si zachovali rozvahu a plnili dál stanovené úkoly: kvílícím dívkám utínali hlavy a házeli je do ohně, a pak zuboženým mrtvolám usekávali paže a skládali je na oltář. Vedle hrůzných hraniček lidských údů a zbytků zmučených těl ukládali hrnce s obilím a všechny šperky a ozdoby, které se jim dostaly do rukou. Po obou stranách položili na oltář mrtvé kozy a doprostřed nahoru umístili zaříznutého kohouta.

Pak si nejmohutnější z ozbrojenců, patrně jejich vůdce, odplivl a začal se rozhlížet po další oběti. Ve světle pochodní a plápolající hranice mu z tváře hrozivě vystupovalo bělmo očí. Celé osmahlé svalnaté tělo se mu lesklo a blýskalo, asi ho měl dobře namazané beraním tukem a lojem; a po upocených mastných rukách mu stékaly stružky zasychající krve. Na tváři

měl tmavou šmouhu od špinavého popela, sazí a krve. Najednou se olízl, zakouel očima a vítězoslavně zachrčel. Levou rukou chňapl Lukáše za vlasy a pravou se rozmáchl a chystal se mu krátkým mečíkem useknout hlavu.

Lukáš vykřikl hrůzou a prudce se ze sevření vymanil. Instinktivně se chytil za hlavu, jak mu jí projel pronikavý záchvěv bolesti. Na ruce ucítil cosi teplého a lepkavého. Byla to krev z rány na hlavě. Vymrštil se tak prudce a s takovou silou, až narazil do police s knihami nad postelí, zrovna v místě, kde byla upevněna na kovové konzole. Náraz ho probral k vědomí. Mátožně vylezl z postele a odšoural se do koupelny. Opláchl si obličej studenou vodou a pustil si na hlavu sprchu. Pocítil okamžitou úlevu. Pak si opatrně ohmatal temeno a zjistil, že rána není ani velká ani hluboká a snadno se sama zatáhne, a bouli naštěstí nebude přes vlasy vidět. Zamířil do kuchyňky, napadlo ho, že by si mohl uvařit kávu, aby se probral. Ale když rozsvítil, zjistil, že ještě zdaleka není ráno, jak si myslel. Bylo teprve půl druhé, a tak od kávy upustil: Vypil jen sklenici sifonu a vrátil se zpátky do postele.

Přestože mu hlava stále třeštila, musel se usmát žiřivosti svého snu. Když ho znovu celý probíral, uvědomil si, že vlastně výplod jeho fantazie nijak není v rozporu s Wankelovou teorií o pohřbu velmože v Býčí skále, prováděného obvyklými oběťmi a milodary, jak bývalo ve starší době železné leckde zvykem.

Napadlo ho, jak je podivné a zvláštní, že se i v tak romantické době, v jaké žil Wankel, vynořily proti jeho barvitému výkladu námitky. Později Martin Kříž vymyslel a houževnatě prosazoval odlišnou teorii. Tvrdil, že do jeskyně se patrně uchýlili bohatí uprchlíci, kteří se tam chtěli na čas ukrýt před svými pronásledovateli, anebo získat přístřeší před nepohodou. Byli však dostiženi a povražděni ... Potom ovšem zůstává záhadou, proč si vražedci s sebou neodnesli celý ten poklad, který by získali jako kořist! Zřejmě je musel někdo vyrušit, jinak to nelze vysvětlit ... Anebo se do jeskyně uchýlili cizí potulní kováři a kovotepci, a pak se dostali do sporu s domácími obyvateli, jak tvrdil Knies, případně bohatí kupci, jak se domníval Červinka. Ale všechny tyto hypotézy a teorie měly vážnou slabinu – zanechání cenností na místě.

Připustil, že všichni autoři mohli mít k pravdě hodně blízko, ale jejich domněnky byly neúplné. Nedotáhli svou teorii do konce a nevysvětlili, proč zůstal lup v jeskyni ... Nabízelo se přece tolik možností, které by vysvětlovaly, co kořistníkům zabránilo

poklad odnést ... Mohlo třeba dojít ke zřícení stropu v ústřední prostore jeskyně.

Tento výklad byl tak logický a přirozený, až bil do očí, a ve všem dobře odpovídal nahromaděnému množství skalních úlomků a balvanů mezi kostrami a artefakty. Uvědomil si, že ovšem na druhé straně nic nevysvětloval: před zřícením stropu v jeskyni se mohlo udát cokoli a kterýkoli z předpokládaných příběhů mohl být pravdivý.

Často to tak bývá, řekl si. Spousta záhad zůstává temných jako noc. Nikdy se nevysvětlí, k čemu vlastně došlo. Proč by tomu mělo být právě teď jinak? Vždycky se nabízí nějaké řešení. Zprvu se zdá logické, a pak se obvykle vynoří řešení úplně jiné a všechno zase zapadne do temnot nevědomosti ... Případ Soškovy smrti může být podobný.

Sedlák patrně nikdy nezjistí, kdo zkratoval dráty v leštičce. Bude vyvíjet snahu a povede obsáhlé šetření, aby si ověřil nějakou svoji představu o tom, proč musel Soška zemřít, ale k jistotě se nikdy nedobere. Zůstane u hypotéz, u toho, co může koneckonců napadnout každou ne zcela zabeđenou hlavu. Nanejvýš odhalí nějaké neznámé motivy, záměry a snažení u lidí, kteří se Soškou spolupracovali, ale k jednoznačnému řešení nedospěje.

Třeba takový Axt. Jde po penězích, a každý ví, jak o ně stojí. Pak musí nutně vyjít jako hlavní podezřelý. Konečně se také ví, že měl nějaké oplétačky s policií. Jenže Axt je mazaný a zkušený. Umí v levotách

chodit ... Musí varovat Leandru! Zbytečně by mohla upadnout do podezření a stát se terčem zlovolných řečí. Pocítil zadostiučinění, že bude mít dobrou příležitost poopravit Leandřino mínění o Axtovi. Leandra je důvěřivá ... Možná Axta svým způsobem miluje, on jako protřelý eskamotér ji prostě umluví. Taková holka na řečičky dá, je ještě nezkušená a nedokáže rozpoznat, že z poloviny nebo spíš z devadesáti procent si ten frajer nehorázně vymýšlí. Dělá jí moc dobře, že Axt je vážený pan doktor, který navíc chraští penězi a zlatem. Vodí ji na večere do drahých podniků a matinka ji strojí, aby byla reprezentativní. Všichni se kolem ní točí a naopak pan doktor Axt je polichocen, jakou s ní vzbuzuje pozornost. Občas jí jako projev přízně věnuje nějakou zlatou náušnici, kterou mu vděčná pacientka přinesla na zuby, nebo snubní prstýnek po nebožtíkovi. Leandra si ho rozklepne na efektní moderní šperk.

Sevřel pěsti, až mu zbělely klouby. Musí Leandře otevřít oči a od Axta ji odtrhnout. Teď má jedinečnou a možná poslední příležitost ji opět získat. Musí ji přesvědčit, že Axt je všeho schopný gauner!

Rozhodl se, že za Leandrou zajde hned zítra. Potom zjistil, že je vlastně skoro ráno, že tedy za ní půjde již dnes. A usnul. (...)

Malina, Jaroslav (1997): Velkomoravská náušnice. In: Malina, Jaroslav, *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*. Brno: Nakladatelství Georgetown – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, s. 59–67.

13. Literatura

(citovaná, použitá, doporučená)

- Absolon, Karel (1929): New Finds of Fossil Human Skeletons in Moravia. *Anthropologie*, 7, 79–89.
- Absolon, Karel – Klíma, Bohuslav (1977): *Předmostí: Ein Mammutjägerplatz in Mähren*. Fontes Archaeologiae Moravicae 8. Praha.
- Ajoulat, N. – Geneste, J. M. – Archambeau, Ch., Barraud, D. – Delluc, M. – Duday, H. – Gambier, D. (2001): La grotte ornée de Cussac. *INORA – International Newsletter of Rock Art*, 30, 3–9.
- Aldhouse-Green, S. et al. (2000): *Paviland Cave and the „Red Lady“: A Definitive Report*. Bristol.
- Andrews, P. – Armour-Chelu, M. (1998): Taphonomic Observations on a Surface Bone Assemblage in a Temperate Environment. *Bulletin de la Société Géologique de France*, 169, 433–442.
- Andrews, P. – Jalvo, Y. (1997): Surface Modifications of the Sima de los Huesos Fossil Humans. *Journal of Human Evolution*, 33, 191–217.
- Bader, O. N. (1978): *Sungir: Verchnepaleolitická stojanka*. Moskva: Nauka.
- Bar-Yosef, O. – Vandermeersch, B. – Arensburg, B. – Belfer-Cohen, A. – Goldberg, P. – Laville, H. – Meignen, L. – Rak, Y. – Speth, J. D. – Tchernov, E. – Tillier, A.-M. – Weiner, S. (1992): The Excavations in Kebara Cave, Mt. Carmel. *Current Anthropology*, 33, 497–550.
- Berger, T. D. – Trinkaus, E. (1995): Patterns of Trauma among the Neandertals. *Journal of Archaeological Science*, 22, 841–852.
- Bergounioux, F. M. (1958): Spiritualité de l'homme de Néandertal. In: Koenigswald, G. H. R. von ed., *Hundert Jahre Neanderthaler*, 151–166. Utrecht.
- Binant, P. (1991a): *Les sépultures du paléolithique*. Paris: Errance.
- Binant, P. (1991b): *La préhistoire de la mort: Les premières sépultures en Europe*. Paris: Errance.
- Binford, Lewis R. (1971): Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. In: Brown, J. A., ed., *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Memoires of the Society for American Archaeology, 25, 6–20.
- Blanc, A. C. (1942): I Paleantropi di Saccopastore e del Circeo. *Quartär*, 4, 1–37.
- Bouyssonie, A. – Bouyssonie, J. – Bardou, L. (1908): Découverte d'un squelette humain moustérien a la Bouffia de la Chapelle-aux-Saints (Correze). *L'Anthropologie*, 24, 609–634.
- Capitan, L. – Peyrony, D. (1912): Station préhistorique de La Ferrassie. *Revue Anthropologique*, 22, 76–99.
- Capitan, L. – Peyrony, D. (1928): *La Madeleine: Son gisement, son industrie, ses oeuvres d'art*. Publication de l'Institut international d'anthropologie 2.
- Cartailhac, E. (1886): Ossements et squelettes humains dans les cavernes et les stations quaternaires. *Revue d'Anthropologie*, 3^{ème} série, 1, 448–470.
- Cervera, J. – Arsuaga, J. L. – Carbonell, E. – Bermúdez Castro, J. M. (2000): *Atapuerca: Un millón de años de historia*. Madrid.
- Coues, E. (1877): *The Fur-Bearing Animals of North America: A Monograph of American Mustelidae*. Boston: Estes and Lauriat.
- Formicola, Vincenzo – Pontrandolfi, A. – Svoboda, J. (2001): The Upper Paleolithic Triple Burial of Dolní Věstonice: Pathology and Funerary Beha-

- vior. *American Journal of Physical Anthropology*, 115, 372–379.
- Frayner, David W. (1997): Ofnet: Evidence for a Mesolithic Massacre. In: Martin, D. L. – Frayer, D. W. ed., *Troubled Times: Violence and Warfare in the Past*, 181–216. Amsterdam.
- Fridrich, J. – Sklenář, K. (1976): *Die paläolithische und mesolithische Höhlenbesiedlung des Böhmisches Karstes*. Praha: Národní muzeum.
- Gargett, Robert H. (1989): Grave Shortcomings: The Evidence for Neandertal Burial. *Current Anthropology*, 30, 157–190.
- Gargett, Robert H. (1994): *Taphonomy and Spatial Analysis of a Cave Bear (Ursus spelaeus) Fauna from Pod hradem Cave, Czech Republic: Implications for the Archaeology of Modern Human Origins*. PhD Dissertation. Berkeley: University of California.
- Gargett, Robert H. (1999): Middle Palaeolithic Burial Is Not a Dead Issue: The View from Qafzeh, Saint-Césaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh. *Journal of Human Evolution*, 37, 27–90.
- Garrod, D. A. E. – Bate, D. M. A. (1937): *The Stone Age of Mount Carmel: Excavations at the Wadi el-Mughara*. Oxford.
- Giacobini, G. (1994): Les sépultures du Paléolithique supérieur d'Italie. *24^{ème} congrès préhistorique de France*, Carcassone, 29–39.
- Grambo, R. (1995): *The World of the Fox*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Groenen, M. (1997): Vie et mort au Paléolithique: 1. Les pratiques funéraires. *Anthropologie*, 35, 17–50.
- Grünberg, Judith M. (2000): *Mesolithische Bestattungen in Europa: Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde*, 1, 2. Rahden/Westf.
- Guiart, J., ed. (1979): *Les hommes et la mort: Rituels funéraires à travers le monde*. Paris: Musée de l'Homme.
- Harrold, Francis B. (1980): A Comparative Analysis of Eurasian Upper Palaeolithic Burials. *World Archaeology*, 12, 195–211.
- Haynes, G. (1983): A Guide for Differentiating Mammalian Carnivore Taxa Responsible for Gnow Damage to Herbivore Limb Bones. *Paleobiology*, 9, 164–172.
- Hollimon, Sandra E. (2001): The Gendered Peopling of North America: Addressing the Antiquity of Systems of Multiple Genders. In: Price, N. S., ed., *The Archaeology of Shamanism*, s. 123–134. London – New York: Routledge.
- Horowitz, L. K. – Smith, P. (1988): The Effects of Striped Hyaena Activity on Human Remains. *Journal of Archaeological Science*, 15, 471–481.
- Chase, P. G. – Dibble, H. L. (1987): Middle Paleolithic Symbolism: A Review of Current Evidence and Interpretations. *Journal of Anthropological Archaeology*, 6, 263–296.
- Churchill, S. E. – Smith, F. H. (2000): Makers of the Early Aurignacian of Europe. *Yearbook of Physical Anthropology*, 43, 61–115.
- Jelínek, Jan (1954): Nález fosilního člověka Dolní Věstonice III. *Anthropozoikum*, 3, 37–92.
- Jelínek, Jan (1987): Historie, identifikace a výzkum mladečských antropologických nálezů z počátku mladého paleolitu. In: *25 let pavilonu Anthropos 1961–1986*, 51–70. Brno: Moravské muzeum.
- Jelínek, Jan – Orvanová, E. (1999): Czech and Slovak Republics. In Orban, R., ed., *Hominid Remains: An Up-Date. Anthropologie et préhistoire, supplément*, 9, 1–118.
- Jelínek, Jan – Pelíšek, Josef – Valoch, Karel (1959). *Der fossile Mensch Brno II, Anthropos 9*. Brno: Moravské muzeum.
- Keeley, Lawrence H. 1997: Frontier Warfare in the Early Neolithic. In: Martin, D. L. – Frayer, D. W. ed., *Troubled Times: Violence and Warfare in the Past*, s. 303–319. Amsterdam.
- Klíma, Bohuslav (1950): Objev diluviálního hrobu v Dolních Věstonicích. *Časopis Moravského muzea*, 35, 216–232.
- Klíma, Bohuslav (1959): Objev paleolitického pohřbu v Pavlově. *Archeologické rozhledy*, 11, 305–316.
- Klíma, Bohuslav (1963): *Dolní Věstonice. Výzkum tábořiště lovců mamutů v letech 1947–1952*. Praha: Academia.
- Klíma, Bohuslav (1987): Mladopaleolitický trojhrob z Dolních Věstonic. *Archeologické rozhledy*, 39, 241–254.
- Klíma, Bohuslav (1990): Der pleistozäne Mensch aus Dolní Věstonice. *Památky archeologické*, 81, 5–16.
- Klíma, Bohuslav (1991): Das paläolithische Massengrab von Předmostí, Versuch einer Rekonstruktion. *Quartär*, 41/42, 187–194.
- Klíma, Bohuslav (1995): Dolní Věstonice II. Ein Mammutjägerplatz und seine Bestattungen. *Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 73/DVS 3. Liège.
- Knies, Jan (1906): Nový nález diluviálního člověka u Mladče na Moravě. *Věstník Klubu přírodovědeckého Prostějov*, 9, 3–19.

- Larsson, Lars (1984). The Skateholm Project. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, 5, 5–38.
- Lartet, Edouard (1869): Une sépulture des troglodytes du Périgord à Cro-Magnon. *Matériaux*, 5, 97–105.
- Leroi-Gourhan, André (1964): *Les religions de la pré-histoire*. Paris: Presses universitaires de France.
- Makowsky, Alexander (1892). Der diluviale Mensch im Löss von Brünn. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien*, 22, 73–84.
- Maringer, J. (1960): *The Gods of Prehistoric Man*. London.
- Maška, Karel J. (1894): Nové nálezy v Předmostí. *Časopis Vlastivědného spolku musejního Olomouc*, 11, zvláštní otisk, 1–3.
- Maška, Karel J. (1895): Diluviální člověk v Předmostí. *Časopis Vlastivědného spolku musejního Olomouc*, 12, 4–7.
- Matiegka, Jindřich (1934, 1938): *Homo předmostensis: Fosilní člověk z Předmostí na Moravě. I, II*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- May, F. (1986): *Les sépultures préhistoriques: Étude critique*. Paris.
- Mezzena, F. – Palma di Cesnola, A. (1989/1990): Nuova sepoltura gravettiana nella Grotta Paglicci. *Rivista di scienze preistoriche*, 42, 3–29.
- Mondini, N. M. (1995): Artiodactyl Prey Transport by Foxes in Puna Rockshelters. *Current Anthropology*, 36, 520–524.
- Mussi, Margherita (1996): On the Chronology of the Burials Found in the Grimaldi Caves. *Antropologia Contemporanea*, 9, 95–104.
- Oakley, K. J. – Campbell, B. G. – Molleson, T. I., ed. (1971): *Catalogue of Fossil Hominids*. London: The British Museum (Natural History).
- Oliva, Martin (1989): Mladopaleolitické nálezy z Mladečských jeskyní. *Časopis Moravského muzea*, 74, 35–54.
- Otte, Marcel, ed. (1996): *Nature et culture*, vol. 2, Section VII, *Sépultures. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 68. Liège.
- Pettitt, Paul B. – Richards, M. – Maggi, R. – Formicola, V. (2003): The Gravettian Burial Known as the Prince („Il Principe“): New Evidence for His Age and Diet. *Antiquity*, 77, 15–19.
- Pettitt, Paul B. – Trinkaus, E. (2000): Direct Radiocarbon Dating of the Brno 2 Gravettian Human Remains. *Anthropologie*, 38, 149–150.
- Praslov, N. D. – Rogačev, A. N., ed. (1982): *Paleolit kostěnkovsko-borščevskogo rajona na Donu, 1879–1979*. Leningrad: Nauka.
- Prošek, František, ed. (1952): Výzkum jeskyně Zlatého koně u Koněprus. *Československý kras*, 5, 161–179.
- Přichystal, Antonín (2002): Zdroje kamenných surovin. In: Svoboda, J., et al., *Paleolit Moravy a Slezska*, Dolnověstonické studie 8, 67–76. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Quéchon, Gérald (1976): Les sépultures des hommes du Paléolithique supérieur. In: Lumley, H. de, ed., *La préhistoire française*, 728–733. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Riel-Salvatore, J. – Clark, G. A. (2001): Grave Markers: Middle and Early Upper Paleolithic Burials and the Use of Chronotypology in Contemporary Paleolithic Research. *Current Anthropology*, 42, 449–479.
- Schmidt, R. R. (1913): *Die altsteinzeitlichen Schädelgräber der Ofnet und der Bestattungsritus der Diluvialzeit*. Stuttgart: E. Schweizerbartsche.
- Skutil, Josef (1938): *Pravěké nálezy v Mladči u Litovle na Moravě*. Litovel: Krajinská musejní společnost.
- Smyčka, Jan (1922): Nálezy diluviálního člověka v Mladči u Litovle na Moravě. *Obzor prehistorický*, 1, 111–120.
- Sutcliffe, A. J. (1970): Spotted Hyaena: Crusher, Gnawer, Digester and Collector of Bones. *Nature*, 227, 1110–1113.
- Suzuki, H. – Takai, F., ed. (1970): *The Amud Man and His Cave Site*. Tokyo.
- Svoboda, Jiří (1988): A New Male Burial from Dolní Věstonice. *Journal of Human Evolution*, 16, s. 827–830.
- Svoboda, Jiří (1989): Další objev paleolitického hrobu v Dolních Věstonicích. *Archeologické rozhledy*, 41, 233–242.
- Svoboda, Jiří (1991): Dolní Věstonice II – Western Slope. *Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 54, s. 1–60. Liège.
- Svoboda, Jiří, ed. (1996): *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří, ed. (1997): *Pavlov I – Northwest. The Upper Paleolithic Burial and Its Settlement Context*. The Dolní Věstonice Studies 4. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří (1999): *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav,

- ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2000): The Depositional Context of the Early Upper Paleolithic Human Fossils from the Koněprusy (Zlatý kůň) and Mladeč Caves, Czech Republic. *Journal of Human Evolution*, 38, 523–536.
- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří, ed. (2002): *Prehistorické jeskyně. Dolnověstonické studie 7*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří – Czudek, T. – Havlíček, P. – Ložek, V. – Macoun, J. – Přichystal, A. – Svobodová, H. – Vlček, E. (1994): *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří – Dvorský, Pavel (1994): *Archeologové na loveckých stezkách*. Praha: Albatros.
- Svoboda, Jiří A. – Kuželka, Vítězslav – Vlček, Emanuel (2003): Koněpruské jeskyně: Nálezová situace lidského skeletu a první radiokarbonové datování. In: *Ve službách archeologie* 4, s. 278–284. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Svoboda, Jiří – Ložek, Vojen – Vlček, Emanuel (1996): *Hunters between East and West: The Paleolithic of Moravia*. New York – London: Plenum.
- Svoboda, Jiří A. – van der Plicht, Hans – Kuželka, Vítězslav (2002): Upper Palaeolithic and Mesolithic Human Fossils from Moravia and Bohemia (Czech Republic): Some New ¹⁴C dates. *Antiquity*, 76, 957–962.
- Svoboda, Jiří – Vlček, Emanuel (1991): La nouvelle sépulture de Dolní Věstonice (DV XVI), Tchécoslovaquie. *L'Anthropologie*, 95, 323–328.
- Szombathy, Joseph (1925): Die diluvialen Menschenreste aus der Fürst-Johanns-Höhle bei Lautsch in Mähren. *Eiszeit*, 2/1, 1–34, 73–95.
- Taylor, Timothy (2002): *The Buried Soul: How Humans Invented Death*. London: Fourth Estate.
- Trinkaus, Erik (1983): *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press.
- Trinkaus, Erik (1995): Neanderthal Mortality Patterns. *Journal of Archaeological Science*, 22, 121–142.
- Trinkaus, Erik – Jelínek, Jan (1997): Human Remains from Moravian Gravettian: The Dolní Věstonice 3, Postcrania. *Journal of Human Evolution*, 33, 33–82.
- Trinkaus, Erik – Formicola, V. – Svoboda, J. – Hillson, S. W. – Holliday, T. W. (2001): Dolní Věstonice 15: Pathology and Persistence in the Pavlovian. *Journal of Archaeological Science* 28, 1291–1308.
- Trinkaus, Erik – Svoboda, J. – West, D. L. – Sládek, V. – Hillson, S. W. – Drozdová, E. – Fišáková, M. (2000): Human Remains from the Moravian Gravettian: Morphology and Taphonomy of the Isolated Elements from the Dolní Věstonice II Site. *Journal of Archaeological Science*, 27, 1115–1132.
- Ucko, Peter J. (1969). Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains. *World Archaeology*, 1, 262–280.
- Ullrich, Herbert (1982): Artificial Injuries on Fossil Human Bones and the Problem of Cannibalism, Skull-cult, and Burial Rites. In: Jelínek, J. ed., *Man and His Origins*, Anthropos 21, 253–262.
- Ullrich, Herbert (1986): Manipulations on Human Corpses, Mortuary Practice and Burial Rites in Paleolithic Times. In: Novotný, V. V. – Mizerová, A. ed., *Fossil Man, New Facts – New Ideas*, Anthropos 23, 227–236.
- Unger, Josef (2002). Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 9. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vančata, Václav (2003). Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 13. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vandermeersch, Bernard (1981): *Les hommes fossiles de Qafzeh (Israël)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Vermeersch, Pierre – Paulissen, E. – Gijssels, G. – Otte, M. – Thoma, A. – Charlier, C. (1984): Un

- miniére de silex et un squelette du Paléolithique supérieur ancien à Nazlet Khater Haute, Egypte. *L'Anthropologie*, 88, 231–244.
- Vermeersch, Pierre – Paulissen, E. – Stokes, S. – Charlier, C. – van Peer, P. – Stringer, C. – Lindsay, W. (1998): A Middle Palaeolithic Burial of a Modern Human at Taramsa Hill, Egypt. *Antiquity*, 72, 475–484.
- Verworn, M. – Bonnet, R. – Steinmann, G. (1919): *Der diluviale Menschenfund von Oberkassel bei Bonn*. Wiesbaden.
- Vlček, Emanuel (1957): Pleistocenní člověk z jeskyně na Zlatém Koni u Koněprus. *Anthropozoikum*, 6, 283–311.
- Vlček, Emanuel (1991): *Die Mammutjäger von Dolní Věstonice: Anthropologische Bearbeitung der Skellette aus Dolní Věstonice und Pavlov*. Archäologie und Museum, 22. Liestal.
- Vlček, Emanuel (2002): Vývoj fosilního člověka na našem území. In: Svoboda, Jiří, a kolektiv, *Paleolit Moravy a Slezska*. Dolnověstonické studie 8, 77–100. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Wendorf, Fred (1968): *The Prehistory of Nubia. I–II*. Dallas: Southern Methodist University Press.
- Wolpoff, Milford (1999). *Paleoanthropology*. Second Edition. New York: McGraw-Hill.
- Zilhao, Joao – Trinkaus, Erik, ed. (2002): *Portrait of the Artist as a Child: The Gravettian human skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and Its Archaeological Context*. Lisboa: Instituto Portugues de Arqueologia.



Olbram Zoubek, *Kazi, Teta a Libuše*, 2002, výdusek, cement, polychromováno modře, výška 212, 218, 191 cm. Inspirace: Kosmas (asi 1045–1125), *Chronica Boemorum* a Václav Hájek z Libočan, *Kronika česká* (dokončena 1539, publikována 1541). Dílo vytvořené pro projekt knihy a výstavy: *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Foto: Peter Pietschmann.

Olbram Zoubek: „Ve své práci se často inspiroji mýty. Až donedávna středomořskými, řeckými, krétskými, starozákonními. Nalézám v nich – stejně jako předchozí generace – modelové situace všech poloh života. Nalézám v nich moudrost a pokud se do hrdinů mohu alespoň částečně promítnout – i návod k jednání. Nalézám v nich moudrost jinou než v křesťanství.“

Mimo můj zájem zůstávaly mýty české, slovanské. Snad také proto, že jsem nenalezl pravou rezonanci třeba se starými pověstmi českými převyprávěnými Aloisem Jiráskem podle úvodních pasáží Kosmovy latinské Kroniky české (*Chronica Boemorum*, 1125), nazvané ‚bájně vyprávění starců‘ (*senum fabulosa narratio*), do nichž autor zařadil pramenně nepodložené báje o českém dávnověku. Zde jsou v zárodečné podobě poprvé zaznamenány příběhy, jejichž hrdiny jsou mimo jiné praotec Čech a jeho bratr Lech, soudce Krok a jeho dcery Teta, Kazi a Libuše.

V posledních letech se moje pozornost obrací ke Keltům. Víím, že to není jen moje pozornost, že je to teď trochu móda. Ale pro mne inspirující. Keltové soupeřili s Římem. Byli poraženi, ale přijímali i jeho vliv. Zdá se mi, že kousek středomořského slunce a moře přinesli i do té vlhké, zalesněné a zastíněné střední Evropy. Tedy i nám, Slovanům. To mi české mýty přiblížilo. Vyrovnává se tím jednostranný vliv křesťanství s filozofií viny, pokání, úplné závislosti na bohu.

Přiblížil se mi i mýtus o soudci Krokovi a jeho třech dcerách – Kazi, Tetě a nejmladší Libuši, pozdější zakladatelce rodu Přemyslovců, jež (...) byla mezi ženami přímo jedinečnou ženou, v úvaze prozřetelná, v řeči rázná, tělem cudná, v mravech ušlechtilá, nikomu nezadala v rozhodování při lidu, ke každému byla vlídná, ba spíše líbezná, ženského pohlaví ozdoba a sláva, dávající rozkazy prozřetelně, jako by byla mužem. Tyto mýty a postavy vyrůstají ze země a svými gesty se k zemi obracejí. Vracejí se. Čerpají ze země sílu ...“

14. Výkladový rejstřík důležitějších jmen a pojmů

Afalou-Bou-Rummel, Alžírsko. Skalní převis, zkoumaný v letech 1928–1930. Vrstva 3 (kapsien) představovala kompaktní, červeně zbarvenou polohu kostí („bone bed“). Nalezené zbytky a fragmenty náležejí více než padesáti jedincům, a to 26 mužům, 14 ženám a 6 dětem. Tento náleзовý soubor se stal (spolu s nálezy z otevřené lokality Mechta) základem pro definici pozdně paleolitických populací mechtoidního typu v severní Africe.

acheuléen (podle lokality Saint-Acheul, předměstí Amiensu, Francie), acheuléen je téměř celosvětovou kulturou starého a středního paleolitu, zaujímající celé území Afriky, západní polovinu Evropy a západní i jižní Asii (takzvaná Moviusova linie); na východ od těchto oblastí proniká jen ojediněle (například pěstní klíny z Ting-cchunu a z dalších lokalit Číny i jižní Koreje). Počátek je v Africe datován před 1,4 milionu let (Konzo-Gardula, Omo v Etiopii, Ubeidija v Izraeli), v Evropě kolem 0,6 až 0,5 milionu let (Cagny a Abeville v údolí Sommy ve Francii, Boxgrove v Anglii) a jeho tradice mizí někdy kolem 0,1 milionu let. Klasické francouzské členění jej dělí na starší, střední, mladší a pozdní (epiacheulskou) fázi, přičemž před vlastní acheuléen se předsouval abbevillien (dnes považovaný za starý acheuléen). Charakteristickým nástrojem je pěstní klín, u nějž se během vývoje tvar geometricky precizuje a technika plošného opracování povrchu zjemňuje; v závěrečných fázích výroby se předpokládá

užití měkkého otloukače ze dřeva či parohu. Ve Středomoří a v Indii provázejí pěstní klíny rovněž typické sekáče a podivuhodné, do tvaru koule opracované polyedry, respektive sféroidy (Afrika, Přední východ). K univerzálním typům patří drasadla, zoubkované nástroje a určitý podíl mladopaleolitických typů (škrabadla a rydla). V závěru vývoje (mladý acheuléen) přistupuje levalloiská technika a nápadně se zvyšuje podíl čepelí. Na území střední Evropy představuje nejstarší soubor acheuléenu, již s plně vyvinutou levalloiskou technikou, industrie z Markkleebergu v Německu, datovaná stratigraficky do přechodu mezi svrchněholsteinským (dömnitzkým) teplým obdobím a sálským zaledněním (asi 0,3 milionu let). Během následných zalednění (0,3 až 0,1 milionu let) se na území Německa a Čech předpokládá plynulý vývoj acheulských industrií. Český acheuléen, vyhledávající přednostně zdroje křemenců, se na Moravě šíře neprojevil (Určice?, Kadov?). Naproti tomu zásah severnější větve acheuléenu, který využívá kvalitní pazourky Středoevropské nížiny, lze postihnout ve Slezsku (Bohuslavice, Polanka nad Odrou). Tvůrci kultury jsou *Homo erectus* a *Homo heidelbergensis*, respektive archaický *Homo sapiens*.

akulturace, přijetí cizí kultury nebo jejích částí a jednotlivých prvků. Předpokládá asymetrický vztah mezi oběma kulturami, tedy ovládající a ovládané. O akulturaci se diskutuje v případech vztahů moderních lidí a neandertálců, prvních zemědělců a posledních

lovců, kolonizátorů a domorodých populací. Projev akulturace v archeologickém záznamu však dosud nebyl souhrnně analyzován.

Altamira, jeskyně u Torrelavegy, Španělsko; klasické naleziště více než 150 mladopaleolitických jeskynních maleb a rytin (zejména bizonů) převážně z magdalénienu (*viz*), z doby kolem roku 13 500 B. P. Bylo objeveno v letech 1868–1875 (M. de Sautuola) jako první lokalita s mladopaleolitickým uměním, jehož pravost však byla vědecky uznána až v roce 1902.

Altamura, Itálie, jeskynní naleziště kosterních pozůstatků archaického hominida (1993), zřejmě předchůdce neandertálců.

Amud („Sloup“), Izrael. Antropologické nálezy jsou datovány pomocí TL (*viz*) mezi 55–47 tisíc let. Byl zde objeven skelet mladého neandertálského muže Amud 1 (asi 25 let), s kompletní lebkou a fragmentárním postkraniálním skeletem, dále Amud 7 – pohřeb desetiměsíčního dítěte, a další kosterní fragmenty, rovněž náležející převážně dětem.

analogie, podobnost vzhledu nebo funkce struktur v různých společnostech, která není podmíněna společným původem. Též souhrn metod, které archeologie používá k rekonstrukci minulých společností (etnoarcheologie – *viz*, experimentální archeologie – *viz*).

antropofagie, *viz* kanibalismus.

apomorfní znaky, znaky odvozené, nově vzniklé v dané skupině potomků.

Arago, Caune de l'Arago, Tautavel, Francie, jeskyně v západních Pyrenejích se středopleistocenní výplní, s nálezy fauny, kamenné industrie starého paleolitu a kosterních pozůstatků archaických hominidů (*viz*); stáří je mezi 200 000–400 000 lety.

Ardipithecus ramidus, ar dipiték starobylý, žil v období od 5,8 do 4,4 milionu let a byl to poměrně malý hominin (*viz*), který měl ještě výrazné starobylé znaky na zubech i kostře; některé z těchto znaků byly podobné znakům šimpanzů. Nálezy jsou poměrně hojné, ale velmi fragmentární. Pocházejí ze dvou nalezišť z Etiopie: *Middle Awash* (4,4 milionu let) a *Kaddaba* (5,75 milionu let). Ardipiték měl poměrně dlouhé stoličky s nízkou korunkou a tenkou sklovinou. Stavba horní končetiny měla ještě některé znaky velmi podobné šimpanzům. Přesto měl již dvojnohý typ chůze, i když velmi odlišný od chůze lidské. Prokazuje to jak člověku podobná poloha týlního otvoru, tak stavba nohy. Tento druh vážil do 30 kg. Ardipiték, stejně jako sahelantrop (*viz*), byl od našich běžných představ o předcích člověka velmi vzdálený.

Arene Candide, Itálie. V roce 1942 byl v této rozlehlé jeskyni odkryt mimořádně bohatý pohřeb muže ve stáří kolem 18 let, označený jako knížecí (Il Principe). Je vysypán barvivem, hlava je obklopena stovkami provrtaných mušlí (*Ciprea* sp.) a jeleních špičáků. Dále se našly přívěsky z mamutoviny, čtyři náčelnické hole a 23 cm dlouhá kamenná čepel. Nově získané datum je 23 440 let.

archeologický záznam, soubor archeologických předmětů, objektů a nálezových okolností vzájemně provázaný v prostoru a čase a jejich širší kontext (chronologický, stratigrafický, environmentální, sociální aj.).

archeologie, obor zkoumající předměty a objekty z dob minulých, vymezující vztahy mezi nimi a pokoušející se na základě souhrnu více či méně spolehlivých rekonstrukčních metod oživit minulou skutečnost. Základní archeologický rozpor tkví mezi statickým charakterem archeologického záznamu a dynamickým charakterem společností, které jej kdysi vytvořily i které jej nyní analyzují.

archeozoologie, výzkum kosterních pozůstatků fauny z archeologických nalezišť, zohledňující projevy výběru zvířat, záměrných modifikací kostí a dalších zpracovatelských technologií.

Atapuerca, Španělsko, krasový systém s několika významnými lokalitami středního pleistocénu (například závrt Gran Dolina, jeskyně Sima de los Huesos), významné naleziště dvou forem rodu *Homo* (*Homo erectus* a *Homo heidelbergensis*), naleziště fauny, kamenných industrií starého paleolitu.

atérien (podle lokality Bir il-Ater, Alžírsko), severoafriká přechodná kultura charakterizovaná hroty na širokých uštěpech s typickým řapem. Technologie je středopaleolitická, částečně levalloiská, v typologii jsou zastoupena drasadla, škrabadla i listovité hroty. V tradičním francouzském pojetí se v zemích Maghribu datuje na sklonek středního paleolitu s přežíváním až do mladého paleolitu v eurasijském pojetí (30 000 až 20 000 let); americko-polské výzkumy v Egyptě však počátek atérienu kladou již do posledního interglaciálu (110/100 000 let až 43/40 000 let).

aurignacien (podle malé jeskyně Aurignac, Haute-Garonne, Francie, prokopané E. Lartetem již v roce 1860), panevropská kultura mladého paleolitu definovaná H. Breuilem a E. Cartailhacem v roce 1906. Sahá od Pyrejského poloostrova přes Francii a Německo do Rumunska, s ojedinělým výskytem na Balkáně a v Rusku (Kostěnki I/II–III), avšak s dalším centrem na Předním východě (levantinský aurignacien).

Ojedinelé lokality dosahují stáří 40 000 let (severní Španělsko, Bulharsko?), naprostá většina dat se soustřeďuje kolem období tvorby pleniglaciální půdy (denekamp) před 30 000 lety a v některých regionech pak vývoj pokračuje až ke glaciálnímu maximu kolem roku 20 000. Jde o první typickou mladopaleolitickou kulturu založenou na výrobě čepelí z charakteristických jader s přední hranou, avšak čepele bývají kratší a podíl ústěpů i masivních úlomků může na jednotlivých lokalitách a v regionech vzrůstat. Klasické členění provedl D. Peyrony v Dordogni (hlavně na základě výzkumu v La Ferrassie) do fází I–IV, případně ještě V (tato fáze, od typického aurignacienu již podstatně odlišná, leží v Laugerie-Haute nad gravettienem). Typologicky vykazuje aurignacien proměnlivou strukturu v měnícím se poměru škrabadel a rydel a v zastoupení charakteristických typů se zvláštním chronologickým nebo regionálním významem (přetrvávání moustéroidních prvků, na Moravě také szeletoidních složek, ve Francii čepelk Dufour). Spojujícím prvkem jsou aurignacké typy masivních (vysokých) škrabadel a rydel vyrobených v obou případech vícenásobnými, velmi jemnými a pravidelnými (kanelovanými) údeři; zvláště příznačné je, že tyto dva vyhraněné typy zde dokonce mohou morfologicky přecházet jeden v druhý. Kostěnou industrii reprezentují hroty s rozštěpenou bází, ve Francii typické pro fázi I (na Moravě chybí, ale vyskytují se již v jeskyni Dzeravá skála v Malých Karpatech, v maďarských a chorvatských jeskyních v kontextu staršího aurignacienu), hroty mladečského typu s oválným i plochým průřezem, ve Francii charakteristické pro fázi II–IV (na Moravě Mladeč, Slatinice, Hluchov) a hroty s kruhovým průřezem, spíše ve fázích III–IV; průvodním nástrojem jsou šídla. Poprvé se objevuje reprezentativní umění, a to prakticky ve všech svých formách (řezby, rytiny, malby v jeskyních). Tvůrcem této kultury je moderní člověk, *Homo sapiens sapiens*. Různí autoři vyčleňují z aurignacienu samostatné regionální skupiny, facie a typy (olševien s typickými kostěnými hroty, kremsien s hroty typu Krems a čepelkami Dufour, pomoravský či míškovický typ s prvky szeletienem).

Australopithecus, australopiték – australopitéci, rod *Australopithecus*; australopitéci měli všechny podstatné znaky, které předpokládáme u předků člověka, i když mnohé z nich byly na počátku svého vývoje. Některé znaky odrážejí adaptace typické pouze pro rané homininy (viz). Australopitéci byli plně a nepochybně přizpůsobeni k bipední lokomoci, i když jejich bipedie

(viz) se v mnohém lišila od chůze dnešního člověka. Nejspíš se podobala chůzi dvou až tříletého dítěte, kterému se australopitéci také podobali proporcemi svého těla a končetin. Lebka nejstarších australopitéků měla ještě mnohé starobylé znaky, například velmi dlouhé „šimpanzoidní“ čelisti, mírně přečnívající špičáky i ještě poměrně dlouhé stoličky. Později se čelisti zkracují, stoličky se zkracují v předozadním směru a zvyšují a špičáky zmenšují, zejména u podrodu *Paranthropus*. Mnoho člověku podobných znaků lze nalézt na kostře končetin a trupu, nepochybně ovlivněných přizpůsobením k dvojnóhé chůzi, typickému znaku všech australopitéků. Měli nízkou a širokou pánev, dokonce relativně širší, než má rod *Homo* (viz). Nalézáme již prodloužené dolní končetiny, stehenní kost však byla relativně kratší než u rodu *Homo*. Také kosti nohy byly dobře přizpůsobené k chůzi po dvou, ale stále s některými starobylými strukturami připomínajícími nohu lidoopů. Horní končetina australopitéků byla ještě poměrně dlouhá a robustní. Ruka byla již poměrně podobná rodu *Homo*.

Australopithecus aethiopicus, australopiték etiopský, nejstarší východoafrický druh robustních australopitéků – žil před 2,7 až 2,4 milionu let. Má zároveň znaky typické pro robustní australopitéky, ale také mnoho znaků značně podobných afarským australopitékům: je to například silně prognátní obličej s dlouhými čelistmi, nízké dlouhé neurokranium a malá mozková kapacita mezi 400 až 450 cm³. Lze předpokládat, že pohlavní rozdíly byly poměrně velké, protože robustní kosti, zřejmě samčí, ukazují na jedince s hmotností výrazně přesahující 50 kg. Někteří odborníci zpochybňují jejich zařazení do robustních australopitéků (například Wolpoff) a tvrdí, že „robustní“ znaky vznikly paralelně.

Australopithecus afarensis, australopiték afarský, žil v období od 4,2 milionu let do 3 milionů let na území východní Afriky. Nejvíce nálezů pochází z Etiopie, Keni a také z Tanzanie. Existují velmi dobré informace o všech částech skeletu tohoto druhu, lebky i zubů, o velikosti mozku, manipulačních schopnostech ruky a biomechanických vlastnostech končetin a trupu, variabilitě a rozdílech mezi pohlavími a také o ekologických parametrech lokalit, v nichž byl tento druh nalezen. Afarští australopitéci již nemají archaické znaky na zubech a lebce typické pro *Australopithecus anamensis* (viz), což je zvláště patrné na morfologii špičáků, zubů třenových a stoliček, stále se však poměrně často vyskytuje diastema. Liší se také stavba

dolní čelisti. Nejdůležitější a nejpodrobnější informace o afarských australopitěcích pocházejí z Etiopie, především z lokality *Hadar*. Výzkum fosilních nálezů z této oblasti nám zatím poskytl doklady o různých částech skeletu několika set jedinců, kteří žili v období téměř půl milionu let (3,5–3 miliony let). Nález velmi dobře zachovalého skeletu *Al 288*, známého pod názvem *Lucy*, způsobil revoluci v paleoantropologii. Analýzy tohoto skeletu však nepochybně prokázaly, že archaičtí australopitéci byli výkonně bipední, mohli však také příležitostně šplhat na stromy. Nejstarší zástupce skupiny reprezentují nálezy z etiopského naleziště *Fejej* staré nejméně 4,2 milionu let, které prokazují paralelní evoluci obou druhů starobylých australopitěků. Významné jsou nálezy řady stop dvou jedinců z Tanzanie z naleziště *Laetoli*, které prokázaly, že chůze afarských australopitěků byla výkonná, avšak v mnohém jasně odlišná od chůze lidské. Afarští australopitéci byli úspěšným druhem, který se vyvíjel více než jeden milion let, a pravděpodobně byl přímým předkem linie vedoucí k rodu *Homo* (*viz*).

Australopithecus africanus, australopiték africký, nejstarší zástupce skupiny robustních australopitěků. Žil v jižní Africe v období před 3–2,8 milionu let. Můžeme u něj již nalézt všechny základní znaky, které nalézáme u robustních australopitěků, ale ještě v nerozvinuté podobě. V některých znacích, jako jsou stavba obličeje, absence kostěných hřebenů, lebeční žilní splavy, se *Australopithecus africanus* dosti podobá rodu *Homo* (*viz*), zřejmě se ale jedná o paralelně vzniklé znaky. Některé analýzy kostry trupu a končetin naznačují, že gracilní australopitéci mohli být méně specializovaní než mladší robustní australopitéci. Nejnovější nálezy ukazují, že se starší gracilní australopitéci od robustních příbuzných příliš nelišili. Lebka samce z naleziště *Sterkfontein* (Jihoafrická republika) – nález *Stw 505* (Mr. Ples) naznačuje, že pohlavní rozdíly byly relativně velké. Objem mozkovny byl malý, od 430 do 510 cm³. Je téměř jisté, že gracilní australopitéci neměli nějakou složitější materiální kulturu a už vůbec ne kulturu osteodontokeratickou, tedy starobylou kulturu tvořenou částmi skeletu nebo rohy a parohy zvířat, jak tvrdil jejich objevitel profesor Raymond Dart (*viz*).

Australopithecus anamensis, australopiték turkan-
ský, druh australopitěků s některými starobylými znaky; žil ve východní Africe před 4,2–3,8 milionu let. Nálezy většinou pocházejí z okolí jezera Turka-
na. Tento druh archaických australopitěků byl svojí

velikostí těla pravděpodobně největším zástupcem rodu *Australopithecus*. V mnoha znacích je velmi podobný afarským australopitěkům. Některé znaky na zubech a lebce však byly ještě podobné arditopitěkům (*viz*). Podle současných názorů tento starobylý druh australopitěků vznikl a vyvíjel se nezávisle na druhu *Australopithecus afarensis* (*viz*).

Australopithecus bahrelghazali, australopiték stře-
doafrický, nález přední části mandibuly archaického australopitéka ze střední Afriky (Čad) starý 3,2–3,0 milionu let. Významný nález prokazuje nade vše po-
chybnost, že archaičtí australopitéci nežili jen ve vý-
chodní Africe, respektive (vzhledem k více než 3 mili-
ony let starým nálezům ze Sterkfonteinu v Jihoafrické republice) pouze v oblasti Velkého riftového údolí.

Australopithecus boisei, australopiték východoafric-
ký, obýval východní Afriku v období od 2,4 do nej-
méně 1,4 milionu let. Vzhledem k mohutným dolním
čelistem, obrovským stoličkám, velkým třenovým zu-
bům a také mohutným jařmovým obloukům i výraz-
ným kostěným hřebenům bývají někdy označováni
jako hyperrobustní australopitéci. Obličej je z profilu
výrazně vertikální, velmi široký a plochý. Stavbou
těla i velikostí byli tito australopitéci podobní druhu
Australopithecus robustus (*viz*). Podobně jako u ji-
hoafrických robustních australopitěků i tento druh
má poměrně velký mozek a postavu srovnatelnou
s gracilními australopitěky. To opět potvrzuje ten-
denci zvětšování mozku u robustních australopitěků
obecně. Podobně zase extrémní velikost čelistí, zubů
třenových a zejména stoliček potvrzuje tendenci k vý-
razné megadoncii a neproporčnímu zvětšování čelistí,
zejména mandibuly, u celé skupiny robustních austra-
lopitěků. Tito robustní australopitéci žili nejméně půl
milionu let společně s *Homo erectus* (*viz*).

Australopithecus garhi, australopiték dlouhonohý,
nález lebky, postkraniálního skeletu a množství pale-
ontologického materiálu z lokality Bouri v Etiopii. Žil
před 2,6 milionu let ve východní Africe a byl pravdě-
podobně nejbližším předkem rodu *Homo* (*viz*). Od
ostatních australopitěků se výrazně odlišuje stavbou
těla podobnou rodu *Homo* a také dalšími znaky ske-
letu a chování. U druhu *Australopithecus garhi* existují
ještě některé starobylé znaky na lebce, například
poměrně dlouhé čelisti, velké zuby třenové a stoličky
i velké špičáky a relativně malý mozek – 450–500 cm³.
Zatímco není pochyb o tom, že tento druh měl dlouhé
stehenní kosti a celé dolní končetiny, velikost mozku
a jeho variabilita je zatím prakticky neznámá, protože

jediná zachovaná mozkovna je fragmentární a neúplná. Horní končetina má některé starobylé znaky a je stále ještě poměrně dlouhá, a to kosti předloktí i humerus. *Australopithecus garhi* byl prvním nepochybným výrobcem kamenných nástrojů, jimiž například prokazatelně odřezával maso od kostí. Je otázkou, zda by tento druh neměl být spíše klasifikován jako druh rodu *Homo*.

Australopithecus robustus, australopiték robustní, žil výhradně v jižní Africe zhruba v období od 2,2 do 1,5 milionu let. Pro tento druh australopitéků byly typické mohutné čelisti, malé řezáky a špičáky a značně velké stoličky se silnou sklovinou. Měl velké, vpředu posazené jařmové oblouky a plochý, poměrně vertikální obličej se dvěma zřetelnými zpevňujícími kostěnými pilíři. Třenové zuby a zejména stoličky jsou neproporcionálně velké, takzvané megadontní, a mají neobyčejně silnou sklovinu. Ve srovnání se stoličkami jsou řezáky velmi malé. Čelisti jsou při porovnání s ostatními zástupci homininů (viz) robustní a velké. Mozek je vzhledem k druhu *Australopithecus africanus* (viz) relativně i absolutně větší, velikost postavy i proporce byly podobné gracilním australopitékům. To prokazuje zvětšování mozku v evoluci robustních australopitéků. Skelet končetin i trupu se podobá gracilním australopitékům. Velikostní i tvarové rozdíly mezi samci a samicemi byly, podobně jako u gracilních australopitéků, zřejmě větší, než se předpokládalo. Samice byly menší, měly méně robustní čelisti a na lebce neměly výrazné kostěné hřeben jako samci.

azilien (podle jeskyně Mas d'Azil, Ariège, Francie), pozdně paleolitická kultura svou podstatou západoevropská, avšak název byl někdy (a to nikoli zcela neoprávněně) aplikován i na industrie střední Evropy. Definoval ji Edouard Piette již v roce 1889. Objevuje se počínaje oscilací alleröd. Typické jsou drobné hroty s obloukovitým otupeným bokem, čepelky s otupeným bokem, krátká škrabadla a charakteristické mikrolity, jako jsou segmenty a trapezy; rydla jsou spíše vzácná. Pro kostěnou industrii jsou typické krátké, jednořadé i dvouřadé harpuny. Pro azilské umění jsou typické obláčky pokryté geometrickými vzory, a to rytými nebo malovanými červeným barvivem (Mas d'Azil, Rochedane).

Bacín, Česká republika. V roce 1988 byla při speleologickém výzkumu na vrchu Bacín v Českém krasu objevena tzv. „obětní šachta“, vertikální dutina ve skalním hřbetu vyběhávajícím východním směrem z vrcholové kupy. Na počátku holocénu, v závěru 10. tisíc-

ciletí př. n. l., do ní byly uloženy kosterní pozůstatky dospělého muže a snad i několik kusů kamenné industrie a fauna. Situace byla postupně přirozeně překryta mladšími holocenními sedimenty, které rovněž obsahovaly lidské kosti (eneolit, doba železná), takže vědomí kontinuity takového rituálu na témže místě pokračovalo v dlouhé časové perspektivě.

Bilzingsleben, Německo, středopleistocenní naleziště travertínů, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna, otisky flóry a drobnotvaré industrie starého paleolitu; stáří asi 350 000 let.

Binford Lewis R. (1929), americký archeolog, profesor na univerzitě v Albuquerque a poté v Dallasu. Teoretik a kritik základních archeologických metod a konceptů. Vedl etnoarcheologické výzkumy v Arktidě a Austrálii a provedl kritickou revizi řady klasických nalezišť, zejména starého a středního paleolitu (Olduvai, Čou-kchou-tien, Torralba, Ambrona – viz).

biologická evoluce, viz evoluce biologická.

bohunicien (podle lokality Červený kopec v Brně-Bohunicích, Česká republika); bohunicien je typicky moravskou přechodnou skupinou rozšířenou v širším okolí rohovcových zdrojů na Stránské skále a křemencových zdrojů u Ondratice s určitými paralelami v Čechách (Hradsko) i ve Slezsku (spodní vrstva v Dzierzyslawi). Překvapující analogie existují na Předním východě (Boker Tachtit), na Balkáně a na Ukrajině (Kulyčivka) i ve střední a severní Asii (Kara Bom, Šuej-tung-kchou), aniž by však někde pokryly souvislejší území. Industrie bohunicien lze členit do dvou fází: první spadá do soliflukčních poloh ukládaných za chladného podnebí v závěru spodního würmského pleniglaciálu (před více než 40 000 lety), druhá je zhruba současná s následným oteplením a tvorbou interpleniglaciální půdy (asi před 38 000 lety, hengelo). Industrie jsou vyráběny levallois-leptolitickou (bohunicí) technikou z rohovců typu Stránská skála a z křemenců. Zahrnují nástroje středopaleolitické (drasadla, hroty, zvláště typické v Ondratcích) i mladopaleolitické (škrabadla, především plochá na úštěpech a širokých čepelích; s výjimkou Bohunic převažují nad rydly). Listovité hroty, obvykle vyrobené z jiných surovin, jsou v přímém okolí Stránské skály vzácné, směrem k periférii kultury jejich počet stoupá (Lišeň, Bohunice, Ořechov), nedosahuje však vysokého zastoupení platného v szeltieniu. Bohunicien zřejmě provázejí i charakteristické jerszmanowické hroty a ojedinělé chatelperronské hroty. Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teo-

reticky to mohli být jak moderní lidé (vztah k Přednímu východu), tak poslední neandertálci.

Boker Tachtít, Izrael, sídliště a dílny z přechodného období mezi středním a mladým paleolitem, s charakteristickou levallois-leptolitickou technologií; stáří přesahuje 40 000 let.

Bosinski Gerhard (1937), německý archeolog, profesor univerzity v Kolíně nad Rýnem. Přední specialista na paleolit, zakladatel paleolitického pracoviště Římsko-germánského muzea v Monrepos u Neuwiedu. Vedl výzkumy zejména v Porýní (Gönnersdorf), ale také v Gruzii (Dmanisi, viz).

Boxgrove, Anglie, v současné době zkoumané sídliště acheuléenu (viz), datované před více než 500 000 let. Byla zde objevena lidská tibia a také lidský dolní řezák.

B. P. (anglicky *Before Present*), zkratka za radiokarbo-novým datem uvádějící stáří lokality před současností, konvenčně počítanou od roku 1950. Úplná citace data vyžaduje uvést rovněž zkratku laboratoře, číslo vzorku a odchylku.

Brno, Česká republika. Hrob Brno 2 byl narušen v září 1891 při výkopech na Francouzské ulici a v prosinci téhož roku prozkoumán A. Makowským. Příslušnost ke gravettienu dokládá již sama bohatá výbava, ale nově byl vzorek kosti datován i metodou C 14 k roku $23\,680 \pm 200$ B. P., což odpovídá willendorfsko-kostěnkovské fázi gravettienu. Nalezené artefakty v pří-mém kontextu kostry jsou unikátní: mužská plastika z mamutoviny, dekorativní předměty z těžé suroviny, z měkkých kamenů a terciérních měkkých schránek a zejména dva kamenné disky.

Clark Howell Francis (1925), americký paleoantropolog, emeritní profesor antropologie na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Jeden ze zakladatelů výzkumu lidských počátků v Africe.

cloviská kultura, nejstarší průkazná paleoindiánská kultura v Severní Americe, datovaná před 11 500 až 11 000 let. Charakteristické jsou protáhlé bifaciální hroty s negativem úderu při bázi (anglicky *fluted points*), který usnadňuje vsazení do násady. Stopy vsazení a upevnění pomocí šlach jsou traseologicky prokazatelné. Na jihozápadě USA se hroty typu Clovis ještě vyskytují spolu s posledními mamuty.

Coppens Yves (1934), francouzský paleontolog a paleoantropolog, jeden z průkopníků výzkumu raných homininů (viz), profesor Collège de France. Pracoval zejména v Čadu a Etiopii, v posledních letech se věnoval hlavně organizační práci. Inicioval výzkumy v Etiopii na lokalitě Omo, která byla počátečním ka-

talyzátorem současných rozsáhlých a velmi plodných paleoantropologických výzkumů v Etiopii, spoluorgani-zoval také první expedici na světoznámou lokalitu Afar, kde pak výzkum převzali američtí a etiopští paleoantropologové. Vychoval celou řadu francouzských paleontologů a paleoantropologů, mezi nejznámější patří Brigitte Senut a jeho spolupracovník Martin Pickford. Je autorem několika monografií a editorem řady sborníků. Mezi jeho nejznámější teorie patří tzv. *East Side Story*, tedy paleontologická hypotéza, podle níž se lidoopové (viz) vyvíjeli na západ od Velkého riftového údolí a homininé (viz) v oblasti tohoto údolí a na východ od něj.

Cro-Magnon, Francie. Pod tímto nevelkým převísem v Les Eyzies došlo v roce 1868 k nálezům pěti lidských koster, které se staly základem pro vymezení „kromaňonce“. Uprostřed skupiny ležel tzv. stařec (1), muž kolem 45–50 let, provázený dvěma dospělými muži (3, 4), ženou (2) a jedním dosud nenarozeným dítětem. Mezi jednotlivými kostrami byly nalezeny četné zbytky barviva, na 300 provrtaných mušlí, provrtané zvířecí zuby a závěsek z mamutoviny.

cromer, komplex interglaciálních období před 0,8 až 0,5 milionem let.

Cussac, Francie. V roce 2000 došlo k objevu nové jeskyně, kde pozůstatky lidských skeletů leží uvnitř dómu ozdobeného parietálním uměním. Kostry ležely volně na povrchu, soustředěny byly v přirozených prohlubních a medvědíh hnízdech. Předběžný odhad je 5 jedinců: 4 dospělí a 1 adolescent. Parietální umění stylisticky odpovídá horizontu gravettských jeskyní ve Francii a prvé datování, přímo z lidské kosti, by tomu odpovídalo (25 120 B. P.).

čepel (anglicky *blade*, francouzsky *lame*, německy *Klinge*), ústěp, jehož délka nejméně dvakrát převyšuje šířku, typický zejména pro mladý paleolit. Výroba vyžaduje charakteristický tvar připraveného jádra (čepelová technika, viz též mladopaleolitická technika).

čepel s otupeným bokem (anglicky *backed blade*, francouzsky *lame à dos*, německy *Rückenmesser*), charakteristický nástroj, jehož hrana je otupena strmou retuší. Může být tvarován i do hrotu. Typický pro chatelperro-nien (viz), gravettien (viz) a magdalénien (viz).

Čou-kchou-tien, město asi čtyřicet kilometrů jihozápadně od Pekingu v Číně, u něhož bylo nejprve objeveno sídliště *Homo erectus* z doby před 550 000 až 300 000 lety a poté, v v Horní jeskyni, byly odkryty i podstatně mladší pohřby anatomicky moderního člověka.

Dart Raymond Arthur (1893–1988), britský antropolog a lékař, profesor anatomie na Witwatersrandské univerzitě v Johannesburgu. V letech 1924 až 1925 popsal nález lebky z Taungu jakožto spojovací či chybějící článek (missing link) ve vývoji člověka a označil jej názvem *Australopithecus africanus* (viz). Australopitéky považoval za uživatele i výrobce prvních nástrojů a kromě kamenných artefaktů jim přisoudil také takzvanou osteodontokeratickou industrii (domnělé nástroje z kostí, zubů a parohů). Při formulování dnes již překonané teorie osteodontokeratické kultury byl významně ovlivněn teoriemi etologa Konrada Lorenze, nositele Nobelovy ceny, o agresivní podstatě člověka.

Darwin Charles Robert D. (1809–1882), anglický přírodovědec, biolog a geolog. Autor jedné z nejvýznamnějších teorií moderní biologie, teorie evoluce organismů přírodním výběrem. Podle historiků přírodních věd bylo zveřejnění této teorie v roce 1859 prvním a nejdůležitějším mezníkem ve vývoji biologie (darwinismus). Bouřlivé pozitivní i negativní ohlasy na jeho teorii totiž výrazně stimulovaly nové směry bádání v biologii. Významným podnětem pro jeho pojetí evoluce byla pozorování, která prováděl v letech 1831–1836 během cesty kolem světa na lodi Beagle. Cestu podrobně popsal v cestopisu *A Naturalist's Voyage Round the World* (1860, česky vyšlo pod názvem *Cesta přírodovědcův kolem světa*, I–II, 1912, a *Cesta kolem světa*, 1955). Velký vliv na Darwinovy vědecké názory měla díla *Principles of Geology* (Principy geologie) a *Elements of Geology* (Základy geologie) Charlese Lyella, který v historické koncepci vývoje neživé přírody usiloval o to, aby se geologické procesy probíhající v minulosti vysvětlovaly na základě pozorování současných změn zemského povrchu. Pozorování, která Darwin za své cesty kolem světa učinil, mu poskytla dostatek důkazů o správnosti Lyellovy koncepce a přinutila ho zaujmout kritické stanovisko k tehdy obecně přijímaným názorům na existenci života na Zemi, které vycházely důsledně z křesťanské teorie Stvoření. Neobyčejný význam mělo i jeho studium původu člověka přírodním výběrem, které vzbudilo velký odpor konzervativních představitelů církve i tehdejší viktoriánské společnosti. Přesto však jeho analýza možného původu lidské linie v Africe, a také to, že člověk má s lidoppy společného předka, patří spolu s popisem mechanismů přírodního výběru k Darwinovým nejvýznamnějším objevům. Zabýval se i studiem geologie a paleontologie. Je au-

torem studií z biologie rostlin a živočichů i z geologie, v nichž se jako jeden z prvních biologů zabývá důsledně také variabilitou živočichů a rostlin. Mezi jeho nejvýznamnější vědecké práce patří například *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or, The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O vzniku druhů přírodním výběrem, 1859), *The Variation of Animals and Plants under Domestication* (Proměnlivost živočichů a rostlin vlivem domestikace, 1868) a *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Původ člověka a pohlavní výběr, 1871). Tato díla se stala základem moderní biologie. Autor řady studií z oblasti botaniky, zoologie a také z geologie – například *Structure and Distribution of Coral Reefs* (Stavba a rozšíření korálových útesů, 1842), *A Monograph of Subclass Cirripedia* (Monografie podtřídy svijonošců, 1851), *Insectivorous Plants* (Masožravé rostliny, 1875).

Dederija, Sýrie. V roce 1993 objevila japonsko-syrská expedice v této jeskyni skelet neandertálského dítěte, asi dvouletého, v anatomické poloze. Industrie náleží moustérienu (viz) typu Tabun B.

demografie, obor zkoumající porodnost, úmrtnost, věkové rozložení, zastoupení pohlaví a velikost populací.

DeVore Irwin (1939), americký primatolog (jeden ze zakladatelů moderní primatologie, profesor Harvardské univerzity) a etnoarcheolog. V padesátých a šedesátých letech minulého století se zabýval chováním paviánů a publikoval klíčovou monografii *Primate Behaviour* (1965). Od počátku sedmdesátých let se věnuje výhradně sociokulturní antropologii a etnoarcheologii: nejznámější jsou jeho práce o jihoafrických Sanech, které ve své době měly zásadní význam pro zformování hypotézy lovce-sběrače v evoluci člověka jako protikladu hypotézy člověka-lovce.

difuze, proces šíření nové myšlenky nebo koncepce v širším prostoru, mezi jedinci či skupinami. Jejím důsledkem se může stát akulturace (viz).

disperze, na rozdíl od migrace (viz) představuje proces obecnějšího charakteru. Je to proces menšího ekologického rozsahu, rozšíření se organismů, populací nebo skupin organismů, při němž daná živočišná skupina proniká do všech dostupných sousedních ekosystémů, případně i nově obsazuje ekosystémy dříve daným typem organismu neobývané. Disperze je jedním ze základních ekologických mechanismů procesu kolonizace; nemusí mít dlouhotrvající následky, záleží na tom, zda dojde k alopatrické speciaci nebo k jiným analogickým procesům.

Dmanisi, Gruzie, významné staropaleolitické naleziště s bohatými doklady fauny, kamennou industrií, které poskytlo jedinečné kosterní pozůstatky (lebky, čelisti a zuby) nejméně 4 jedinců druhu *Homo ergaster*. Jeho stáří je odhadováno asi na 1,85 milionu let. Jedná se zřejmě o jednu z nejvýznamnějších paleoantropologických nálezů za několik posledních desetiletí.

Dolní Věstonice, okres Břeclav, Česká republika; jedna z nejvýznamnějších paleolitických lokalit ve světovém měřítku. *Lokalita I*: Sídliště Dolní Věstonice I je spolu s Pavlovem I unikátní svou komplexností, zahrnující doklady osídlení, lovu, pohřbívání i umění, avšak při jeho interpretaci se projeví skutečnost, že bylo zkoumáno téměř nepřetržitě po více než 75 let pod zorným úhlem různých koncepcí a za použití různých metod. Jako celek tato lokalita poskytla kruhové a oválné půdorysy obydlí (některé s kruhem kamenů nebo mamutích kostí), ohniště a pece, zbytky fauny včetně skládek mamutích kostí, kamenné a kostěné nástroje, ozdobné předměty, keramické figurky a další umělecké předměty, hrob ženy (DV 3), dětský hrob (DV 4) a několik dalších lidských kosterních pozůstatků (například kalvy DV 1 a 2). Spolu s Pavlovem I poskytla tato lokalita nejstarší doklady keramiky a otisky textilu. Prostorově lze sídliště členit na spodní, střední, svrchní a nevyšší část; B. Klíma (*viz*) považuje na základě stratigrafie spodní část za nejstarší. V roce 1990 byla provedena série sond podél sídliště s cílem získat nová data C 14, která vyšší stáří pro spodní část potvrdila (31 000–27 000 let) oproti datům kolem 25 000 let ve střední a nejvyšší části. Podél protilehlého břehu terénní rýhy, v pleistocénu zavodněné, se v délce 45 m a šířce až 12 m táhla největší skládka mamutích kostí. *Lokalita II*: V roce 1985 byla nad opuštěnou cihelnou zahájena těžba spráše pro stavbu násypů spodní nádrže na řece Dyji, která v následujících třech letech postupně odkryla téměř úplné paleolitické sídliště. Na rozdíl od lokality I tedy bylo možné provést jediný souvislý odkryv velmi rozsáhlé plochy toutéž metodou, i když se tak stalo v podmínkách záchranného výzkumu. Stopy osídlení jsou poněkud méně intenzivní ve srovnání s lokalitou I či s Pavlovem I (*viz*) a také umění je zastoupeno jen velmi skromně, ale zato poskytla lokalita II jedinečný soubor lidských fosilií, a to jak rituálně pohřbených koster, tak drobných kosterních zlomků a zubů volně rozptýlených v kulturní vrstvě. Jedno z ohnišť na západním svahu poskytlo britským paleobotanikům první známé přímé doklady o přípravě rostlinné potravy.

Nejstarší je spodní část lokality v okolí cihelny, kde je osídlení radiometricky datováno před 29 000–28 000 B. P. Nejucelenější soubor nálezů byl získán ze tří velkých sídelních areálů rozložených na temeni lokality a na jejím západním svahu, z nichž každý se skládá z jednotlivých sídelních celků. Hlavní etapě osídlení náleží horizont vzájemně se respektujících sídelních celků, které vznikly zhruba před 27 000 lety, časově následuje trojhrob s datem 26 600 B. P. a poslední fáze, charakterizovaná sídelním celkem s hrobem muže, je datována před 25 500 let. V přílehlé zavodněné úžlabině, asi 150 m od západního okraje osídlení, se rozkládala skládka mamutích kostí, která byla současná s hlavním osídlením lokality II.

drasadlo (anglicky *side-scraper*, francouzsky *racloir*, německy *Schaber*), jednoduchý úštěpový nástroj s jednou či více retušovanými hranami. Drasadla se klasifikují podle polohy hran (boční, příčné, úhlové, dvojité) či typu retuší (s okrajovými, plošnými či stupňovitými retusemi, typ Quina). Typické zejména pro starý a střední paleolit.

drobnotvaré industrie, paralelně s acheuléenem (*viz*) se na všech kontinentech Starého světa (východní Afrika, Čína, jižní Evropa, zejména pak za takzvanou Moviusovou linií) objevují staropaleolitické industrie malých rozměrů (průměrná šířka artefaktů nepřesahuje 3 cm), vyráběných jednoduchým štípaním (bez přípravy jádra) z lokálních surovin, nejčastěji z křemene. Typologicky se člení do skupin souvisle retušovaných úštěpů („drasadla“), vrubů a zoubkovaných nástrojů a takzvaných „mladopaleolitických typů“ (jednoduchá škrabadla a rydla); ojedinělé jsou některé typy hrotů (typ Tayac a Quinson). Průvodní industrie bývá větších rozměrů a je vyrobena z hrubozrnnějších hornin (sekáče, ojediněle i hrubé pěstní klíny). Předpokládá se rovněž industrie ze štípaných kostí, případně ze dřeva (Bilzingsleben). Tvůrcem drobnotvarých industrií je v Asii *Homo erectus* (*viz*), v Evropě předchůdci neandertálců (*viz*). Ve střední Evropě se industrie tohoto typu objevují vždy v teplých obdobích (Vértésszölös, Bilzingsleben). Na Moravě o jejich přítomnosti svědčí jen ojedinělé drobné artefakty v půdních komplexech sprašových souvrství (Růženin dvůr, Červený kopec).

druh, latinsky *species*, řecky *eidos*, základní jednotka biologické systematiky, taxonomie a také základní jednotka pro zkoumání evoluce a fylogenetického vývoje. Druh teoreticky vymezuje reprodukčně izolovanou, přirozenou entitu (skupinu) žijících nebo vymřelých organismů. Druh má definici dané cha-

rakteristiky morfologické, genetické, biochemické, ekologické, etologické atd. Pro jakoukoliv definici druhu je zásadně důležitý holotypus (holotyp), tedy původní exemplář, na jehož základě byl daný druh popsán. Druh lze definovat různým způsobem podle toho, zda pracujeme pouze s žijícími organismy nebo s paleontologickým či smíšeným materiálem. Nejčastěji se používá druh biologický, který je prakticky totožný s taxonem, nebo druh fylogenetický neboli paleontologický. Každý druh biologický, *agamospecies*, i druh fylogenetický musí být přísně definován také jako druh taxonomický. Evoluční biologové a paleontologové využívají také druh evoluční (chronospecies – je tvořen souborem následných populací téhož druhu a vyvíjí se a mění v čase). Proces vzniku druhů se označuje jako speciace. Taxonomicky definovaný druh (species) je v biologické taxonomii označován jako taxon. Každá taxonomická kategorie v linnéovské (Linné, Carl) hierarchické klasifikaci organismů musí svým vymezením striktně respektovat pravidla zoologické a botanické nomenklatury. Kategorie druhu tedy zahrnuje všechny taxony na klasifikační úrovni druhu, například poddruh (*subspecies*) a další. Název druhu podléhá ustanovením a doporučením nomenklatorických pravidel. Druh se označuje dvouslovným latinským (případně i řeckým) názvem označujícím rod (začíná velkým písmenem) a druh (binominální nomenklatura, binomen), u kterého je uvedeno jméno autora názvu (kdo jej poprvé popsal) a rok popisu, například *Homo sapiens* Linnaeus, 1758 (člověk rozumný, jehož Carl Linné popsal v roce 1758). Ve vymezení druhu jako taxonu je naprosto nezbytný odkaz na holotypus, názvový typ (konkrétního jedince) svého nominálního taxonu.

Džebel Sahaba, Nubie. Lokalita 117 je pohřebiště s celkovým počtem 59 koster. Všichni jedinci leží na levém boku, v poloskrčené poloze, s hlavou k východu a tváří k jihu. V hrobech bylo nalezeno celkem 110 kamenných artefaktů, z toho 97 úštěpů zaseklých přímo v kostech a lebkách 24 jedinců. Přihlédneme-li rovněž k frakturám kostí a zářezům na kostech končetin, evokuje celá lokalita představu násilných úmrtí. Typologicky odpovídá tato industrie qadanu, který je obvykle datován před 12 tisíc let.

eem, poslední interglaciál, zhruba před 100 000 lety.

Ehringsdorf, Německo, středopleistocenní travertinová lokalita, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna a industrie středního paleolitu; stáří asi 220 000 let.

ekologická nika, ekologický prostor, v němž daný organismus žije. Ekologická nika má tři základní rozměry – potravní, prostorový a časový. Z hlediska zásadních předurčení či požadavků musí primáti v ekosystému přežít, najíst se, rozmnožit se a dovést své potomky až k hranici reprodukčního cyklu, aby předali své geny dalším generacím. V každé z těchto činností se daný rozměr niky uplatňuje přímo či nepřímě. Například sežere-li samec všechno, hladová samice nebude ochotná kopulovat, bude menší šance na úspěšné oplodnění, mládě bude mít méně potravy, bude menší, slabší atd. Bude-li samec spát, když je samice aktivní, nerozmnoží se. Naopak rovnoměrné rozložení potravních zdrojů mezi pohlavími může danou skupinu zvýhodnit.

ekologie, obor zkoumající vzájemný vztah organismu, sociální skupiny a prostředí (včetně fyzikálního prostředí).

eolity, „kameny z dob červánků lidstva“, domnělé artefakty z nejstaršího paleolitu, vzniklé přírodními procesy (tlaky v ledovcových sedimentech, mořský příboj atd.).

epigravettien, kultura mladého a pozdního paleolitu navazující na gravettien (*viz*) zhruba po roce 20 000, charakteristická zejména mikrolity, trojúhelníkovými, drobnými hroty, čepkami a mikrolity s otupeným bokem (*viz* středoevropský epigravettien, středomořský epigravettien).

epimagdalénien, v období allerödu (kolem 11 500 před současností) představuje epimagdalénien v některých oblastech středoevropských vrchovin kontinuitu magdalénského vývoje do pozdního paleolitu (Fürsteiner Gruppe ve Švýcarsku, typ Lhota v jižních Čechách) a řada drobných souborů z českých a moravských jeskyní. Typologicky je charakterizován nástupem krátkých škrabadel a rydel (Kůlna) a mikročepelemi s otupeným bokem (Kůlna a Barová jeskyně v Moravském krasu, Jeskyně Tří volů a Dolní jeskyně v Českém krasu).

ESR (Electronic Spin Resonance), fyzikální datovací metoda.

etnoarcheologie, metoda z okruhu archeologické analogie využívající etnografickou databázi k osvětlení konkrétních aspektů života pravěké společnosti.

etnologie, věda zabývající se rozdílností a podobností lidských kultur, studiem lokálních variant univerzálních struktur lidského myšlení a chování.

evoluce biologická (z latinského *evolvere*, „rozvinout se, vyvinout se“), dlouhodobý, proces probíhající spontánně v průběhu geologického vývoje Země, během

něhož nejprve vznikají archaické živé systémy a posléze živé systémy s genetickým systémem nukleových kyselin, které se dále vyvíjejí. Evoluce je nevratná, probíhá pouze jedním směrem – od předka k potomkům. Evoluce zahrnuje vznik a vymírání druhů i vyšších systematických jednotek. Základním předpokladem evoluce je reprodukce a dědičnost, základním mechanismem pak přírodní výběr. Evoluce zahrnuje změny na všech úrovních – od genotypu až po fenotyp a jeho projev. Změny na úrovni molekulární (například mutace DNA, změny enzymů), buněčné, na úrovni organismů i populací a společenstev. Biologická evoluce probíhá na dvou fylogenetických úrovních: mikroevoluce a makroevoluce. Mikroevoluce zahrnuje změny vnitrodruhové a speciaci, které zpravidla probíhají v relativně krátkém časovém úseku. Makroevoluce zahrnuje různé dlouhodobé procesy včetně změn na vyšších taxonomických úrovních a základní evoluční systémové změny.

evoluce sociokulturní, vývoj aspektů biosociálních, sociálních, demografických, psychických a též všech aspektů kulturních – od materiální kultury až po duchovní kulturu a literaturu. Moderní antropologií a archeologií je chápána jako nedílná součást evoluce člověka. Mnohé z těchto vlastností se intenzivně vyvíjejí již od počátku evoluce člověka, například materiální kultura, komunikace, sociální vztahy, reprodukce a její zvyklosti atd. Jiné, například psané písmo, moderní sociální struktura, jsou mladé a předpoklady pro existenci těchto lidských atributů se vyvíjely desetitisíce let. Sociokulturní evoluce logicky nabyla největšího významu až v době, kdy se začaly rozvíjet lidské etnické skupiny, které se započaly biologicky, kulturně i sociálně a ekonomicky diferencovat. V tomto smyslu je naprosto nezbytné pojímat sociokulturní evoluci jako regionální fenomén v čase. Technologie i kultury se rozvíjely v různých regionech různým tempem a technologie i ideologie, včetně náboženství, měla v různých regionech různý charakter. Anatomicky moderní člověk měl již artikulovanou řeč, i když podle některých názorů mohla existovat i u neandertálců, a dokonce i u člověka vzpřímeného. Podobné charakteristiky mezi zcela odlišnými etnickými skupinami prokazují, že na sociokulturní evoluci se prokazatelně podílejí i faktory ekologické a biologické. Rozvoj materiální kultury byl ovlivněn vznikem nových technologií a objevováním nových materiálů. Důležitými předpoklady pro vznik zemědělství byl například vznik čepelové technologie a modulárních technologií s mi-

krolitickými čepelími, vynález vrhače oštěpů a luku, vynález keramiky a tkaní látek a protodomestikace některých zvířat a rostlin. Neméně důležitá byla také stavba stálých obydlí, případně i osad v raném holocénu. V neolitu a eneolitu to potom byly objevy tavby a zpracování kovů, například mědi, domestikace živočichů a plodin, vznik stálých osad a usedlý způsob života, případně pastevectví.

evoluční faktory, specifické faktory, jejichž působení vyvolává adaptivní změny, které se prostřednictvím přírodního výběru a reprodukce fixují v genetické struktuře dané populace nebo i biologického druhu (*species*), například mutace, přírodní výběr, migrace, kolonizace, adaptivní a exaptivní radiace (*viz*). Mezi nejdůležitější evoluční faktory a zároveň i mechanismy patří jednoznačně přírodní výběr (*viz*).

exaptivní radiace, dlouhotrvající evoluční proces velkého rozsahu. Jedná se o diverzifikaci, rozrůžňování skupiny prostřednictvím fenotypového a behaviorálního potenciálu skupiny, který spontánně vzniká v průběhu procesu kolonizace. Velký význam mohou mít relativně rychlé nebo neobvykle rozsáhlé změny abiotického prostředí, klimatu či geologických podmínek, které vznikají nezávisle na živých organismech.

experimentální archeologie, metoda archeologické analogie postavená na co nejpřesnější moderní rekonstrukci minulých výrobních postupů a sociokulturních situací.

exploatace, termín zahrnující všechny formy získávání (nejčastěji kamenné) suroviny v místech jejich zdrojů (sběr, vylamování z masivu, doly).

exploatační oblast, geografická oblast v okruhu několika kilometrů od lokalizovaného výchozu nebo v místech soustředění rozptýlených (nejčastěji kamenných) surovin, kde dochází k nápadné koncentraci více či méně specializovaných dílenských industrií.

fauna, společenstvo živočichů nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu.

fauresmith (podle stejnojmenné lokality v Oranžsku), jihoafrická kultura datovaná před 60 000 až 40 000 let. Typické jsou malé pěstní klíny, sekáče (anglicky *cleaver*) a moustérské hroty v doprovodu levalloiské techniky.

ferdmesser, pozdně paleolitická skupina (kultura obloukovitých nožů), varianta azilienu rozšířená v severní části Německa a v Polsku, s ojedinělými zásahy do Čech.

flóra, rostlinstvo nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu.

Foley Robert, anglický evoluční antropolog. Působí na University of Cambridge v Cambridge ve Velké Británii, je ředitelem Leverhulme Centre for Human Evolutionary Studies, lektorem evoluční antropologie Katedry antropologie, členem King's College a ředitelem pro studia. Je autorem několika knih: *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective* (1995, česky *Lidé před člověkem*, Praha: Argo, 1999), *Apeman* (Caird, R. – Foley, R. A. 1994) aj. Nejznámější z jeho knižních publikací je *Another Unique Species: Patterns of Human Evolutionary Ecology* (1987), která se zabývá evolucí adaptivního chování a morfologií v lidské evoluci s ohledem na ekologii a socioekologii fosilních populací, mikroevolučními procesy v rámci makroevolučních změn a vznikem lidských specifických rysů s ohledem na lidskou evoluční ekologii, sociální evoluci, ekologii komunit a biogeografii. V poslední době se stále více věnuje evoluci anatomicky moderního člověka, biogeografii a diverzitě lidských populací ve vztahu ke genetickým, archeologickým a paleoantropologickým dokladům. Patří mezi nejznámější a nejlepší evoluční antropology.

folsomská kultura, paleoindiánská kultura v Severní Americe následující po kultuře cloviské, datovaná před 10 900 až 10 200 let. Typické hroty se poněkud zkracují, zatímco „kanálek“ (provedený charakteristickým negativním úderem ze směru báze) se zvětšuje tak, že zabírá většinu plochy hrotu a mohl sloužit nejen k upevnění, ale i jako krevní rýha (anglicky *channel*). V průvodní industrii převládají krátká škrabadla, drasidla a zobce, nápadná je absence čepelí a rydel. Dominujícím lovným zvířetem se stává bizon.

fosilie, pozůstatek organismu (či jeho stopa) datovaný do geologické minulosti (tedy obvykle více než 10 000 let).

fylogeneze, zobecněný soubor základních evolučních trendů a relací systematických jednotek v konkrétním prostoru a čase (starší formulace: historický vývoj organismů na Zemi). Fylogeneze vysvětluje vznik, vývoj a případně i zánik jednotlivých skupin organismů a základní průběh evolučních procesů důležitých pro danou skupinu v průběhu biologické evoluce této skupiny s ohledem na konkrétní časové období a region, v němž evoluce skupiny probíhala. Při zkoumání fylogenetických procesů zdůrazňují jednotlivé školy dva aspekty fylogeneze: 1. Existence určitých evolučních trendů a změn v čase; 2. Fylogenetické relace mezi jednotlivými taxony, zejména rody a druhy, kdy je otázka časových změn sekundární. První

přístup tedy klade důraz na změny anagenetické, lépe graduální či postupné, druhý upřednostňuje studium změn systematické struktury dané skupiny jako takové, bez ohledu na časové měřítko. Termín fylogeneze poprvé použil německý přírodovědec Ernst Heinrich Haeckel (1834–1919) roku 1866. Fylogeneze, zejména na úrovni druhové, má řadu vazeb na ontogenezi, individuální vývoj jedince. Některé ze vztahů objasňuje takzvaný biogenetický zákon, i když moderní biologie prokázala jeho omezenou platnost. Pro objasnění fylogeneze mají velký význam výsledky paleontologických a morfologických studií – ať už z oblasti srovnávací anatomie či embryologie. Stále důležitější však jsou i studie genetické, biochemické a fyziologické. V současné době existují dvě základní koncepce studia fylogeneze a z ní vyplývající systematiky organismů: 1. systematika evoluční (gradualismus), která zdůrazňuje, že fylogenetické procesy probíhají v konkrétním prostoru a čase; zde však převládá subjektivní vymezení kritérií vztahů jednotlivých taxonů, 2. systematika fylogenetická (kladistika zaměřená na vyjádření příbuzenských vztahů), která je založena na metodologicky přesném definování vztahů mezi taxony a jejich fylogenetickými relacemi bez ohledu na časové měřítko fylogeneze. Moderní fylogenetická systematika využívá k rekonstrukci fylogeneze specializovaných počítačových programů a snaží se přitom zohlednit i časový aspekt.

Gamble Clive (1951), britský antropologicky orientovaný archeolog, profesor na univerzitě v Southamptonu. Specialista na střední a svrchní paleolit. Zaměřuje se na teorie lidské kolonizace Starého světa, strukturu paleolitického osídlení a společnosti. Vedl a interpretoval výzkumy mladopaleolitických lokalit v řeckém Épeiru, je autorem řady syntetických prací o paleolitu Evropy a organizátorem konferencí. Je autorem či spoluautorem několika monografií zabývajících se evolucí člověka. Za zmínku stojí zejména originální kniha *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonisation* (London: Penguin Books, 1995).

Gánovce, Slovensko, travertinová kupa z posledního interglaciálu, naleziště drobnotvaré industrie středního paleolitu, fauny a otisků flóry a vylitku mozku neandertálce; stáří přesahuje 100 000 let.

geoarcheologie, soubor metod převzatý z prostředí věd o zemi a aplikovaných v archeologii.

glaciál, ledová doba, období ovlivněné tvorbou a postupem ledovců (u nás fennoskandinávského ledovce na severu a alpského ledovce na jihu); projevuje se rámcově studeným a suchým klimatem a rozšířením

bezlesých stepí a tunder, zahrnuje však rovněž teplejší výkyvy s větším rozšířením dřevin. V našich podmínkách je charakteristická zejména eolická sedimentace (tvorba spraší).

Gould Richard Allan (1939), americký etnoarcheolog, profesor na University of Hawaii. Proslul výzkumem chování Australců, zejména ve vztahu ke kamenným surovinám. Vedl metodické polemiky s Lewisem R. Binfordem (*viz*).

Gould Stephen Jay (1941–2002), americký přírodovědec a evolucionista, profesor geologie a kurátor paleontologických sbírek na Harvardské univerzitě. Společně s Nielsem Eldredgem je zakladatelem teorie přerušovaných rovnováh. Byl vynikajícím popularizátorem evoluční biologie a vědy obecně a autorem desítek populárně vědeckých knih a esejů.

gravettien (podle lokality La Gravette, commune Bayac, Dordogne, Francie; podle Denise Peyronyho svrchní périgordien), evropská kultura mladého paleolitu rozšířená od Španělska, Francie a Itálie přes Belgii a Německo do Podunají a východní Evropy, kde se však její typologická struktura podstatně mění. Na západě je typická hrotitá čepel s otupeným bokem, hrot typu La Gravette (celkově štíhlejší oproti obdobným hrotům typu Chateperron) a hranová rydla. Některé typy mají zvláštní chronologický význam, jmenovitě hrot s řapem (typ Font Robert), drobné hroty (francouzsky *fléchettes*) a malá, několikanásobná hranová rydla (typ Noailles). Obvykle (například v La Ferrassie) leží fáze Font Robert pod fází Noailles, ovšem v Le Flageolet je interstratifikována mezi dvě polohy s rydly Noailles. Umění reprezentují vápencové reliéfy (Laussel) a řezby žen (Brassempouy, Tursac). Gravettien, zvláště moravský, italský a ruský, poskytl velký soubor kompletních koster *Homo sapiens sapiens*. V oblasti středního Dunaje je nejstarší gravettien (starší pavlovien, 30 000 až 27 000 let B. P.) doložen ve Willendorfu II, vrstva 5, v Dolních Věstonicích I (spodní část lokality) a II (spodní část a některé celky horní části). Rydla jsou zhruba dvakrát četnější než škrabadla, podstatná část souborů zahrnuje čepele s otupeným bokem, zatímco geometrické mikrolity jsou vzácnější. Další fáze našeho gravettien (vyvinutý pavlovien; 27 000 až 25 000 B. P.) je doložena ve vrstvách 6–8 ve Willendorfu II, v Dolních Věstonicích I (střední a svrchní část lokality), v Dolních Věstonicích II (určité sídelní celky), v Pavlově I (všechny zatím analyzované části) a v Předmostí (podstatná část industrie), přičemž typologicky se člení do dvou facií, respektive stylů, a to

předmosteckého a věstonického. Prvý, reprezentovaný ve Willendorfu II, v Předmostí a v Dolních Věstonicích II (celek LP1–4), je charakterizován pečlivými okrajovými retusemi na čepelích i úštěpech, hrotitých čepelích a typických drasadlech. Druhý styl, doložený v Dolních Věstonicích I i II (s výjimkou celku LP1–4), se liší absencí okrajových retuší a bohatstvím mikrolitů. Lokalita Pavlov I, jejíž industrie je nyní postupně analyzována, patří celkově prvému stylu, avšak v severozápadní části naleziště lze spolu s nárůstem radiolaritu pozorovat tendence směřující ke stylu druhému. Kostěná industrie (artefakty z kosti, parohu a mamutoviny) je spíše jednotícím prvkem pro celou tuto fázi. Nejen četností a dobrým stavem zachování, ale zejména bohatstvím tvarů a typů jsou tyto předměty rozhodující pro definici vyvinutého pavlovienu. Mladší gravettien (willendorfien-kostěnkien; 24 000 až 20 000 let B. P.) je doložen na lokalitách Willendorf I, II (vrstva 9) a Petřkovice Ia. Nejdůležitějším typologickým rysem těchto souborů je rozšíření hrotů s bočním vrubem (typ Kostěnky), dokládajících přímé vztahy ke kostěnkovsko-avdějevské kultuře. Některé z lokalit poskytly rovněž listovité hroty (Petřkovice, Předmostí). Okrajové, nezřídka dost strmé retuše a celkový ústup mikrolitů navazují spíše na styl předmostecký než věstonický.

Grimaldi, Itálie, soubor jeskyní na středomořském pobřeží (Barma Grande, Caviglione, Grotte des Enfants), intenzivně osídlených v gravettien (*viz*) a epigravettien (*viz*). Naleziště je rovněž proslulé trojhrotem (Barma Grande) a dalšími bohatě vybavenými rituálními hroby, ozdobami a uměleckými předměty. **hamburgien** (podle lokality Meiendorf u Hamburгу, Německo), mladopaleolitická kultura zhruba současná s magdalénienem na území od severního Německa po povodí Odry v Polsku. Odlišuje se typickými hroty s bočním vrubem a se zkosenou terminální retuší.

holocén, mladší fáze čtvrtohor, zahrnuje posledních 10 000 let a odpovídá v podstatě aktuálnímu interglaciálu. Během holocénu některé lovecké populace postupně přecházejí k zemědělství, jiné ustupují do okrajových oblastí planety. Jeho trvání je zatím příliš krátké pro geologicko-klimatickou definici, ale i tak je možno říci, že je mnohem vlhčí než pleistocén (*viz*) a zatím bez vážnějších klimatických výkyvů. Na počátku holocénu vznikly rozsáhlé pralesy ve všech klimatických pásmech s výjimkou arktického.

holstein, sled dvou interglaciálů před 450 000 až 350 000 lety (v Anglii odpovídá hoxnienu).

Hominidae, hominidi – čeleď *Hominidae*, jedna ze dvou čeledí nadčeledi *Hominoidea*. Dělí se na podčeledi *Ponginae* – orangutani, *Paninae* – šimpanzi a gorily a *Homininae* – lidé. Základním kritériem pro přiřazení k čeledi *Hominidae* jsou morfologické znaky na lebce a zubech. Lebka hominidů má poměrně širokou a robustní obličejovou část a také relativně velkou mozkovnu. Očnice jsou okrouhlé a poměrně velké. Řezáky jsou široké a zároveň vysoké. Stoličky a zuby třenové jsou nespécializované. Kritériem zařazení do jednotlivých nižších taxonů, podčeledí a rodů, je zejména tvar stoliček a třenových zubů a charakter jejich skloviny, velikost a tvar řezáků, velikost a tvar špičáků, průřez a tvar dolní čelisti a stavba skeletu obličeje, například charakteristiky horní čelisti. Dlouhé kosti končetin mají široké diafýzy a robustní epifýzy. Typické jsou poměrně velké hlavice kosti pažní a stehenní.

Homininae, hominini – lidská podčeleď *Homininae*, objevila se před 6–7 miliony let, ale stále není jasné, kdo byl prvním zástupcem lidské linie. Dosud neexistují zcela přesná kritéria na odlišení nejstarších zástupců afrických lidoopů a homininů. Důvodem je skutečnost, že mnohé „lidské“ znaky se objevily už u miocenních lidoopů a jiné až u rodu *Homo* (viz), a také to, že nálezy nejstarších homininů vykazují překvapivou diverzitu. Základním kritériem pro zařazení do lidské linie je jednak přizpůsobení skeletu k dvojnohé chůzi, včetně stavby lebky a polohy velkého týlního otvoru, přinejmenším částečné zmenšení špičáků, zkrácení délky a zvýšení korunky stoliček a „polidštění“ stavby třenových zubů. Tento komplex znaků charakterizuje všechny zástupce lidské linie, a musí se tudíž vyskytovat i u jejich nejstarších zástupců.

hominizace, polidštění, též hominizáční proces; proces specifických změn v evoluci čeledi *Hominidae* (orangutani, gorily, šimpanzi, lidé), který podmiňoval a rozvíjel znaky typické pro fylogenetickou linii vedoucí od miocenních lidoopů k modernímu člověku, jíž bezprostředně předcházel. Jedná se o komplexní proces zahrnující všechny aspekty biologické, od genetických až po somatické, chování, ekologie, sociální struktury i kultury v širokém slova smyslu. Člověk (*Homo sapiens*) je druh primátů s některými unikátními vlastnostmi a musí být chápán přísně jako tvor biosociální, u něhož může mít například kultura velký adaptivní význam. Hominizační proces je možno rozdělit do tří základních etap, které charakterizují postupný vznik rodu *Homo* (viz) a vývoj jeho vlastností. 1) *Etapa vzniku a diferenciacie hominidů na*

lidoopy a lidskou linii (hominini, viz) – u obou skupin dochází k zvětšení mozku a přestavbě CNS, zvyšuje se pohyblivost horní končetiny a manipulační schopnosti ruky, oplošťuje se hrudník, objevuje se výroba a používání jednoduchých nástrojů, sezonní predace na malé a střední savce, vzniká vysoce organizovaná pružná sociální struktura s některými specifickými rysy (například systematické sdílení potravy a pomoc postiženým a zraněným jedincům). V lidské linii se pak objevuje nový specifický lidský znak – bipední lokomoce). Ta způsobila zásadní přestavbu těla, například prodloužení dolních končetin, přestavbu cévního zásobení a reprodukčního aparátu samic, změny fyziologické (hormonální činnost, nervová činnost, termoregulace) a podle všeho i změny etologické a sociální; 2) *Etapa rozvoje rodu Australopithecus (viz) a vzniku rodu Homo (viz)* – dochází k formování základních lidských biologických, etologických i sociálních vlastností, vytvářejí se předpoklady k vzniku lidské kultury; dochází k postupnému zvětšování postavy i mozku, prodlužují se dolní končetiny, pánev se zkracuje a rozšiřuje, mění se lebka a chrup (zmenšují se špičáky, zvětšují se stoličky, zkracují se čelisti, zmenšuje se obličejová část a zvětšuje se neurokranium), ruka s pohyblivým palcem schopným opozice se stává důležitým orgánem manipulace a poznávání světa, nástrojová činnost začíná být významným adaptačním mechanismem, objevuje se systematická výroba prvních kamenných nástrojů, pravděpodobně se výrazně rozvíjela i komunikace. 3) *Evoluce rodu Homo a vznik druhu Homo sapiens* – dokončuje se přestavba těla na tělo lidského typu, rod *Homo* vytváří novou specificky lidskou niku, objevují se standardizované kamenné nástroje, u nichž je patrný výrazný rozvoj teorie opracování, nástroje se specializují a vznikají složené nástroje, vyvíjí se postupně sociální organizace lidského typu, artikulovaná řeč, zdobení těla a pohřební rituály. Biologický, etologický, sociální a kulturní vývoj se dovršuje až na konci středního paleolitu, zejména však ve svrchním paleolitu. Všechny faktory hominizáčního procesu působily v dané etapě hominizace jako jeden systém, nelze proto oddělovat biologické a sociální stránky evoluce člověka.

Homo, „člověk“, kromě druhu *Homo sapiens* (viz) jsou všechny druhy i poddruhy rodu *Homo* vymřelé. Rod *Homo* prodělal poměrně složitý vývoj a jeho nejstarší zástupci jsou obtížně definovatelní; vymezuje se jeden až sedm druhů. Stavba těla rodu *Homo* je jasně specializovaná na bipední lokomoci (viz) a v zásadních ry-

sech se podobá stavbě těla současného člověka. Dolní končetina je prodloužená. Nejvýraznějším rysem je prodloužení a přestavba stehenní kosti. Pánev rodu *Homo* je široká a nízká a má pro člověka charakteristické „prostorové“ uspořádání. Skelet nohy je specializovaný na bipední lokomoci. Uchopovací a manipulační schopnosti nohy jsou velmi omezené. Trup je krátký a oploštělý, bederních obratlů je většinou pět. Horní končetiny jsou relativně krátké, gracilně stavěné. Ruka je gracilní, se štíhlými, pohyblivými prsty a relativně dlouhým palcem schopným téměř dokonalé opozice. Předpokládá se také, že pro všechny zástupce rodu *Homo* je typická ztráta původního ochlupení a charakteristický rozvoj kožních derivátů, jako jsou vlasy a chlupy. Důležitý je také rozvoj termoregulace, kde výrazný podíl hraje pocení. Typický je mozek, který je strukturou analogický mozku současného člověka; starší formy rodu *Homo* měly ve srovnání s anatomicky moderním člověkem výrazně menší kapacitu mozku. Velikostní pohlavní dimorfismus není u rodu *Homo* vysloveně velký, ale velikostní rozdíly mezi pohlavími byly a jsou jasně patrné a u některých druhů a populací byly dosti výrazné. Pro rod *Homo* byl charakteristický rozvoj typických primárních a sekundárních pohlavních znaků, jako je dlouhý penis, typická stavba ženských pohlavních orgánů, ženská prsa a specifické mužské ochlupení obličeje. V potravě rodu *Homo* hraje velký význam živočišná potrava, i když její podíl mohl být u jednotlivých druhů rodu *Homo* výrazně odlišný. Zástupce rodu *Homo* lze charakterizovat jako všežravé predátory, kteří využívají k získávání masité potravy nástrojů a rozvinutých schopností mozku. Rod *Homo* je ekologicky velmi přizpůsobivý, od samého počátku své evoluce žil v tropickém, subtropickém i mírném pásu a je globálně rozšířen. Rozvinutá je materiální kultura spojená s výrobou sofistikovaných a složitých nástrojů. Její součástí je také upravování životního prostředí – například stavba přístřešků, úkrytů a obydlí. Výroba a používání standardizovaných nástrojů z kamene, kosti a dalších materiálů svědčí o tom, že zástupci rodu *Homo* museli disponovat rozvinutými formami učení, dobrou pamětí i schopností analýzy a rovněž rozvinutými formami komunikace. K vzniku tohoto komplexu nebyl bezpodmínečně nutný velký mozek, ale naopak lze předpokládat, že zvětšování mozku bylo produktem rozvoje materiální kultury a chování. Pro rod *Homo* je typická i kultura v dnešním slova smyslu.

Homo antecessor, člověk atapuerský, jedna z forem „erektoidních“ zástupců rodu *Homo* (viz). Tento druh byl vymezen na základě analýzy nálezů ze španělské lokality Gran Dolina v jeskynním komplexu Atapuerca (viz). Doklady pro vyčlenění samostatného druhu zatím nejsou příliš přesvědčivé, a proto jej zatím většina badatelů za samostatný druh nepovažuje a řadí jej do druhu *Homo erectus* (viz). I když nálezů z Gran Dolina přibývá (byl nalezen i neúplný skelet), jsou všechny nálezy zatím příliš fragmentární. Musíme ale vzít v úvahu, že mnohé další nálezy „*Homo erectus*“ z Afriky, západní Asie a jižní Evropy (například Bouri – Daka, Buia a Ceprano) z doby mezi 1 milionem až 0,8 milionu let nemají znaky charakteristické pro *Homo erectus*. Pokud se prokáže taxonomická podobnost těchto nálezů s nálezy z Gran Doliny, pak by o oprávněnosti vyčlenění samostatného druhu *Homo antecessor* nebylo pochyb.

Homo erectus, člověk vzpřímený, je obvykle považován za nejstarší a také nejdéle se vyvíjející lidský druh. Jeho evoluce probíhala minimálně jeden milion let, v průběhu této doby se příliš nezměnil ani morfologicky ani kulturně. V současné době není jasné, kdy a kde přesně tento druh vznikl, protože nejstarší africké a západoasijské „erektoidní“ formy jsou řazeny do samostatného druhu *Homo ergaster* (viz). Pravděpodobně však vznikl v Africe asi před 1,4 milionem let. Jedním z typických znaků *Homo erectus* bylo velké zesílení kostí (zejména lebečních [tloušťka až 1 cm] a také dlouhých kostí končetin). *Homo erectus* měl ve srovnání s *Homo sapiens* (viz) odlišnou stavbu lebky, čelistí a do jisté míry i zubů, měl mohutné nadočnicové valy a zalomený týl s velkou plochou pro úpon krčních svalů. Za nadočnicovým valem byl typický nadočnicový žlábk. Charakteristické je výrazné postorbitální zúžení lebky a dlouhá, poměrně nízká mozkovna. U *Homo erectus* z Asie nacházíme specificky oploštělé temenní kosti, čímž horní část mozkovny získávala „střečovitou“ podobu. Typické byly široké a ploché nosní kosti a výrazný alveolární prognatismus. *Homo erectus* neměl bradu, dolní čelist byla mohutná a široká. Stoličky se zvětšovaly směrem od první k třetí a měly velkou dřevovou dutinu. Tento nejstarší, první skutečně lidský druh měl ještě relativně malý mozek, jehož velikost se pohybovala od 800 do 1200 cm³ s průměrnou hodnotou mezi 900–1000 cm³. Dlouhé kosti měly velmi silnou kompaktnost, byly však štíhlé a dlouhé a měly nepříliš robustní epifyzy. *Homo erectus* byl poměrně vysoký a štíhlý, jeho tě-

lesná výška se nejčastěji pohybovala od 160 do 185 cm a hmotnost od 60 do 80 kg. Štíhlá postava (a také relativně úzká pánev) mohla být takzvanou „tropickou adaptací“, avšak tento znak se mohl omezovat pouze pro tropické populace *Homo erectus*. V průběhu evoluce se u *Homo erectus* zmenšovala postava a stávala se robustnější. Mezi muži a ženami byly zpočátku poměrně velké velikostní rozdíly, které se postupně zmenšovaly.

Homo ergaster, člověk dělný, zřejmě skutečně nejstarší nepochybně lidský druh vyčleněný z druhu *Homo erectus* Colinem Grovesem a Vratislavem Mazákem v sedmdesátých letech minulého století. Dlouho byl považován spíše za archaickou formu *Homo erectus* (viz) než za samostatný druh. V současné době existují přesvědčivé taxonomické doklady o jeho zařazení do druhu *Homo ergaster*, protože se u něj většina taxonomických znaků typických pro *Homo erectus* vůbec nevyskytuje. Relativní velikost mozku byla jen mírně větší, než předpokládáme u *Homo habilis*, jeho velikost se mohla pohybovat od 500 do 950 cm³. Některé znaky skeletu se výrazně liší od *Homo erectus* a mohou připomínat *Homo habilis*. Například ve všech případech chybí typické zalomení v týlní oblasti, střechovité tvarování temenních kostí a nadočnicový val je většinou málo výrazný. Ve srovnání s *Homo erectus* je tloušťka kostí menší. *Homo ergaster* měl některé znaky podobné australopitékům (viz); například měl ještě šest bederních obratlů a hruškovitý tvar hrudníku. Nálezy z gruzínské Dmanisi staré přes 1,8 milionu let prokazují, že *Homo ergaster* migroval z Afriky těsně po svém vzniku a disponoval jen kulturou s málo vyspělou kamennou industrií.

Homo habilis, člověk zručný, raný druh rodu *Homo* (viz) popsáný Louisem Leakeym, Johnem Napierem a Phillipem Tobiasem na základě nálezů fosilních homininů (viz) z *Olduvaiské rokle* v Tanzanii. Předpokládá se, že se vyskytoval ve východní a jižní Africe v období mezi 2,0–1,8 milionu let. Část fosilního materiálu připisovaného v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století druhu *Homo habilis* je z dnešního pohledu problematická, protože nálezy z *Olduvaiské rokle* (viz) sestávají většinou ze skeletů nedospělých jedinců. Reprezentanti rodu *Homo* z tohoto naleziště mají v podstatě lidské znaky, například zvětšený mozek, ale také řadu znaků blízkých australopitékům. Některé nálezy z *Olduvaiské rokle* a z oblasti jezera Turkana i z dalších nalezišť v Africe však nepochybně představují rané formy rodu *Homo*. V současné době mnozí badatelé řadí nálezy raných

forem rodu *Homo* do dvou druhů – menšího, člověku podobnějšího *Homo habilis* a většího, více „australopitéčtího“ druhu *Homo rudolfensis*. Někdy jsou raní zástupci rodu *Homo* řazeni do rodu *Australopithecus*, což je taxonomicky velmi sporné řešení, protože zjevně ne všechny hodnocené fosilní nálezy lze zařadit do rodu *Homo*. Pro druh *Homo habilis* (*sensu lato*) byl *ad definitio* typický zvětšený mozek, prodloužená dolní končetina a také poměrně velký sexuální dimorfismus.

Homo heidelbergensis, člověk heidelberský (archaický *Homo sapiens*), starobylá, avšak jednoznačně lidská forma; vzniká v Africe asi před 700 000 lety a asi o 100 000 let později kolonizuje kontinentální Evropu, kde se stává první a dominantní lidskou formou. Lebka i skelet mají převahu moderních lidských znaků, ale zůstávají i některé znaky starobylé a také se objevují některé znaky typické pouze pro tuto lidskou skupinu. Proto někteří badatelé dávají přednost zařazení do samostatného druhu *Homo heidelbergensis* (Rightmire), jiní ji pak označují jako archaické formy *Homo sapiens* (Conroy, Wolpoff). Na lebce mizí zalomený týl, zůstává nevýrazný příčný kostěný val umístěný podstatně níže než u *Homo erectus*. Nadočnicové oblouky jsou mohutné, nápadně vystupují vpřed. U této lidské formy se nikdy nevytváří souvislý nadočnicový val, protože nadočnicová část je jasně rozdělena na dvě části, nadočnicové oblouky. Obličej je z profilu stavěn vertikálně, schází výraznější prognatie. Kosti lebky i končetin jsou stále poměrně robustní a mají tlusté stěny, ale na „tloušťce“ se podílí především trámčina kostí. Typické je jisté zvětšení mozku, větší než předpokládaly některé starší studie. Mozek je však ještě relativně i absolutně menší než u anatomicky moderního člověka. Stejně tak i kostra končetin je, přes některé specifické znaky, ve většině charakteristik podobná moderním formám *Homo sapiens*. Proto mnozí antropologové soudí, že se nejedná o jiný lidský druh, ale o archaické formy *Homo sapiens* (viz). Tento názor podporují rovněž analýzy skeletů ze španělského naleziště Sima de los Huesos, které vykazují obrovskou a dnes neexistující variabilitu této lidské formy. Vývoj *Homo heidelbergensis* trval více než půl milionu let a vedle jistého zvětšování mozku se objevuje nová technologie výroby nástrojů – takzvaná levalloiská technika, využívající ploché, pečlivě připravené jádro a umožňující odbití úštěpu, hrotu nebo čepele předem definovaného tvaru a následné zhotovení specializovaných loveckých nástrojů – například oštěpů. Tito lidé byli vysocí a mnohem

robustnější, než byl člověk vzpřímený. Tito lidé byli to lovci střední a velké zvěře. Tomu odpovídá jak stavba postavy a četná zranění, tak i používání oštěpů a postupný vývoj pokročilé kamenické technologie, jež se později vyvinula v moustierskou kulturu, kterou známe u raných forem anatomicky moderního člověka i z prostředí neandertálců.

Homo rudolfensis, člověk turkanský, forma rodu *Homo* (viz) známá zejména z východní Afriky z období před 2,4–1,8 milionu let; představuje kombinaci znaků výsostně lidských, (jako je značně velký mozek) a znaků blízkých pokročilým, a dokonce i některým starobylým australopitékům. Člověk turkanský se vyznačuje některými specifickými znaky na zubech (například třemi kořeny premolárů) a ve stavbě čelistí. Zástupci tohoto druhu byli poměrně velcí a měli prodloužené dolní končetiny. Dlouhá stehenní kost je v mnoha znacích podobná člověku, i když na kostře končetin můžeme nalézt i znaky blízké pokročilým australopitékům (viz). Holenní kost je vysloveně moderní. Zdá se, že rozdíly mezi oběma druhy nejsou velké. *Homo rudolfensis* je zřejmě fylogeneticky starším druhem než *Homo habilis* (viz). Navíc je dnes zřejmé, že se jedná o druh jen nedostatečně doložený fosilními nálezy. Nálezy obou „druhů“ habilinů zřejmě reprezentují polytypický druh *Homo habilis*, s pohlavním dimorfismem podobným australopitékům.

Homo sapiens neanderthalensis (*Homo neanderthalensis*), člověk neandertálský, objevuje se asi před 130 000 lety v jižní Evropě a později osídluje Blízký východ, Evropu a západní Asii. Zatímco anatomicky moderní člověk měl lebku, zuby i stavbu postavy a proporce od samého počátku evoluce podobné dnešnímu člověku, neandertálci se od anatomicky moderního člověka zásadně lišili v mnoha důležitých znacích. Obličejový skelet byl velký, silně pneumatizovaný. Neandertálci měli velké ocnice, výrazné nadocnicové oblouky, nízkou a dlouhou mozkovnu se specifickým vyklenutím v týlní části (occipital bun). Velikost mozku byla podobná jako u anatomicky moderního člověka, ale lišil se tvar čelního a týlního laloku. Neandertálci měli větší zuby s velkými dřevnými dutinami, řezáky skloněné vpřed, za poslední stoličkou byla charakteristická mezera, takzvaný retromolární prostor. Byli malí a velmi robustní (zvláště kosti končetin), výška nepřesahovala 170 cm, hmotnost pak byla někdy i přes 80 kg. Někteří badatelé soudí, že neandertálci byli morfologicky i geneticky tak odlišní, že je třeba je řadit do druhu *Homo neanderthalensis*,

spíše se však jedná o poddruh člověka. Obě formy (*Homo neanderthalensis* a *Homo sapiens*) žily společně v Palestině, anatomicky moderní lidé osídlili Evropu asi až před 35–30 tisíci lety, neandertálci v průběhu dalších 10 tisíc let vymřeli. Neandertálci byli nesmírně silní a byli adaptováni na krátkodobé velmi silné zátěže a pohyb v obtížném terénu. Dá se říci, že byli ekologicky i fyziologicky zcela odlišně adaptováni, na rozdíl od všech ostatních známých forem *Homo sapiens* včetně archaických forem. Zatímco neandertálci byli jiní biologicky (možná i systematicky), po většinu evoluce se nelišili od anatomicky moderního člověka kamennou kulturou. V počátcích to byla nejprve kultura moustérienu (viz), založená na levalloiské technologii (viz), a později, stejně jako u anatomicky moderního člověka, také kultury čepelové (chatelperonien, szeletien a bohunicien, viz).

Homo sapiens sapiens, anatomicky moderní člověk. Moderní formy *Homo sapiens* se poprvé objevují asi před 150 000 lety v Africe a asi před 100 000 lety také v Palestině. Anatomicky moderní člověk (dříve kromaňonec) měl lebku, zuby i stavbu těla a končetin velmi podobné dnešnímu modernímu člověku, byl vysoký a nepřilíši robustní. Asijské populace anatomicky moderního člověka kolonizovaly asi před 50–60 tisíci lety Austrálii, Tasmánii a Novou Guineu. Jak ukazují 70 tisíc let staré nálezy z jihoafrické jeskyně Blombos Cave, některé velmi pokročilé kulturní rysy se u anatomicky moderního člověka objevily již na konci středního pleistocénu. Podle všeho je tedy opodstatněné spojovat spolu se vznikem anatomicky moderního člověka také jeho specifické, od ostatních lidských forem odlišné, kulturní a behaviorální charakteristiky. Nicméně tyto rozdíly se v plné míře projeví mnohem později – až v období zhruba před 35 000–30 000 lety, kdy se anatomicky moderní člověk dostal do Evropy. Osídlení Evropy neznamenovalo pouze přítomnost nové biologické formy člověka, ale i prudký vzestup nové technologie kamenných čepelových industrií a nových typů nástrojů, výraznou změnu způsobu života a také rozvoj nových technologií (například broušení kamene, výroba keramiky a textilu) a umění (malby, rytiny, sochařství, hudební nástroje aj.). Důležité byly také nové adaptace ekologické, například strategie lovu a další nové způsoby získávání a uchovávání potravy a pro tyto účely vyvinuté nástroje (například vrhač oštěpů). Rozvoj člověka v Evropě a západní Asii předznamenal také kolonizaci ostatních částí světa, nejprve mírného

a arktického pásu Asie a později i kolonizaci Ameriky a dalších částí světa.

Hrdlička Aleš (1869–1943), americký antropolog českého původu. Je považován za zakladatele moderní fyzické antropologie. Zásadní význam měly jeho výzkumy evoluce člověka, jež se vyznačují výrazným protirasistickým kontextem. Přes jeho kontroverzní výzkumy na Aljašce je stále považován za jednoho z nejvýznamnějších antropologů 20. století a za nejvýznamnějšího antropologa českého původu vůbec. V roce 1899 přijal neplacené místo antropologa v National American Museum of Natural History ve Washingtonu. V roce 1903 zde založil antropologické oddělení, z něhož později vznikla jedna z nejvýznamnějších vědeckých institucí v USA – Smithsonian Institution, Washington, D. C. Aleš Hrdlička byl kurátorem antropologického oddělení v letech 1910–1942. V roce 1918 začal vydávat *American Journal of Physical Anthropology*. V tomto období rozvíjel řadu nových antropologických oborů, například forenzní a ergonomickou antropologii. Stal se průkopníkem standardizace měření člověka a jeho skeletu. Financoval založení Muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze a vydávání časopisu *Anthropologie* v Československu. Hlavními Hrdličkovými vědeckými tématy byly otázky původu amerického obyvatelstva a evoluce člověka. V publikacích *The Skeletal Remains Suggesting or Attributed to Early Man in North America* (1907, Kosterní pozůstatky v Severní Americe připomínající raného člověka nebo mu přičítané) a *Early Man in South America* (1912, Raný člověk v Jižní Americe) na základě studia kosterního materiálu dospěl k závěru, že americký kontinent byl osídlen relativně pozdě (koncem pleistocénu a počátkem holocénu). V roce 1925 publikoval knihu *Old Americans* (Starobyli Američané). Následně rozvinul tezi o neandertálském původu moderního člověka, tedy že lidstvo má společného předka, *Homo neanderthalensis*, který původně obýval Afriku a Evropu a odtud se rozšířil do ostatních částí světa. Tuto teorii zveřejnil roku 1927 na půdě Královské britské společnosti pro antropologii ve své přednášce nazvané *The Neanderthal Phase of Man*. Obdržel za ni Zlatou Huxleyho medaili (Huxley Memorial Medal of the Royal Anthropological Institute, London); v tomtéž roce ji publikoval pod stejným názvem. Jeho posledním velkým tématem byla teorie o asijském původu amerických Indiánů, kteří podle něj pravděpodobně přešli takzvanou severní cestou přes Beringovu úžinu. Další Hrdličkovy nejvýznamnější publi-

kace: *Antropometry* (1920; 2. vydání 1939 přepracoval a nazval *Practical Anthropometry*), *O původu a vývoji člověka i budoucnosti lidstva* (1924), *The Skeletal Remains of Early Man* (1930), *The Question of Ancient Man in America* (1937), *The Alaska Diary 1926–1931* (1943), *The Anthropology of Kodiak Island* (1944).

hrot (anglicky *point*, francouzsky *pointe*, německy *Spitze*), nástroj či zbraň na úštěpu nebo čepeli, retušovaná do hrotu, vzhledem k morfologické variabilitě jeden z nejcitlivějších typologických indikátorů v paleolitu (například moustérské hroty). Charakteristické je úplné nebo částečné použití plošné retuše (listovité hroty, typ Jerzmanowice), otupující retuše podle jedné hrany (typ Chatelperron, La Gravette, azilské hroty, typ Federmesser), bočního vrubu (typ Kostěnki, hamburgien, creswellien) či řapu (atérien, typ Font Robert, ahrensburgien, lyngby, šwiderien). V mladém paleolitu k uvedeným typům přistupuje škála hrotů z organických hmot, tedy z mamutoviny, kosti a parohu (hroty s rozštěpenou bází, mladečské hroty, hroty se seříznutou bází).

chatelperronien (podle Grotte des Fées v Chatelperronu, Allier, Francie; v původním pojetí Peyronyho odpovídá chatelperronien staršímu stupni périgordien), tato přechodná kultura mezi středním a mladým paleolitem se rozkládá ve Francii mezi Loirou a Pyrenejemi, její ojedinělé lokality zasahují do Španělska a Itálie. Je datována mezi 36 000 až 30 000 let. Typickým artefaktem je hrotitá čepel s obloukovitě otupeným bokem – hrot typu Chatelperron. Většina ostatních artefaktů odpovídá struktuře mladopaleolitických industrií (škrabadla, rydla), zvláště nápadný je však výskyt kostěné industrie (bikónické hroty z mamutoviny, rourky z ptáčích kostí, parohové nástroje). Přetrvávají rysy středního paleolitu: prvky levalloiské techniky a početná drobná dvojité drasadla. Estetické prvky dokládají přívěsky z kosti a zubů, rýhy v kosti a ve vápencových blocích, případně pokrývání podlahy barvivem. Tvůrcem této kultury byl přežívající neandertálec.

chopper, „sekáč“, jednoduchý nástroj s pracovní hranou vzniklou jednostranným odbitím jednoho či více úštěpů z valounu či bloku suroviny. Při dvoustranném odbíjení vzniká chopping tool („dvoulíci sekáč“). Sekáče jsou typické zejména pro starý paleolit, avšak přetrvávají i v mladších kulturách.

chronologie, soubor časových vztahů mezi artefakty, sídelními celky, nalezišti, kulturami a obdobími. V paleolitu rozlišujeme chronologii absolutní (přímé

datování přírodovědnými, zejména radiometrickými metodami) a relativní (definování vzájemných vztahů). **industrie (kamenná)**, soubor kusů suroviny, polotovárů i hotových nástrojů, dokládající jednak výrobní činnosti (funkční aspekty, viz technologie), jednak kulturní tradici (styl, viz typologie).

interglaciál, meziledová doba provázená vlhkým a teplým klimatem a v Evropě i rozšířením smíšených lesů; sedimentace je omezená, na starších sedimentech se tvoří půdy, dále vznikají travertiny, jezerní sedimenty aj. **interpleniglaciál**, teplejší a vlhčí výkyv v rámci vrcholného glaciálu, ve sprašových sériích charakterizovaný tvorbou slabě vyvinutých půd.

Isaac Glynn Llywelyn (1936–1985), americký archeolog a sociokulturní antropolog, profesor na Harvardské univerzitě. Zabýval se výzkumem ekologie a kamenné industrie nejstarších lovecko-sběračských společností. Nejvýznamnějších objevů dosáhl na nalezištích s osídlením z údobí raných hominidů, provázeným kamennými a kostěnými artefakty, v oblasti Koobi Fora v Keni, kam Isaaca v roce 1969 pozval Richard Leakey (viz).

jádro (anglicky *core*, francouzsky *nucléus*, německy *Kern*), kamenná surovina konkrétního tvaru určená pro těžbu úštěpů a čepelí. Podle stadia využití lze rozoznat připravená a těžená jádra, případně rezidua jader; podle tvaru jader lze identifikovat jednotlivé techniky.

Jelínek Jan (1926), český antropolog, etnolog a muzeolog, profesor Masarykovy univerzity v Brně a emeritní ředitel Moravského zemského muzea v Brně, významný představitel české paleoantropologické školy. Jeho odborná práce má široký záběr, od problematiky *Homo erectus* (viz), kterého považuje stejně jako Milford Wolpoff za formu *Homo sapiens* (viz), přes neandertálce a gravettské lovce, populace z neolitu a doby bronzové až po současného člověka. Prosazoval komplexní přístup při zkoumání fosilního člověka s využitím poznatků archeologie a etnologie. Spolupracoval s Milfordem Wolpoffem, Davidem Frayem a Erikem Trinkausem a dalšími významnými zahraničními odborníky. Věnoval se také antropologii australských domorodců a jejich skalním malbám, skalní malby studoval i v severní Africe. Vedl řadu výprav do Libye, Austrálie i dalších částí světa. Byl dlouholetým editorem mezinárodního časopisu *Anthropologie*, který znovu založil v roce 1962. Obnovil pavilon *Anthropos* Moravského zemského muzea v Brně-Pisárkách, kde v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století vytvořil špičkovou expozici

s problematikou evoluce člověka. Jako vynikající muzeolog byl také dlouhá léta předsedou Mezinárodního výboru muzeí (ICOM) při Unesco. Publikoval několik set odborných a populárně vědeckých článků a několik knih, z nichž je nejznámější *Velký obrázkový atlas pravěkého člověka* (1977), který vydalo v řadě jazykových mutací pražské nakladatelství Artia.

Johanson Donald Carl (1943), americký biolog a paleoantropolog; objevitel slavné kostry australopitéka – *Lucy*. Specializuje se na studium raných hominidů (viz), zejména pak na archaické australopitéky (viz). Na lokalitě Afar v Etiopii pracuje již od sedmdesátých let minulého století. Od roku 1974 do roku 1981 byl kurátorem Cleveland Museum of Natural History (Ohio, USA). Spolupracoval s Timothy Whitem (viz), s nímž vypracoval taxonomický popis druhu *Australopithecus afarensis* (viz). V roce 1981 založil Institute of Human Origins při University of California (Berkeley, USA), který byl v roce 1997 přemístěn z Berkeley do Arizony (Arizona State University). Při expedici na lokalitu Olduvai Gorge (Tanzanie) byl nalezen velmi fragmentární kontroverzní skelet OH-62, který je některými antropology připisován druhu *Homo habilis* (viz). Donald Johanson napsal ve spolupráci s dalšími kolegy několik knih, z nichž nejznámější jsou: Edey – Johanson, *Blueprints: Solving the Mystery of Evolution* (1990); Johanson – Edey, *Lucy: The Beginnings of Humankind* (1981); Johanson – Edey, *Lucy: The Beginnings of Humankind* (1990); Johanson – Edgar, *From Lucy to Language* (1996); Lewin – Johanson, *In the Age of Mankind: A Smithsonian Book of Human Evolution* (1989); Johanson – Shreeve, *Lucy's Child: The Discovery of a Human Ancestor* (1989). Za nejlepší jsou považovány knihy *Lucy* (nové vydání z roku 1990) a *From Lucy to Language*, která je vynikající obrazovou dokumentací fosilních hominidů (viz) se zasvěceným komentářem. Napsal také scénář k několika vědeckým dokumentům o evoluci hominidů.

Kafsa (Qafzeh), Izrael, jeskyně na okraji města Nazaretu, naleziště prvních moderních lidí a kamenné industrie středního paleolitu.

kanibalismus, v širším slova smyslu označuje požití jedinců vlastního, popřípadě příbuzného druhu. V případě člověka se označuje také jako *antropofagie*. Kanibalismus byl součástí celého souboru sociálních a rituálních zvyklostí. Často se pojil s představou přenosu oceňovaných vlastností pojídané osoby (statečnosti, síly, obratnosti apod.). Zvláštní formu představuje *endokanibalismus*, obřadní požívání ze-

snulých jedinců z vlastního společenství; v minulosti byl patrně rozšířen – například u mnoha etnik Ameriky: nebožtík byl spálen a jeho popel a rozdrčené kosti se rozmíchaly v rituálním nápoji, který pozůstali vypili, ve víře, že v nich tak bude zemřelá osoba žít dál. V předkolumbovské a částečně i v pokolumbovské Mezoamerice představoval kanibalismus význačný náboženský akt, související s rituály lidských obětí. Informace z mayského Yucatánu v koloniálním období hovoří o mase lidských obětí, které bylo považováno za posvátnou potravu, neboť povyšovalo člověka požívajícího tělo obětovaného na úroveň bohů. Podobně Aztékové španělským dobyvatelům, které pokládali za bohy, nabízeli jídlo prosycené lidskou krví. Španělé také pozorovali, jak při aztéckých obětních obřadech člověk, zosobňující určité aztécké božstvo, konzumoval lidské maso. Nejúplnější dokumentace rituálního kanibalismu pochází právě z aztéckého prostředí. Z těstové hmoty zvané *tzoalli*, uhnětené z rozdrčeného amarantu, medu a lidské krve, modelovali Aztékové figury bohů, například Huitzilopochtliho, nebo horských duchů. Při obřadech měsíce Panquetzaliztli věšeli tyto figury vysoko do větví stromů xocolli nebo je rituálně „zastřelili“ a pak je pojídali (obřad se příznačně nazýval *tecualo*, „pozření božstva“). Misionáři dokonce zpočátku tento rituál přirovnávali ke křesťanskému přijímání Kristova těla. Jednalo se však o magický úkon, jehož smyslem byla představa, že se obřadníci takto stávají spolustolovníky bohů, s nimiž mohou rozmlouvat. Nejvyhrocenější formou rituálního kanibalismu byl obřad *tlacatlacualli*, během něhož se části těla obětovaného uvařily v kotli spolu s kukuřicí a kořením. Tento pokrm – zároveň tedy i komunikace s bohy – byl vyhrazen nobilitě.

Kapová jeskyně (Šulgan Taš), Rusko, uralská jeskyně s malířskou výzdobou, prozkoumaná profesorem Baderem. V téže oblasti jsou srovnatelné malby známy rovněž z jeskyně Ignatijevské (Jamazy-Taš).

Kebara, Izrael, hrob neandertálského muže (2) uloženého na zádech v zahloubené jámě, protínající starší sídelní horizonty včetně ohnišť. Datum TL (*viz*) pro příslušné vrstvy X–XII je 61–59 tisíc let, ESR 64–60 tisíc let. Další nález zlomkovitě dochovaného skeletu náleží sedmiměsíčnímu až devítiměsíčnímu dítěti (1); k tomu se připojuje velký počet drobných zlomků lidských skeletů.

kefalický kult, záměrné oddělování a ukládání lebek.

Kenyanthropus platyops, australopiték ploskolící, více než tři a půl milionu let starý nález téměř úplné, ale

značně deformované lebky z naleziště Lomekwi v Keni. Zatím není zcela jasné, zda se jedná o zástupce nového rodu *Kenyanthropus*, nebo o druh australopitéka *Australopithecus platyops*. Tento druh australopitéků má vedle velmi starobylých znaků také znaky, které se podobají nejstaršímu lidskému druhu *Homo rudolfensis* (*viz*). Není zatím jasné, zda se jedná o náhodnou shodu, paralelní vývoj, nebo zda je tento druh skutečně příbuzný druhu *Homo* (*Australopithecus*) *rudolfensis*. I když je nález extrémně zlomkovitý (není ani možné odhadnout objem mozkovny), většina odborníků je přesvědčena, že jde o náhodnou shodu, protože „australopitéčí“ znaky jsou nepopíratelné a výrazné. O tom, jak byl tento australopiték velký a zda měl jako ostatní archaičtí australopitéci skelet adaptovaný i ke šplhání na stromy, nemáme žádné informace.

kjökkenmödding, název zavedený v severské archeologii pro charakteristické odpadní hromady, které se, počínaje mezolitem, tvořily podél mořského pobřeží – převážně ze škeblí a zvířecích kostí. V přeneseném slova smyslu byl použit Karlem Absolonem (*viz*) i na Moravě – pro skládky mamutích kostí na gravetických sídlištích.

kladogram, seskupování skupin plesiomorfních a apomorfních znaků studovaných skupin na základě předem daného fylogenetického algoritmu čili vytváření takzvaných morfoklínů a hierarchizace plesiomorfních znaků.

Klasies, řeka v Jihoafrické republice, při jejímž ústí do moře leží jeskyně s kosterními pozůstatky zřejmě prvních moderních lidí a kamennou industrií středního paleolitu. Obdobná situace je v jeskyni Border Cave.

Klíma Bohuslav (1925–2000), český archeolog, vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně. Prováděl archeologické výzkumy paleolitických nalezišť v Dolních Věstonicích a v Pavlově pod Pavlovskými vrchy, v Moravském krasu, v Předmostí u Přerova, v Ostravě-Petřkovicích a na dalších lokalitách. Svými výzkumy významně přispěl zejména k poznání struktury mladopaleolitických sídlišť, kamenné industrie, počátků umělecké tvorby i antropologie mladopaleolitických populací v českých zemích i v celosvětovém měřítku.

kolonizace, evoluční proces velkého ekologického rozsahu – jak geograficky, tak i časově. Je to rozšíření určité systematické skupiny nebo i více skupin do nových, dříve neobývaných areálů, nových adaptivních zón a rozšíření se do nových ekologických nik. Mohou vznikat nové životní formy. Ke kolonizaci může

dojít buď při příležitostném, nahodilém „odstranění“ environmentálních bariér, biotických nebo abiotických, anebo (častěji) na základě biologických nebo behaviorálních změn.

koncepce rozpoznatelnosti (*recognition concept*), ukazuje, že z řady důvodů ekologických i sociálních je výhodné, aby byl příslušník dané populace (eventuálně druhu, *viz*) snadno rozeznatelný od jedince pocházejícího z jiné populace. Teorie snadné rozpoznatelnosti příslušníka dané skupiny má samozřejmě také význam pro vysvětlení reprodukční strategie a sexuálního chování dané skupiny, soutěže o potravní zdroje a způsob ochrany teritoria.

Koněpruské jeskyně, Česká republika. Systém jeskyní v masívu Zlatého koně v Českém krasu. Lidské kosterní pozůstatky i průvodní archeologické nálezy byly nalezeny v suťovém kuželu v Proškově dómu, a to v nejvyšší části souvrství, případně až na jeho povrchu. Fauna svrchní vrstvy zahrnovala nosorožce, koně, vlka, hyenu, tura nebo bizona, jelena, zajíce a sviště. Tatáž vrstva obsahovala i uhliky modřínu. Nové datování z lidské kosti je 12 870 let B. P.

kostěnkovsko-avdějevská kultura, skupina významných východoevropských lokalit mladého paleolitu (Kostěnki I, IV, Avdějevo) datovaná mezi 22 000 až 16 000 let B. P. Charakteristické jsou typické hroty s bočním vrubem (ovšem v nesrovnatelně větším množství i variabilitě než v kostěnkovsko-willendorfské fázi středoevropského gravettienu), gravetoidní hroty s otupeným bokem a rydla, výrazně převažující nad škrabadly i drasady. Příznačný je rozkvět umění (řezby v kosti, mamutovině a ve slínovci), architektury (hypotetické dlouhé domy, systém zásobních jam), pohřbívání. Je pouze otázkou další srovnávací analýzy, zda tuto kulturu budeme moci spojit s willendorfsko-kostěnkovskou fází našeho gravettienu v jediný pojem: kostěnkien.

kostěnkovsko-strelecká kultura, nejstarší mlado-paleolitická kultura východní Evropy, v Kostěnkách (Poljakov) stratifikovaná do půd vzniklých kolem roku 30 000 B. P. a přetrvávající zřejmě do následujícího desetitisíciletí. Charakteristickým typem jsou oboustranně plošně opracované hroty trojúhelníkového tvaru (na dolním Donu existují celé rozsáhlé dílny na jejich výrobu), mohou se objevit i typy moustéroidní a aurignacoidní. Zatím ojedinělé jsou dekorativní předměty (řezby zvířat, kostěné perly, provrtané zuby). V Podněstří je reprezentativní lokalita té doby Brynzeny (nemá aurignacoidní typy, zato se objevují listovité a jiné hroty).

Kow Swamp, Austrálie. V Kow Swamp (stáří 13 000–9 000 let) odkryl Alan Thorne (*viz*) pozůstatky více než čtyřiceti jedinců, mužů, žen i dětí.

Kozłowski Janusz Krzysztof (1936), polský archeolog, profesor Jagellonské univerzity v Krakově. Je jedním z nejvýznamnějších polských archeologů a autorem knih o metodách archeologie a o pravěku lidstva; specializuje se především na nejstarší údobí prehistorie.

Kůlna, Sloup, okres Blansko (Česká republika), majestátní jeskyně tvořená velkým, téměř horizontálním tunelem o délce 92 m, zahloubeným do levého svahu poloslepého Sloupského údolí. Podle Karla Valocha (*viz*), který zde prováděl poslední systematický výzkum, náleží nejstarší stopy osídlení (vrstva 14) ještě do doby předposledního (risského) zalednění. V následující, interglaciální vrstvě 11 objevil K. Valoch (*viz*) drobnotvarou industrii taubachien (*viz*). Následovalo souvrství spodního würmu (vrstvy 9b–6a), které dokládá postupné šíření stepní krajiny s glaciální faunou, přerušované teplejšími fázemi, a to převážně v kontextu kultury micoquien (*viz*). Vrstva 7a nadto poskytla neandertálské kosterní pozůstatky. Poté následoval významný hiát ve výplni jeskyně. Magdalénské vrstvy 6 a 5, které jsou datovány do doby před více než 11 500 lety, obsahovaly opět bohatý materiál, zejména kamennou industrii, zatímco kostěnou industrii reprezentují spíše zlomky. Z výzkumu M. Kříže pochází rovněž zlomek lidské čelisti, který dnes Jan Jelínek (*viz*) řadí do magdalénien (*viz*). Tyto vrstvy jsou překryty souvrstvím epimagdalénien (*viz*), datovaným před 11 500–10 000 let. **Kung-wang-ling**, vesnice u Si-anu, Čína, naleziště kosterních pozůstatků a kamenných nástrojů „prvního čínského člověka“ (*Homo lantianensis*) z doby před 900 000 až 790 000 lety.

Laetoli, Tanzanie, naleziště archaických australopitéků (*Australopithecus afarensis*), zvláště proslulé jsou otisky šlápějí ve zpevněném tufu.

Lagar Velho, Portugalsko. V levé části tohoto převisu byl při zemních úpravách náhodně odkryt poškozený pohřeb dítěte, datovaný mezi 23,9–24,9 tisíce let. Osobní ozdoby zahrnují provrtané zuby jelena a schránky měkkýše *Littorina obtusata*. Nález vyvolal diskusi o možnosti křížení mezi neandertálci a anatomicky moderními lidmi.

La Ferrassie, Francie, mohutný skalní převis s komplexním souvrstvím středního a mladého paleolitu. Významné jsou neandertálské kostry, zřejmě rituálně uložené, a jednoduché rytiny z počátku mladého paleolitu (aurignacien, *viz*).

La Chapelle-aux-Saints, Francie; jeskyně Bouffia de Bonneval poskytla první doklad záměrných pohřbů: skelet dospělého muže (cca 50 let), údajně v jámě ve středu jeskyně.

Laming-Emperaire Annette (1917–1977), francouzská archeoložka a historička umění. Prováděla archeologické výzkumy ve Francii a v Jižní Americe, zabývala se archeologickou teorií a metodologií. V roce 1957 jako jedna z prvních vystoupila s teorií o široce filozoficky založeném významu mladopaleolitického skalního umění.

Lan-tchien, město v Šen-si v Číně, v jehož okolí (například u vesnice Kung-wang-ling, viz) jsou naleziště kosterních pozůstatků a kamenných nástrojů prvního člověka na území Číny z doby před 900 000 až 790 000 lety (*Homo lantianensis*).

Le Moustier, Francie, etážovitě uspořádané skalní převisy. Starší nález skeletu dospělého muže – neandertálce, byl učiněn v kontextu kultury moustérienu (viz), definovaného právě na této lokalitě.

Leakey Louis Seymour Bazett (1903–1972), britský paleoantropolog a archeolog, zakladatel významné nadace Leakey Foundation, která se zasloužila o rozvoj moderní primatologie a paleoantropologie. Od roku 1932 se aktivně věnoval terénním výzkumům, jejichž úkolem bylo hledat fosilní primáty, zvláště homininy (viz). Od třicátých let organizoval výzkumy fosilních miocenních lidoopů v oblasti jezera Ukerewe (tehdejší Viktoriino jezero), kde byla objevena řada nálezů fosilních lidoopů: již ve třicátých letech zbytky druhu *Proconsul africanus* (objev učinila jeho žena – antropoložka a archeoložka Mary D. Leakeyová, viz). V padesátých letech minulého století pak zahájili spolu s manželkou vykopávky v Olduvai Gorge (Olduvaická rokle) v Tanzanii. První významný nález – *Australopithecus (Zinjanthropus) boisei* (Louskáček) (viz) – byl učiněn v roce 1959. V roce 1964 popsali spolu s Johnem Napierem a Phillipem Tobiasem (viz) nový lidský druh *Homo habilis* (viz), což byla revoluční událost, která přispěla ke vzniku moderní paleoantropologie. Vedle dalších výzkumů v Etiopii a USA se začal stále více věnovat primatologii. Organizoval primatologická centra a inicioval primatologické terénní výzkumy lidoopů: šimpanzů v Gombe Stream v Tanzanii (Jane Goodall), gorily horské ve Rwandě (Dian Fossey), orangutanů na Borneu (Biruté Galdikas). Založením Leakey Foundation přispěl i k výzkumu dalších primátů, například paviánů. Přestože sám nikdy nedosáhl vědeckých kvalit své ženy, byl neúnav-

ným popularizátorem a organizátorem a právem patří mezi nejvýznamnější postavy antropologie dvacátého století. Napsal také několik knih – například: *Adam's Ancestors* (1934), *The Stone Age Cultures of Kenya Colony* (1971), *By the Evidence: Memoirs, 1932–1951* (1974), *Adam's Ancestors the Evolution of Man and His Culture* (1980), *Progress and Evolution of Man in Africa* (1981). Byl editorem významného sborníku *Fossil Vertebrates of Africa* (1976).

Leakey Mary D. (1913–1996), britská antropoložka a archeoložka, manželka Louise Leakeyho (viz), matka Richarda Leakeyho (viz). Proslula výzkumy a studiiemi v Olduvai Gorge a Laetoli v Tanzanii. Byla vynikající znalkyní starého paleolitu Afriky a znamenitou terénní badatelkou, přestože nikdy nedokončila univerzitní vzdělání. Objevila lebku miocenního lidoopa druhu *Proconsul africanus* a v roce 1959 prvního východoafrického robustního australopitéka (*Zinjanthropus Australopithecus boisei*) (viz). Během výzkumů v Laetoli, které zahájila v roce 1974, objevila v roce 1978 řadu stop australopitéků, které studovala spolu s Timothy Whitem (viz). Nejdůležitější monografie: *Olduvai Gorge: Volume 3* (1971); Leakey, M. – Roe, D., *Olduvai Gorge: Volume 5: Excavations in Beds III, IV and the Masek Beds* (1971).

Leakey, Richard Erskine (1944), britský paleoantropolog, syn Louise Leakeyho (viz) a Mary Leakeyové (viz). Narodil se a většinu života prožil v Keni, od roku 1968 pracoval řadu let jako ředitel National Museum of Kenya v Nairobi a organizoval expedice do oblasti jezera Turkana (tehdy Rudolfova jezera). Jeho tým objevil stovky fosilizovaných ostatků homininů (viz), australopitéků (viz) i raných zástupců rodu *Homo* (viz). Mezi jeho nejznámější nálezy patří KNM-ER 1470 (1972 – lebka *Homo rudolfensis*), KNM-ER 3733 (1975 – lebka *Homo ergaster*), KNM-WT 15000 (1984 – *Turkana Boy*, někdy též *Nariokotome Boy*, skelet nedospělého jedince *Homo ergaster*) a KNM-WT 17000 (1985 – *Black Skull* – lebka australopitéka *Australopithecus aethiopicus*). Richard Leakey je však také rozporuplnou osobností, pro něhož někdy znamenaly fosilie „přesprlíši“: mnoho antropologů, kteří byli u něho v „nemilosti“, nemělo nikdy možnost „jeho“ fosilní nálezy zkoumat. Posledním výstřelkem bylo uvěznění dr. Martina Pickforda (1999), k němuž Richard Leakey jako významný politický činitel přispěl, protože podle jeho názoru Pickford prováděl vykopávky v Keni neoprávněně. Přestože Richard Leakey nikdy nezískal dostatečné vzdělání (nedokončil ani

střední školu), napsal úspěšné vědecko-populární knihy, některé z nich s vynikajícím popularizátorem vědy – publicistou Rogerem Lewinem. Mezi nejznámější patří: *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings* (1978), *The Making of Mankind* (1981), *The Illustrated Origin of Species* (by Charles Darwin) (1982), *Human Origins* (1982), *The Origin of Humankind* (1994), s Rogerem Lewinem: *Origins* (1986), *Origins: What New Discoveries Reveal About the Emergence of Our Species and Its Possible Future* (nové vydání *Origins*) (1991), *Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human* (1993), *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Humankind* (1996); s manželkou Meave Leakey: *The Fossil Hominids and an Introduction to Their Context, 1968–1974 (Koobi Fora Research Project, Vol. 1.)* (1993); s Alanem Walkerem: *The Nariokotome Homo erectus skeleton* (1993).

Leroi-Gourhan André (1911–1986), francouzský archeolog, profesor pařížské Sorbonny. Na základě etnoarcheologických výzkumů vytvořil model vývoje prehistorické společnosti; zabýval se také studiem mladopaleolitických skalních maleb, které interpretoval jako výraz prvotní životní filozofie založené na dialektické jednotě základních prvků živé přírody – mužského a ženského principu. Jeho nejznámější dílo je *Préhistoire de l'art occidental* (Prehistorie západního umění, 1965).

levalloiská technika, specifická paleolitická technika využívající ploché, pečlivě připravené jádro a umožňující odbití úštěpu, hrotu nebo čepele předem definovaného tvaru.

levallois-leptolitická technika, přechodná technika mezi levalloiskou a mladopaleolitickou technikou, vycházející nejprve z tvaru jádra určeného pro progresivní těžbu čepelí, avšak postupně se vracející k těžbě hrotů a úštěpů levalloiských tvarů; stáří kolem 40 000 let. Na Moravě se používá označení bohunická technika.

Lieberman Philip (1934), americký lingvista, profesor na Brownově univerzitě v Providence. Zabývá se komunikací primátů a počátky lidské řeči.

life history (životní historie), realizace adaptivního potenciálu organismu, včetně aspektů behaviorálních, v souvislosti s růstem, přežíváním v obecném slova smyslu, reprodukci, vychováváním potomstva, až k jeho nezávislosti a vyhýbání se situacím ohrožujícím život. V přeneseném slova smyslu se jedná o vývoj určité populace v určitém časovém úseku, který musí zahrnovat vícenásobnou výměnu generací. U savců

je to strategie, která registruje, kdy je nevhodnější doba pro narození mláďete, kdy ho odstavit, kdy a za jakých podmínek bude ukončen jeho růst, kdy se může začít reprodukovat a kdy a jak dlouhá by měla být optimální délka života jedince v dané populaci. Charles Jansen a Carl van Schaik (1993) přišli v teorii „vyhýbání se ekologickému risku“ s rozšířením teorie životní historie o ontogenetickou populační dimenzi, podle níž ontogenetický vývoj, včetně ontogeneze chování a sociální struktury, slouží jako specifický nárazníkový mechanismus, jakýsi dolaďovací mechanismus, který může podstatným způsobem snížit nebezpečí vlivu „náhlých“ ekologických změn, ať při fluktuacních či periodických změnách v ekosystéměch. U člověka pak ukazuje, že významnými faktory jsou kultura, nástroje a nástrojové chování. Tento mechanismus může mít jak adaptivní, tak exaptivní charakter. Současné pojetí životní historie chápe danou populaci jako jakýsi dlouhodobý hyperorganismus, který se vyvíjí, reprodukuje a adaptuje v určitém ekologickém prostředí a může být (přímo či nepřímo) předmětem přírodního výběru. Pro toto pojetí evolučních procesů se pak z hlediska genetického stává inkluzivní fitness (*viz*) klíčovým genetickým mechanismem. Teorie životních historií (life histories) bude zřejmě rozpracovávána i na vyšších úrovních, jako jsou společenstva, a tím umožní vysvětlení určitých koevolučních procesů, které mají v současnosti ještě dost mysteriózní charakter (například teorie *Gaia*).

Lumley Henry de (1934), francouzský archeolog v Národním přírodovědeckém muzeu v Paříži a ředitel Ústavu paleontologie člověka. Prozkoumal řadu archeologických nalezišť souvisejících s otázkami vzniku člověka a s nejstaršími obdobími jeho vývoje. Světový význam mají jeho výzkumy zejména těchto francouzských lokalit: Arago u Tautavelu (bohaté nálezy kamenných nástrojů a lidských kosterních pozůstatků, z nichž nejstarší patří do doby před více než 450 000 lety), Terra Amata (stáří zhruba 400 000 let) a Lazaret (stáří asi 150 000 let) na území dnešního města Nice, odkud pocházejí doklady počátků stavby obydlí. Je editorem monumentální knihy *La préhistoire française* (Francouzská prehistorie, 1976).

magdalénien (podle převisu La Madeleine, commune Tursac, Dordogne, Francie); tato mladopaleolitická kultura se táhne ze severní části Pyrenejského poloostrova přes Francii do Německa, takže Morava spolu s Dolním Rakouskem a Polskem tvoří východní hranici jejího rozšíření. Ve Francii je nejstarší magdalénien

en datován již před 18 000 až 17 000 let, přičemž následný vývoj Henri Breuil rozčlenil do fází I–VI. Prvá je charakterizována parohovými hroty s jednostranně seříznutou bází, drobně a strmě retušovanými úštěpy (francouzsky *raclettes*, česky *oškrabovače*). Od fáze IV přistupují k parohovým hrotům i harpuny, provrtané terčíky (francouzsky *rondelles*) a obrysové řezby zvířecích hlaviček (francouzsky *contours découpées*), které se tvarově rozvíjejí ve fázi V, spolu s parohovými hroty s oboustranně seříznutou bází. Ve střední Evropě poskytla nejstarší data pro magdalénien s bohatou kostěnou industrií jeskyně Maszycka v Polsku (před 15 000 lety), většina moravských a českých dat spadá do období mezi 12 400 až 13 000 lety, které odpovídá teplejší oscilaci bölling, jednotlivá, spíše problematická data pak odpovídají i následné oscilaci alleröd (11 500 let). Typologicky se stabilizovala poměrně vyvážená struktura čtyř hlavních skupin: škrabadla, rydla, vrtáky (včetně typických zobců) a čepele s otupeným bokem. Škrabadla jsou převážně čepelová, rydla klínová a hranová. Nástroje s otupeným bokem zahrnují jednoduché čepele, vzácněji i hroty s otupeným bokem; oproti gravettienu jsou méně zastoupeny mikrolity. Nápadný je výskyt obdélníkových čepelí na některých lokalitách. V kostěné industrii nastupují parohové hroty se seříznutou bází a krevními rýhami, nástavce hrotů a ojedinele (Pekárna) i harpuny. Velmi časté jsou jehly (Pekárna, Býčí skála, Žitného jeskyně, Kůlna, Verunčina jeskyně), vzácněji se u nás objevují náčelnické hole a jejich zlomky (Pekárna, Kůlna, Křížova jeskyně, Výpustek).

Malina Jaroslav (1945), sociokulturní antropolog, archeolog a spisovatel, profesor a vedoucí Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V roce 1993 spoluzaložil Nadaci Universitas Masarykiana, stal se jejím předsedou, dále předsedou Výboru Ceny Karla Engliše a předsedou Výboru Ceny Nadace Universitas Masarykiana. Je zakladatelem a šéfredaktorem *Univerzitních novin*, které vycházejí od roku 1994, zakladatelem a editorem šesti nadačních knižnic – Beletrie, Heureka, Miscellanea, Osobnosti, Scientia, Scintilla, kde bylo dosud publikováno více než šedesát svazků. V odborné práci se zabývá tématy z oblasti experimentální a sociokulturní antropologie a archeologie, petroarcheologie a filozofie vědy. Publikoval u nás i v zahraničí mnoho vědeckých studií, esejů a knih: *Metody experimentu v archeologii*, 1980, *Archaeology Yesterday and Today*, 1990 (se Zdeňkem Vašíčkem), *Kámen a hlína jako*

ekofakt a artefakt ve vývoji životního prostředí, 1991, *První císař*, 1994 aj. V roce 1993 inicioval rozsáhlý vědecko-umělecký projekt pětisvazkové knihy a výstavy *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy* (po preprintech tří svazků publikovaných v letech 1999–2000 začne dílo v definitivní podobě vycházet od roku 2003/2004). V roce 2000 zahájil dlouholetý vědecko-pedagogický projekt *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, v jehož rámci pod jeho editorským vedením a za autorského přispění řady významných odborníků bylo dosud publikováno 19 svazků. Vydal také vědecko-naučné knihy obracející se k záhadám dávné minulosti a lidské tvořivosti: *Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku*, 1982, 1992, *Zasáhli mimozemšťané a katastrofy do vývoje lidstva?*, 1988, *Obdivuhodný člověk: Úvahy o lidské tvořivosti*, 1991, *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století*, 1991, *Jak vznikly největší monumenty dávnověku*, 1994 (s Pavlem Pavlem), *Adolf Born*, 1995 (s kolektivem autorů), *Olbram Zoubek*, 1996 (s kolektivem autorů), *Alois Mikulka*, 2001, *Vincenc Makovský*, 2002 (s Jiřím Hlušíčkou a Jiřím Šebkem), *Vladimír Preclík*, 2002 (s kolektivem autorů) aj. Zasaduje i za hranice vědecké a vědecko-naučné činnosti a projevuje se na poli beletrie: *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén*, 1993, *První pozemšťan*, 1995, *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem*, 1996, *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*, 1997 aj. Jeho vědecké a vědecko-naučné knižní publikace (30 titulů) vyšly u nás a v cizině (Academia, Cambridge University Press, Electa, Mysl, Progress aj.) v celkovém nákladu více než půl milionu výtisků. Obdržel Cenu rektora Masarykovy univerzity za vynikající vědecké dílo (1995, 1997), Cenu města Brna (1997) aj.

maltsko-buretská kultura, skupina sibiřských lokalit mladého paleolitu datovaných mezi 28 000 až 20 000 let B. P. Definována podle lokality Mašta. Industrie je čepelová, avšak s přežívajícími moustéroidními prvky. Bohaté jsou umělecké řezby, zejména nápadně štíhlé figurky žen s vyjádřenými detaily obličeje a oděvu, dále osobní ozdoby, hroby. S tímto komplexem může souviset i mladopaleolitické pohřebiště v Horní jeskyni v Čou-kchou-tieniu (viz). Mezi 20 000 až 10 000

lety následuje na Sibiři a v severozápadní Číně složitý vývoj, doložený na celé řadě různorodých sídlišť s dobře dochovanými zbytky ohnišť a obydlí, a to i v mnohonásobných superpozicích (Usť Menza, Studenoje, Siao-ku-šan).

Malý Jiří (1899–1950), český antropolog, profesor Univerzity Karlovy v Praze. Zveřejnil první antropologické zpracování nálezů z Dolních Věstonic (1939).

Marks Anthony (1936), americký archeolog, profesor na univerzitě v Dallasu. Vedl výzkumy paleolitu v Súdánu, Izraeli, v Portugalsku a na Krymu, se zvláštním zaměřením na kamenné industrie a jejich technologie. K nejvýznamnějším výzkumům patří lokalita Boker Tachtit v Negevské poušti.

Marshack Alexander (1918), americký badatel a publicista zajímavící se o paleolitické umění, spolupracovník Peabody muzea při Harvardské univerzitě. Zavedl metodu mikroskopického výzkumu uměleckých artefaktů (close reading) a její výsledky interpretuje ve vztahu k času, kalendářům a ročnímu sezonnímu rytmu. V tomto duchu se nese jeho nejznámější kniha *The Roots of Civilization* (Kořeny civilizace, 1971, 1991).

Maška Karel Jaromír (1851–1916), český pedagog a archeolog, gymnaziální profesor v Novém Jičíně, poté ředitel reálky v Telči. Vedl výzkumy v jeskyni Šipce (objev neandertálské čelisti) a v Předmostí u Přerova (objev hromadného hrobu). Autor syntézy moravského paleolitu, na svou dobu moderně pojaté (1886).

Matiegka Jindřich (1862–1941), český antropolog, profesor a rektor Univerzity Karlovy v Praze. Podrobně zpracoval Maškův hromadný nález lidských kosterních pozůstatků z Předmostí (1934, 1938) a jeho monografie *Homo předmostensis* patří do zlatého fondu paleoantropologické literatury.

mezinská kultura (podle lokality Mezin, Ukrajina), významný kulturní okruh mladého paleolitu, geograficky zatím přesně nevyhraněný, s centry v Podněstří (Mezin, Mežirič, Kyjev-Kirillovskaja, Dobraničevka), datovaný před 18 000 až 12 000 let. Industrii charakterizují čepelky s otupeným bokem, včetně mikrolitických tvarů, spíše drobná rydla převažující nad škrabadly (oba typy se oproti předchozímu období nápadně zkracují), vrtáčky připomínající magdalénien. Rovněž v kostěné industrii (náčelnické hole) a v umění (stylizace ženské postavy) se projevují rysy paralelní magdalénieny. V mezinské kultuře vrcholí architektura z mamutích kostí.

mezolit, střední doba kamenná, evolucionisticky a historicky nepřesný, ale obecně vžitý termín pro závěreč-

nou etapu loveckého období (logičtější název „epipaleolit“, tedy „koncový paleolit“, se nevžil).

micoquien (ne zcela správně označený podle lokality La Micoque, Dordogne, Francie), středopaleolitická kultura, jejíž osídlení vytváří geograficky omezená soustředění, zejména v krasových oblastech Německa (jeskyně Balve) a Polska (Okiennik, Ciemna, Wyłotne). Stratigrafie moravského micoquieny je postavena na profilu jeskyně Kůlny, vrstvách 9b až 6a, které odpovídají úseku od konce posledního interglaciálu po první glaciální maximum würmu (závěr tohoto souvrství je nejasný). Industrie jsou technologicky poměrně konzervativní, s „nevalloiským“ charakterem výroby z diskovitých a nepravidelných jader. Typologicky převažují drasadla s charakteristickými plošnými a stupňovitými retušemi. Soubor z Kůlny je charakterizován různými klínky, noži micoqueských typů i ojedinělými listovitými hroty, industrie z jižního Polska zase takzvanými „pračnickými“ s typickým rydlovitým úderem. Vliv čepelové techniky a mladopaleolitických typů je minimální. Tvůrcem kultury byli nepochybně neandertálci.

migrace, změna sídelního teritoria; podstatné jsou otázky, zda migrace byla vědomá a záměrná, zda nové teritorium bylo již osídleno jinou populací, do jaké míry probíhala migrace násilně aj. Z evolučního hlediska jde o jednorázovou událost; je to vlastně přemístění se populace nebo její části z jedné lokality na jinou, přičemž lokality se nemusí lišit ve smyslu definice ekologické niky. Migrace může mít dlouhodobý účinek, ale nemusí být spojena s následnou kolonizací. Příčiny migrací mohou být různé, pozitivní i negativní.

mikrojádra, jádra určená k výrobě mikrolitů. Zvláště charakteristická jsou klínová mikrojádra (anglicky *wedge-shaped microblade cores*) známá ze severní Asie a Ameriky v období mezi 20 000 až 10 000 lety. Těžba probíhala spíše použitím tlaku než úderu.

mikrolity, drobné kamenné nástroje geometrických tvarů (mikročepelky s otupeným bokem, kruhové segmenty, trojúhelníky, trapezy). Na Moravě jsou typické zejména pro gravettien (pavlovien) a mezolit.

mindel, sled středopleistocenních zalednění v alpské chronologii pleistocénu.

miocén, starší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 24 do 5,5 milionu let. Období miocénu je často děleno na starší (24–16,5 milionu let), střední (16,5–11,5 milionu let) a mladší (11,5–5,5 milionu let). Klima bylo v miocénu teplejší a vlhčí než

v současné době. Převládaly uzavřené pralesní formace. Ve středním a mladším miocénu dochází k postupnému vysoušení klimatu a ochlazování. Pralesy ustupují otevřenějším ekosystémům. Tento trend je zvláště zřetelný ve druhé polovině mladšího miocénu. **Mithen** Steven (1960), britský archeolog, profesor na univerzitě v Readingu. Vytváří prediktivní modely lidských vztahů vůči prostředí a dopadu těchto vztahů na kulturu paleolitu. Zabývá se rovněž teorií poznání, interpretací paleolitického umění, je autorem knihy *The Prehistory of the Mind* (Prehistorie mysli, 1996). **Mladečské jeskyně**, okres Olomouc (Česká republika), významné naleziště paleontologických, antropologických, archeologických a jiných pozůstatků. *Lokalita I*: Systém Mladečských jeskyní vznikl v devonských vápencích vrchu Třesína, dominujícího Hornomoravskému úvalu. Již na počátku 19. století se za nově otevřeným vchodem, zřejmě pod tzv. Vstupním komínem, uvádí nález kostry „obra“ a kostěného artefaktu; nález však není k dispozici, a pokud byl Vstupní komín v minulosti otevřen tak jako dnes, mohl se do jeskyně dostat kdykoli. Ve druhé polovině století otevřel první výzkum Josef Szombathy hlouběji uvnitř dómu, později označeného názvem „Dóm mrtvých“; na jeho výzkumy navázali J. Knies, J. Smyčka. Pod dalším komínem, „Komínem mrtvých“, se zde vytvořil mohutný suťový kužel, jehož rozsah a objem dnes můžeme rekonstruovat podle zbytků sedimentů a sintrů na stěnách; zřejmě zaplňoval podstatnou část rozlehlé prostory. Lidské kosterní pozůstatky i ojedinělé artefakty evidentně ležely v plášti tohoto kužele. Sintrové souvrství, které sedimentaci kužele uzavírá, je nejnověji datováno před 35 tisíc let. Výskyt hrotů mladečského typu, náležejících aurignacienu (*viz*), je s tímto datováním zcela v souladu. *Lokalita II*: Z jižní strany je systém Mladečských jeskyní porušen menšími lomy. V roce 1904 zde dělníci porušili vertikální dutinu, kterou poté Szombathy odkryl 13 m dále do hloubky a kterou tedy dnes můžeme také interpretovat jako komín. Antropologické a archeologické nálezy byly značně poškozeny. Jan Knies uvádí dvě lidské lebky, dětskou lebku a množství postkraniálních kostí, většinou ve zlomcích. V témže kontextu se našel hrot typu Mladeč a další obdobný zlomek, dva kamenné artefakty, dva valounky a zbytky glaciální fauny. Z hlediska paleontologie a archeologické klasifikace jsou lokality I a II srovnatelné, přestože antropologové uvádějí určité typologické rozdíly v morfologii lebek. Některé studie z posledních let naznačují, že

nalezený kosterní materiál může být mnohem mladší, než se původně soudilo.

mladopaleolitická technika, čepelová technika určená k výrobě většího počtu produktů z charakteristického připraveného jádra, v bocích zploštělého a s kýlovitou přední hranou; ta slouží k usměrnění následné těžby.

moderní lidé, populace našeho typu, *Homo sapiens sapiens*.

moustérien (podle lokality Le Moustier, Dordogne, Francie), klasická kultura středního paleolitu široce rozložená na území Evropy, Předního východu a severní Afriky. Klasické rozčlenění F. Bordese (typický moustérien, moustérien acheulské tradice, který ovšem není prokazatelně spjat s acheuléenem, moustérien typu Quina-Ferrassie, zoubkovaný moustérien) je použitelné spíše pro klasickou oblast jihozápadní Francie. V severní Africe, na Předním východě a ve východní Evropě se používá poněkud problematický termín „levallois-moustérien“. Několik industrií v různých částech Evropy a Předního východu již vykazuje specializaci na progresivní výrobu čepelí. Ve střední Evropě se objevuje nejprve starší moustérien, a to již během předposledního interglaciálu (Rügen, PK IV, kolem 220 000 let) ve třech variantách: typ Rheindahlen, typ Ehringsdorf a typ Bečov. Vliv levalloiské techniky je menší než v acheuléenu, okrajové retuše jsou výraznější (drasadla, hroty), aplikace plošné retuše je variabilní na jednotlivých lokalitách (místo pěstních klínů se mohou objevit listovité hroty, například Ehringsdorf). Na Moravě je pro stratigrafii mladého moustérienu rozhodující datování mírně humózních hlín s bohatou a variabilní faunou v jeskyních Šipce a Švédově stole, které zřejmě odpovídají období od konce eemského interglaciálu (PK III) po klimaticky příznivější a vlhčí úseky spodního würmu. Industrie jsou nadále vyráběny úštěpovou technikou s vlivem techniky levalloiské, za mírného nárůstu podílu čepelí (Šipka). Typologicky převažují drasadla, mírně stoupá podíl mladopaleolitických typů (škrabadla, rydla), plošně retušované nástroje jsou vzácné. Tvůrci této kultury jsou předchůdci neandertálců a posléze klasické formy neandertálců. Na Předním východě však tutéž kulturu sdílejí i první moderní lidé, *Homo sapiens sapiens*.

Mungo, Austrálie. V kontextu sídlišť na dunách v pobřežním pásmu vyschlého jezera byly odkryty nejstarší známé pohřby na sídlišťích, datované původně před 30 000 let. Nedávno bylo jejich stáří zvýšeno až

na 60 000 let, což bylo velmi podstatné, neboť pohřbení náležejí modernímu typu člověka a jejich výskyt tak časně a tak daleko od výchozího afrického kontinentu vyvolal diskusi. Datování je tu však i nadále předmětem výzkumu a diskuse. Vysoký muž (Mungo 3) byl uložen na boku a zasypan červeným barvivem. Další tělo mladé ženy bylo spáleno, kosti pak zřejmě sesbírány a pohřbeny v malé jamce – tento pohřeb se tedy považuje za nejstarší doklad kremace.

Musil Rudolf (1926), český paleontolog a kvartérní geolog, profesor Katedry geologie a paleontologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se systematikou, evolucí a paleontologií fosilních savců, teoretickou geologií, kvartérní geologií a historií geologických věd. Zpracoval mimo jiné nálezy fauny z řady významných našich i zahraničních paleolitických lokalit.

natúfien (podle lokality Wádí il-Natúf, Izrael), pozdně pleistocenní a raně holocenní kultura rozšířená ve východním Středomoří. Někteří badatelé soudí, že se jednalo o rané „předkeramické“ zemědělce, jiní se domnívají, že šlo o lidské populace na přechodu od lovecko-sběračské strategie k zemědělství a jiní zase, že se jedná o zvláštní kultury vzniklou díky specifickým podmínkám východního Středomoří. Natúfienská kultura se vyvíjela postupně v několika fázích. Biologicky se od pozdějších zemědělců poměrně výrazně lišili, morfologicky i velikostí a stavbou postavy. Typologicky je charakterizovaná geometricky retušovanými čepelemi, mikrolity (segmenty, trojúhelníky), hroty šípů a srpovými čepelemi; k tomu přistupuje bohatá kostěná industrie – držadla srpů, háčky udic, harpuny, sídla i ozdobné přívěsky. Vznikají stálá sídliště, většinou s kruhovými domy s kamennou podezdívkou, kde se rovněž pohřbívalo. Lebky zemřelých se doplňovaly do tvaru plastik. Typické jsou hrubé kamenné skulptury.

Nazlet Khater, střední Egypt, doklady nejstarších dolů na kamenné suroviny, rituální hroby; stáří 35 000 až 30 000 let.

neolit (mladší doba kamenná), období vzniku a rozvíjení zemědělství a chovu zvířat, nejdříve na Předním východě v 9. tisíciletí př. n. l., v Číně v průběhu 8. tisíciletí př. n. l., v dalších oblastech světa později.

Oberkassel, Německo. Osamělý magdalénský hrob byl v roce 1914 nalezen na říční terase Rýna. Dva mrtví, padesátiletý až šedesátiletý muž (1) a dvacetiletá až pětadvacetiletá žena (2), byli vybaveni milodary, zejména dvěma zoomorfními řezbami v kosti, a zasy-

páni barvivem; přesná poloha těl bohužel zaznamenána nebyla.

objev, vznik nové koncepce, případně modifikace starších myšlenek a jejich přeměna v artefakty nebo jiné inovace.

obsidián, vulkanické sklo vzniklé rychlým utužením kyselých láv, převážně černého až šedavého zbarvení. V paleolitu Moravy se vzácně objeví jako vzdálený import, především z východního Slovenska a Maďarska. Velmi oblíbený byl zejména v předkolumbovské Mezoamerice, kde se používal k výrobě nástrojů a zbraní; obrazné vyjádření, které se často objevuje v tamějších slovesných textech – *smrt obsidiánovým ostržím* – znamenalo smrt ve válce.

Ofnet, Německo. Lidské kosterní pozůstatky v této jeskyni objevil R. R. Schmidt v roce 1908. Hlavní nález představují dvě hnízda lidských lebek. Radiokarbonová datování obou hnízd spadají do intervalu 7360–7560 let B. P. (respektive až 7720 B. P.). Na lebkách jsou patrné fraktury a další smrtelná zranění, které mohly být způsobeny úderem sekery. Dále jsou viditelné paralelní zářezy, a to jak na lebkách, tak na krčních obratlích, které dokládají následnou, již posmrtnou manipulaci. Nález se interpretuje jako doklad masakru a rituálního pohřbu.

okruh industrií s hroty s řapem, druhý velký okruh pozdního paleolitu s regionálními kulturami: ahrensburgien (severní Německo, Belgie), lyngby (Dánsko, severní Německo) a šwiderien (Polsko, západní Bělorusko, Pobaltí), které se navzájem odlišují zejména specifickými tvary řapu. Jde evidentně o hroty šípů. Chronologicky se tento okruh vztahuje k poslednímu ochlazení pozdního glaciálu a tundrovému klimatu (dryas 3, 11 000 až 10 000 let B. P.). Ojedinele zasáhl do Slezska (Opava-Kylešovický kopec) a zřejmě i na Moravu.

oldowan (podle lokality Olduvai Gorge, Tanzanie), nejstarší archeologická kultura starého paleolitu rozšířená ve východní části afrického kontinentu podél velké zlomové propadliny a datovaná před 2,5 až 1 milionem let. Typologicky se člení na hrubotvarou složku (anglicky *heavy-duty*), zahrnující sekáče (*choppery*), protobifasy, otloukače, a drobotvarou složku (anglicky *light-duty*) s drasadly, škrabadly, odštěpovači, zoubkovanými a dalšími typy nástrojů. Obě složky se liší i výběrem kamenných surovin (láva nebo kvarcit spíše pro hrubotvaré nástroje, křemen a silicity pro drobotvaré nástroje). Charakteristický, ale velmi jednoduchý tvar valounového sekáče, provázející lidskou kulturu od samého počátku až po současnost

(například rybáři na španělském pobřeží), vedl některé autory k tomu, že krátce po vymezení oldowanu v padesátých letech Louisem S. B. Leakeyem tento termín používali pro valounové industrie Asie i Evropy a automaticky předpokládali i jejich vysoké stáří. Dnes tato vlna opadla a oldowan definujeme jako původně africkou kulturu z období spodního pleistocénu, která se vyskytuje především v Africe a přilehlých mediteránních oblastech.

Olduvai, Tanzanie, rokle s klasickým souvrstvím starého paleolitu (oldowan, acheuléen) a s kosterními pozůstatky hominidů (*Paranthropus boisei*, *Homo habilis*, *Homo erectus*).

Oleněostrovskij mogilnik, Rusko. Jde o jedno z největších loveckých pohřebišť, které poskytlo na 170 hrobů různých typů. Provázelo je kolem 7 000 artefaktů, většinou přívěsků ze zubů losa, bobra a medvěda. Hroby jsou prostorově členěny do dvou skupin, které se někdy připisují dvěma různým „klanům“. V severní skupině hrobů se totiž objevují řezby losa, zatímco v jižní řezby hada a člověka. Polohy zemřelých jsou různé, mimořádné jsou však čtyři šachtové hroby, v nichž pohřbení zřejmě původně stáli.

Orrorin tugenensis (*Millenium Man*), opočlověk tugenický, části lebky a kostry končetin z lokality Tugen Hills v Keni staré zhruba 6 milionů let, které byly přiřazeny k novému druhu *Orrorin tugenensis*. Po drobné analýze zubů, lebky a zejména kostry končetin se jeví pravděpodobně, že *Orrorin* je stejně příbuzný homininům i paninům. Možná se jedná o předka obou skupin, nebo o jednoho ze zástupců prvních hominidů, kteří vznikli na počátku vývoje této skupiny. Žádný z důkazů pro předpokládanou bipedii není přesvědčivý, naopak některé ze znaků na horní části stehenní kosti připomínají lidoopy – orangutana nebo dryopitéka. Z těchto a z řady dalších důvodů je vhodné považovat opočlověka tugenického za nejstaršího známého hominida s nejasným fylogenetickým postavením.

Ostuni, jeskyně S. Maria di Agnano, Itálie. V letech 1991/1992 byly prozkoumány dva hroby. Hrob 1 náleží těhotné ženě uložené ve skrčené poloze na boku, se zachovalou kostrou plodu v oblasti pánve. Datování je zhruba 24,4 tisíce let.

Paglicci, Itálie. V roce 1988/1989 byl v této jeskyni prozkoumán pohřeb mladé ženy, jehož stáří je 23–23,5 tisíce let. Žena leží na zádech, pokrytá okrem, především na lebce, pánvi a nohou. Na hlavě, coby „diadém“ měla sedm provrtaných zubů jelena.

paleobotanika, obor zkoumající fosilní zbytky rostlin. **paleoetnologie**, synonymum pravěké archeologie deklarující spíše zájem o člověka a jeho společnost než pouze o archeologické předměty; k tomuto úkolu ovšem směřuje různými metodami (nejčastější jsou to etnografické analogie nebo prostorová analýza archeologických situací).

paleolit (starší doba kamenná), nejstarší a nejdelší období lidské prehistorie před 2 500 000 až 12 000 lety, kdy se člověk živil lovem a sběrem; dělí se dále na paleolit nejstarší, starý, střední, mladý a pozdní.

paleolitické umění, nejstarší umění (malby, kresby, sochy, plastiky, reliéfy) vznikající v Evropě v období mezi 35 000 až 30 000 lety; v téže době definitivně mizí takzvané archaické lidské populace, jejichž typickým reprezentantem je v Evropě neandertálec (*Homo sapiens neanderthalensis*) a po celé Zemi se rychle šíří takzvané moderní populace (*Homo sapiens sapiens*). Tento stav poznání vybízí připisat vznik a rozvoj umění výlučně naší, tedy moderní lidské populaci. V duchu této hypotézy také řada prací z poslední doby naznačuje, že mezi archaickými a moderními populacemi lze očekávat rozdíl v přístupu k okolnímu světu, který u moderního člověka může souviset s formováním integrovanější architektury myšlení. V žádném případě to neznamená snižování intelektuální úrovně starších lidských forem, ale uvědomění si (a respektování) jejich odlišnosti. Existují ještě další námítky: první moderní lidé se podle nových datování objevili poprvé v Africe a na Předním východě už někdy před 150 000 lety, takže po více než 80 000 let sdíleli s archaickými populacemi podobný způsob života (to ovšem výrazně zpochybňují 70 000 let staré nálezy z Blombos Cave) – a to je způsob, v jehož struktuře umění zřejmě nebylo nezbytné; ale i v době, kdy umění již bylo objeveno, šířilo se především z Evropy do severní Asie. V posledním čase se sice diskutuje i o možnosti nezávislého vzniku umění v Austrálii a v Jižní Americe, avšak datování příslušných lokalit dosud není jednoznačně potvrzeno. V každém případě nebylo paleolitické umění rozšířeno univerzálně, napříč různými prostředím a kulturami, které moderní lidé mezi 30 000 až 10 000 lety vytvořili. Paleolitické umění se proto v současné archeologické teorii vyhraňuje jako fenomén veskrze funkční, jako účelná součást společenských aktivit své doby. A právě pro tuto účelnost se nezřídka zpochybňuje sama oprávněnost pojmu „umění“ v paleolitických společnostech. Pokoušíme-li se umění definovat, vyvstává tu

i problém jeho postradatelnosti ve společnosti jedné a jeho účelnosti ve společnosti jiné – tedy problém vzniku umění, případně jeho úpadku či přechodného zániku. Evolucionistická perspektiva tradičně synchronizuje vývoj myšlení s biologickým vývojem člověka, zejména s vývojem mozku, ruky a technologií. V tomto kontextu se vždy zdůrazňovala postupnost ve zrodu umění, směřující od „nesmělých počátků“ až k „prvním úspěchům“. Při nedostatku přímých datovacích metod, jako je tomu na stěnách francouzských jeskyní, byly opakovaně budovány chronologické systémy opřené pouze o hypotetický vývoj od „primitivních“ k „dokonalým“ tvarům. Dnes se ptáme, do jaké míry jsou to chronologie fiktivní. Na samém počátku se pak ocitla plejáda sporných artefaktů považovaná za první umělecké pokusy, doklady hypotetické primitivní fáze, „která tu přece někde musí být“. Následná kritika u většiny těchto předmětů prokázala, že může jít o pseudoartefakty (valouny přirozeného původu, kosti postižené přírodními procesy), produkty profáních lidských činností (zářezy na kostech vzniklé při jejich zpracování) a v případě vícevrstevných lokalit, zejména převisů a jeskyní, rovněž o intruze z mladších vrstev v nadloží. Tyto pochyby o reálné existenci „proto-umění“ jen umocňují efekt, jímž zapůsobí nástup prvního umění skutečného. Ve světle revize poznatků starších i nových údajů z terénu se totiž objevilo náhle, jakoby „hotové“, technicky i stylově dokonalé a v celé variabilitě forem (nástěnné malby, rytiny, sošky, osobní ozdoby); na sklonku roku 1994 k formování tohoto názoru přispěl objev maleb ve francouzské jeskyni Chauvet (viz), které, pokud je radiometrické datování (více než 30 000 let) spolehlivé, překvapivě vznikly na samém počátku loveckého umění. Přirozeně že tak vysoké datování vyvolalo kritiku, zejména z pozic tradičních stylistických rozborů, a jistě oprávněnou, pokud by bývalo šlo jen o Chauvet. Avšak z několika nalezišť německého (a v poslední době i rakouského) Podunají je již delší dobu znám celý soubor zvířecích, lidských a pololidských sošek v mamutovině i kamenu, které v drobných rozměrech vykazují formální i stylovou dokonalost a jejichž stáří rovněž přesahuje 30 000 let (aurignacien, viz). Tyto objevy logicky potvrzují vznik prvního lidského umění mnohem dříve, tak jak to dokumentují 70 tisíc let staré nálezy z Blombos Cave. Poté, mezi 30 000 až 20 000 lety, nastupují již kvantitativně bohaté a formálně a technologicky různorodé soubory uměleckých předmětů z moravských nalezišť (gravettien, viz), časově následované stylově

příbuznými artefakty z Itálie, Ukrajiny a Ruska. Teprve do následujícího desetitisíciletí (magdalénien (viz), asi 18 000 až 11 000 let) se tradičně klade většina maleb v západoevropských jeskyních, jimiž se období rozkvětu paleolitického umění završuje.

paleontologie, v obecném pojetí obor zkoumající fosilie a minulý život organismů, převážně však živočichů. Obvykle nezahrnuje zbytky rostlin ani lidskou společnost (pojem „paleontologie člověka“ se šířeji neujal).

palynologie, paleobotanická metoda zaměřující se na analýzu rostlinného pylu, kvantifikaci jednotlivých druhů a následnou rekonstrukci minulé krajiny.

Paranthropus, parantrop, podrod australopitéků (robustní australopitéci), někdy řazený do samostatného rodu *Paranthropus*. V mnoha podstatných znacích se odlišuje jak od afarských australopitéků (viz), tak od raných forem rodu *Homo* (viz). Do tohoto podrodu rodu *Australopithecus* jsou řazeny zejména druhy *Australopithecus robustus* (viz) a *Australopithecus boisei* (viz). Jsou pro ně typické mohutné až obrovité dolní čelisti, relativně malé řezáky, výrazně zvětšené zuby třenové a obrovské stoličky (velikosti až 2x2 cm) s velmi silnou sklovinou. Obličej je z profilu krátký a téměř vertikální; v blízkosti *apertura piriformis* procházejí dva výrazné kostěné pilíře, které jsou považovány za kostěné zpevnění obličejové části. Jařmové oblouky začínají nápadně vpředu, čímž se obličej rozšiřuje a získává charakteristický plochý tvar. Typický je sagitální hřeben, zejména u samců, a velmi široké a robustní jařmové oblouky. U samic kostěné hřebeny zcela chyběly nebo byly mnohem menší. Horní končetina je poměrně dlouhá a robustní. Skelet ruky je morfologicky daleko podobnější člověku než je skelet ruky afarských australopitéků. Dolní končetiny byly velmi dobře přizpůsobeny k dvojnohé chůzi. Pánev je podobnější lidské než pánev archaických australopitéků. Bipedie robustních australopitéků byla tedy poměrně výkonná, zřejmě i proto, že tito australopitéci žili již v otevřenějších typech ekosystémů a pohybovali se většinou po zemi. Robustní australopitéci byli menší než afarští.

Paviland („Kozí díra“), Velká Británie. Již velmi dávný a teprve nyní přehodnocený objev skeletu mladého muže v jeskyni u Pavilandu ve Walesu, umístěný v řídké osídlené pobřežní krajině na samé západní periférii paleolitického světa. Původně se skelet připisoval ženě, což v kontextu intenzivního červeného zásyvu přivedlo název „Červená dáma“. Z asi 60 předmětů z mamutoviny, kosti a měkkých schránek můžeme dodatečně vy-

brat ozdoby, které se značnou pravděpodobností přímo souvisejí s pohřbem: přívěšky z mamutoviny, provrtané zuby, schránky měkkýšů *Littorina* a náramek z mamutoviny. Nově byla datována velká sekvence vzorků z této lokality, přičemž data vztažená přímo k pohřbu jsou 26 350–25 840 B. P.

Pavlov I, okres Břeclav (Česká republika); jedna z nejvýznamnějších paleolitických lokalit ve světovém měřítku. Pavlov I prozkoumal Bohuslav Klíma (*viz*) v letech 1952–1965 a 1971–1972. Ve srovnání s nedalekými Dolními Věstonicemi I (*viz*) či Předmostím (*viz*) spočívá význam této lokality především v tom, že byla prozkoumána systematicky jediným badatelem. Od roku 1991 probíhá mezinárodní interdisciplinární projekt zaměřený na komplexní zpracování a publikaci této klíčové lokality z hlediska všech zainteresovaných disciplín. Prostorově rozčlenil B. Klíma lokalitu Pavlov na dvě části, z nichž spodní (severozápadní) se jeví stratigraficky jako starší než svrchní (jihovýchodní). Devět dat C 14, z nichž osm pochází z jihovýchodní části a jediné z části severozápadní, však náleží do poměrně malého časového úseku mezi 26 700 a 25 000 B. P. Analýza sídelních ploch vychází z pokusu o rekonstrukci jednotlivých ohnišť, obydlí, prostorového rozložení předmětů v jejich okolí a vzájemných vztahů. V severozápadní části lokality odkryl B. Klíma nejprve ojedinelé lidské zuby, dva zlomky čelistí a posléze hrob muže; původně zřejmě ležel ve skrčené poloze na boku, pod ochranou mamutí lopatky, avšak jeho polohu podstatně porušil svahový posun. Pro umění je typické modelování v hlíně: hlavičky lva, medvěda, nosorožce, kozorožce, koně i postavičky mamutů a lidí. Unikátní jsou obrysové řezby mamuta a lva v destičkách z mamutoviny či kel s komplexním vzorem, podle B. Klímy představujícím mapu okolí tábořiště. Na lokalitě byly poprvé doloženy otisky paleolitických tkanin.

pavlovien, starší fáze středoevropského gravettien (*viz* gravettien, Pavlov).

pazourek, nepřesný, petrograficky jednoznačně nedefinovaný termín. Označuje jemnozrnnou až amorfni křemennou hmotu užívanou k výrobě nástrojů. V české archeologické literatuře se tento termín již tradičně používá pro silicity baltského původu z glacienních sedimentů, okrajově zasahujících na naše území (Slezsko, severní Morava, severní Čechy), ale vzhledem k obtížnému rozlišení rovněž pro silicity z krakovsko-čenstochovské jury, případně z Volyně.

Pekárna, Mokrý, okres Brno-venkov (Česká republika); jeskyně s pravěkým osídlením. Pekárna (Kostelík,

Díravica) představuje centrální jeskynní sídliště jižní části Moravského krasu, 44 m nad údolím Říčky. Jeskyně byla zkoumána po více než století, počínaje rokem 1880 (Jindřichem Wankelem) až po 80. léta 20. století. Většina získaného materiálu náleží nesporně magdalénien (*viz*), přičemž otázka starších osídlení byla vždy otevřena k diskusi: dnes předpokládáme schéma počínající micoquienem, přes hypotetickou polohu počátku mladého paleolitu (listovité hroty, hrot typu Jerzmanowice) až po dvě či tři magdalénské vrstvy. Magdalénien leží jednak v nejvyšší části glaciální spráše (vrstva i – nedatováno), jednak v nadložních humózních vrstvách (g, h – datování mezi 12 500–13 000 B. P.). Jeskyně Pekárna poskytla také největší soubor uměleckých předmětů magdalénien na českém území: dvě koňská žebra s vyrytými scénami pasoucích se koní a bojujících bizonů, obě z oblasti vchodu, spatuly zdobené různě komponovanými symboly zvířecích hlav (koně, antilopa a bizon), které ležely v zadní části jeskyně, náčelnické hole s rytinami koní a medvědů a stylizovanou ženskou postavou z mamutoviny.

periglaciální oblasti, nezaledněné území podél ledovců zasažené studeným a suchým klimatem. V sedimentech se projevují důsledky periglaciálních jevů (trvale zmrzlá půda – permafrost, mrazové klíny, půdotok – soliflukce, tříděné kruhy, mrazové drtě).

périgordien, souhrnný pojem pro mladopaleolitické kultury s hroty s otupeným bokem, tedy chatelperrien (*viz*) a gravettien (*viz*), zavedený a používaný některými autory v klasické oblasti jihozápadní Francie. **pěstní klín** (anglicky *handaxe*, francouzsky *coup de poign*, německy *Faustkeil*), nástroj vyrobený oboustranným obíjením výchozího kusu suroviny do charakteristických mandlovitých, oválných či dvouhrotých tvarů; typický zejména pro acheuléen (*viz*).

petroarcheologie, petrografický výzkum surovin kamenných artefaktů, včetně hledání jejich zdrojů. Tento výzkumný směr začal být pěstován na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (srov. Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Anwendung der Petrographie in der Archäologie*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1970; Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Základy petroarcheologie*, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1975). V současné době patří k hlavním představitelům petroarcheologického výzkumu v České republice zejména brněnští badatelé Miroslava Gregerová, Ivan Mrázek a Antonín Přichystal.

Petrkovice, Ostrava (Česká republika); mladopaleolitické sídliště. Tato gravettská lokalita kontroluje sever-

ní ústí Moravské brány. Plán lokality Ia, který kombinuje výsledky výzkumů v letech 1952–1953 a 1994–1995, představuje systém ohnišť spíše jako nepravidelný kruh. V centru leží plochy pokryté červeným barvivem; bez patrného systému jsou rozhozeny malé jamky a nálezy mamutích stoliček. Význam centrální červené plochy podtrhuje další souvislost: v jejím těsném sousedství, kde navazuje starší sonda z roku 1953, odkryl Bohuslav Klíma figurku ženy, jemně vyřezanou z kusu krevelle – slavnou Landeckou venuši; tři původní zlomky vytvářejí drobné, 4,6 cm vysoké torzo s chybějícím pravým prsem. Svým štíhlým, až „kubistickým“ tvarem se odlišuje od běžných paleolitických venuší. Analýzou ohnišť i přilehlých popelišť se podařilo získat drobné úlomky kamenného uhlí, zřejmě částečně zkoksovatělého a užitého jako paliva. Datování uhlíků z výzkumu B. Klímy (20 790 B. P.), stejně jako datum z nového výzkumu (23 370 B. P.) dokládají, že jde o reprezentativní lokalitu mladšího gravettien (viz) (willendorfsko-kostěnkovská fáze, viz), což odpovídá i typologii – charakteristické hroty s bočním vrubem i listovité hroty.

PK, půdní komplex, termín navržený J. Kuklou pro soubor půdních horizontů, většinou v rámci sprašových sérií; v našem prostředí jsou označeny římskými čísly I–XII. Ve světové literatuře se však spíše ujalo označení klimatických stadií arabskými čísly podle vývoje izotopů kyslíku (anglicky *oxygen isotope stage*), které není s číslováním PK přímo kompatibilní.

pleistocén, starší fáze čtvrtohor, období mezi 2,5 milionu let až 10 000 lety. Člení se na spodní (zahrnuje nejméně 10 klimatických cyklů), střední (zahrnuje 4–5 dalších cyklů) a svrchní (poslední klimatický cyklus interglaciál/glaciál). Pleistocén byl chladnější a především sušší než mladší období čtvrtohor – holocén (viz). Nejtypičtější znakem však je značná fluktuace klimatu od poměrně teplých a vlhkých interglaciálů po velmi suché a chladné glaciály. Výrazná fluktuace teplot i vlhkosti existovala i v rámci glaciálů a interglaciálů. S tím souviselo významné zvětšování a zmenšování ledovců spojené se značným poklesem mořské hladiny v době maximálního zalednění. Pralesy byly vzácné, v Africe například byly v pleistocénu pouze dva malé pralesy, v celé Amazonii celkem malých pět pralesů.

pleistocenní klimatický cyklus, sled klimatických fází počínaje interglaciálem po glaciál, podmiňující specifické geologické a geochemické procesy a ukládání charakteristických sedimentů. Rytmičká posloupnost jednotlivých klimatických cyklů se projevuje především jako střídání ledových a meziledových dob.

pleistocenní klimatický záznam, sled sedimentů, jejichž tvorba je podmíněna odlišnými fázemi pleistocenního klimatického cyklu. V našich podmínkách poskytují neúplnější záznam sprašové série a jeskynní výplně.

pleistocenní sedimenty, člení se na suchozemské (váté písky, spraše, svahoviny, jeskynní výplně), usazené ve vodním prostředí (říční terasy, nivní a jezerní sedimenty, pramenné sedimenty – travertiny) a ledovcové (morény, fluvioglaciální sedimenty).

pleniglaciál, vrcholné fáze ledových dob s maximálním rozšířením ledovců a celkově studeným a suchým klimatem.

pleiomorfny znaky, starobylé znaky sdílené skupinou předků i potomků.

pliocén, mladší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 5,5 do 1,8 milionu let. Toto období třetihor se dělí na pliocén starší (5,5–3,5 milionu let) a mladší (3,5–1,8 milionu let). Hranice mezi starším a mladším pliocénem není zatím zcela jasná, někteří paleontologové a paleoekologové se domnívají, že předěl mezi mladším a starším pliocénem nastal o něco později, okolo 3 milionů let. Pliocén se vyznačoval dalším vysoušením klimatu a rozšiřováním polootevřených a otevřených ekosystémů. Zvláště patrné je to v období mladším (2,7 milionu let), kdy dochází k „chladovému pulzu“ a pralesy výrazně ustupují otevřeným lesostepním a stepním formacím.

pohřeb, v archeologické terminologii pozůstatky člověka nalezené v hrobě.

pohřeb primární, prvotní pohřbení těla zemřelého.

pohřeb sekundární, druhotný pohřeb zemřelého spojený s přenesením (translací) na jiné místo.

pohřebiště, místo určené pro pohřbívání lidí.

pohřebiště birituální, pohřebiště obsahující žárové i kostrové hroby.

pohřební rituál, zvyky a obřady spojené s pohřbíváním.

pohřební ritus, druh pohřbu (žárový nebo kostrový).

procesuální archeologie, archeologie založená na deduktivním výzkumu, který vychází z artefaktů a jejich formálních znaků, explicitně vytváří hypotézy a zpětně je testuje.

prostorová analýza, archeologický záznam zkoumaný pod zorným úhlem prostorových vztahů, a to nejméně ve třech rovinách: systém komunit v krajině, skupina obydlí, jednotlivé obydlí.

Předmostí, Přerov (Česká republika); středopaleolitická a mladopaleolitická lokalita, jedna z největších

a nejkompexnějších v Evropě, se rozkládá při jižním ústí Moravské brány. Během výzkumů se tu vystřídaly všechny vedoucí osobnosti moravského paleolitu, avšak ve složité historii lokality je několik paradoxů. Poprvé se tu použila metoda výzkumu větších ploch, ale bohužel bez odpovídající dokumentace. Nadto byly výzkumy někdy vedeny v nedobré atmosféře, dané jednak průmyslovou těžbou spraše a vápence, jednak osobní konkurencí mezi archeology. Tato lokalita poskytla největší soubor koster časných moderních lidí ve světovém měřítku, ale na konci 2. světové války tento jedinečný materiál skončil spolu s kamennou industrií v plamenech mikulovského zámku; k dispozici jsou naštěstí dobré popisy, odlitky, fotografie a kresby. Původně tu z terciérních a kvartérních sedimentů čněly dvě vápencové skály, Skalka a Hradisko. *Lokalita I (Skalka)*: První archeologické výzkumy se soustřeďovaly do nejslibnějších oblastí ve spraši naváté na vápencovou Skalku. Nejdůležitější kulturní horizont tvoří pavlovská fáze gravettien, datovaná dvěma radiometrickými údaji mezi léta 26 000 a 27 000 B. P. Je však pravděpodobné, že podobně jako v Dolních Věstonicích a v Pavlově byla i tato lokalita v podstatě horizontálním soustředěním jednotlivých sídelních celků a skládek kostí, rozprostřených na velkých plochách; svým významem tu dominuje vymezený pohřební areál s koncentrací lidských skeletů. Mezi uměleckými předměty je nejvýznamnější schematizovaná rytina ženy v mamutím klu a řezba mamuta. Na základě nových typologických rozborů předpokládáme rovněž mladší (willendorfsko-kostěnkovskou, viz) fázi gravettien (viz), charakterizovanou hrotem s bočním vrubem a listovitými hroty. *Lokalita II (Hradisko)*: Dobové fotografie dokládají, jak v průběhu 20. a 30. let otevřela postupující těžba spraše mocná souvrství obklopující vápencový vrcholek Hradiska; proběhlo zde několik výzkumů, největší z nich v 90. letech 20. století. Středopaleolitické artefakty ležely ve dvou půdách vzniklých v posledním interglaciálu a na počátku glaciálu. Oba základní soubory tvoří valounové nástroje, jádra, úštěpy, úlomky a drobné retušované nástroje; vedle jednoduchých technik štípání valounů se objevují i prvky levalloiské techniky (viz). Datování pomocí termoluminiscence pouze rámcově potvrdilo, že toto souvrství vznikalo někdy před 100 000 lety. V nadložní spraši byly rozloženy kosti a několik artefaktů gravettien, datované k roku 25 040 B. P.

Přezletice, Česká republika; lokalita z rozhraní starého a středního pleistocénu, naleziště fauny, kamenné

(buližníkové) a zřejmě i kostěné industrie starého paleolitu. Možné půdorysy obydlí.

Qafzeh, viz Kafsa.

radiolarit, převážně hnědočerveně nebo zeleně zbarvená jemnozrnná hornina obsahující specifické mikroorganismy, radiolarie, vhodná pro výrobu nástrojů. Vyskytuje se například v jurských vápencích bradlového pásma na Slovensku a v Polsku, v údolí Dunaje a na několika lokalitách v Maďarsku.

radiometrické datování, datovací metody založené na rozpadu radioaktivních izotopů prvků. Počínaje mladým paleolitem je nejvýhodnější a nejpracovanější metoda radiokarbonová, která měří poločas rozpadu izotopu uhlíku C 14.

Regourdou, Francie. Předpokládá se kamenná konstrukce kolem těla neandertálského muže a v podloží ještě jednou totéž, tentokrát ovšem kolem těla medvěda.

Rigaud Jean-Philip (1937), francouzský archeolog, profesor na univerzitě v Bordeaux a pracovník Centre National de la Recherche Scientifique. Proslavil se moderně vedenými výzkumy klasických i nových lokalit jihozápadní Francie.

Rightmire G. Philip (1940), paleoantropolog, profesor na Newyorské státní univerzitě v Binghamtonu, specializuje se na studium vývoje druhu *Homo erectus*. Jeden z významných zastánců existence více druhů člověka vzpřímeného. Domnívá se také, že *Homo heidelbergensis* je validním druhem rodu *Homo*.

riss, předposlední glaciál (respektive sled 2–3 glaciálů) v alpské chronologii pleistocénu.

Roc de Marsal, Francie. Hrob tříletého dítěte, objevený v roce 1961. Jde o neúplný skelet, zřejmě uložený v jámě.

rohovec, na Moravě označení pro pestrou škálu lokálních silicítů, jmenovitě rohovce typu Krumlovský les, Stránská skála, Olomučany, Býčí skála, Troubky-Zdislavice, dále rohovce z rudických vrstev a křídové spongiové rohovce (spongolity).

Romito, Itálie. V epigravettien této jeskyně byly v letech 1963–1965 nalezeny pozůstatky celkem šesti jedinců (4 muži, 2 ženy). Významná je kostra náležející zakrslému jedinci s typickými příznaky chondrodysplasie. Tento člověk, vysoký pouze asi 1–1,2 m a zřejmě neschopný produktivního loveckého života, se v rámci své komunity přesto dožil dospělosti. Datum z jeskyně je kolem 11 tisíc let.

rydlo (anglicky i francouzsky *burin*, německy *Stichel*), nástroj vyrobený zostřujícím, takzvaným rydlovým úderem vedeným proti pracovní hraně. Rydla se kla-

sífkují podle polohy úderu (klínová, hranová, lomová, příčná) i podle charakteru (obloukovitá, kanelovaná, plochá). Nejtypičtější jsou v mladém paleolitu.

Sahelanthropus tchadensis, sahelantrop čadský, náležel lebky a čelisti starých 6–7 milionů let, který byl zařazen do nového rodu a druhu *Sahelanthropus tchadensis*. Jde o nejstaršího zástupce homininů (viz) s podivuhodnou mozaikou znaků podobných lidoopům, znaků šimpanzích, znaků relativně moderních, hominních, a také znaků zcela unikátních. Má relativně krátké čelisti, málo zkosený obličej a relativně malé zuby. Mozek byl nevelký. Špičáky jsou přečnívající, ale výrazně menší než u lidoopů. Nápadným a unikátním znakem je mohutný nadočnicový val. Krátké čelisti, poměrně vertikální sklon obličejové části a malé zuby mohou být svou podobností s rodem *Homo* (viz) zavádějící. Není totiž známo, jak vypadala lebka jednoho z nejstarších homininů – ardiopitěka (viz). Možná se příliš nelišila od sahelantropa, protože například tvar, stavba i velikost zubů jsou u obou druhů velmi podobné. Lebka sahelantropa je ovšem značně zdeformovaná a její skutečný tvar bude možno rekonstruovat až počítačovým modelováním. Je však nepochybné, že mohutný nadočnicový val se v mnoha podstatných znacích zásadně liší od podobného útvaru, který nacházíme u raných forem rodu *Homo*, a nelze vyloučit ani případnou patologii.

Saint Césaire, Francie, naleziště nejmladších neandertálců (stáří asi 35 000 let) v kontextu chatelperronské kultury (viz).

sangoan, středopaleolitická kultura lesní zóny subsaharské Afriky datovaná mezi 50 000 až 35 000 let. Typické jsou přežívající pěštní klíny, drasadla a zejména bifasy protáhlých tvarů (anglicky *pics*, česky *kopáče*).

sapientace, dnes málo používaný vágní pojem, proces rozvoje takových vlastností člověka, které je možno označit jako výlučně lidské: například duchovní kultura; navazuje na hominizaci (viz), ale ve skutečnosti začíná až ve svrchním paleolitu u populací anatomicky moderního člověka, takzvaných kromaňonců. Sapientace by měla souviset s rozvojem organizované lidské společnosti, s rozvojem kultury a pokročilejších technologií výroby, ale její definice je velmi problematická.

Schöningen, Německo. Nově objevená staropaleolitická lokalita, proslula zejména objevy dřevěných oštěpů starých 450 000 let.

sídelní areál, skupina sídelních celků tvořících prostorově vymezenou část velkého loveckého sídliště.

sídelní celek, na loveckých sídlišťích ohniště obklopené strukturovanými dalšími jevy (velké předměty, zahloubení, kumulace malých předmětů). Analýza sídelních celků obvykle testuje hypotézu, zda se jedná o zbytek konkrétní stavby.

Sima de los Huesos, viz Atapuerca.

Skateholm, Švédsko. Výzkum probíhající od roku 1980 odkryl sídliště a pohřebiště mezolitu, původně rozložené na ostrůvcích. Lokalita I zahrnuje 53 hrobů, lokalita II 11 hrobů, a to v různé orientaci a různých polohách. Jako milodary se objevují provrtané zuby, kostěné i kamenné nástroje a zbraně. Na lokalitě II byla prozkoumána pravoúhlá stavba vymezená pásem červeného barviva a obsahující převážně zvířecí kosti. Je interpretována jako jakási obřadní místnost. Zvláštností Skateholmu jsou hroby celkem sedmi psů – a také ti mají poměrně bohatou výbavu (parohy, pazourkové čepele). Jiní byli zřejmě zabiti jako doprovod svých pánů a jejich pozůstatky se tak dostaly do výplně hrobů.

Skhul, Izrael. V letech 1931–1932 byly v této jeskyni objeveny pozůstatky více než deseti anatomicky moderních jedinců, z toho 5 dospělých mužů, 2 ženy, 3 děti. Data ESR (viz) a TL (viz) pro celé souvrství jsou mezi 80–120 tisíci lety.

sociokulturní evoluce, viz evoluce sociokulturní.

Sofferová Olga (1942), americká antropologicky orientovaná archeoložka, profesorka na univerzitě v Illinois. Zabývá se loveckými adaptacemi v Eurasii, zejména v Rusku, na Ukrajině a ve střední Evropě, včetně specifických technologických výzkumů gravettieny Moravy (keramika, textil). Autorka syntetické studie o mladém paleolitu Ruské roviny – *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain* (1985) a editorka řady sborníků.

Solutré, jihovýchodní Francie; mladopaleolitické naleziště pod výraznou skalní stěnou s pozůstatky asi 100 000 koní, zkoumané již od roku 1866. Poněkud výše po svahu je klasické sídliště solutréenu (viz).

solutréen (podle lokality Solutré, Saone-et-Loire, Francie), technologicky výrazná, ale prostorově i časově omezená kultura mladého paleolitu (jihozápadní Francie a severní Španělsko a Portugalsko mezi 21 000 až 17 000 lety B. P.). Typologicky se člení do tří fází (například v Laugerie-Haute), přičemž v první převládají jednostranné listovité hroty (francouzsky *à face plane*), v následných dvou jsou již oboustranně plošně opracované hroty v široké škále tvarů, v poslední fázi se objeví i drobné hroty s bočním vrubem, někdy interpretované jako hroty šípů. Škrabadla ob-

vykle převládají nad rydly. Kostěná industrie zahrnuje lovecké hroty a jehly. Solutréenu patří některé charakteristické reliéfy ve vápenci, ale vzhledem k datování zřejmě i jeskynní malby.

speleoarcheologie, archeologický výzkum jeskynních výplní; vzhledem k opakovanému osídlení řady jeskyní naráží na velmi komplexní stratigrafické situace a bývá úzce propojen s výzkumem sedimentologickým, paleoklimatologickým a biostratigrafickým.

spraš, nejtýpější pleistocenní sediment na našem území. Je složen z prachových částic přemístěných větrem, které podléhají následnému procesu zesprašnění. U nás spraš dosahuje nejvyšších mocností řádově desítek metrů. Série spraší členěné půdními horizonty tvoří základ pleistocenního klimatického záznamu.

Steinheim an der Murr, Německo, naleziště lebky archaického *Homo sapiens* (1933), datované do středního pleistocénu – 250 000–200 000 let.

Sterkfontein, naleziště hominidů v Jihoafrické republice; kromě četných kosterních zbytků hominidů poskytlo naleziště také množství kamenné industrie a fauny zahrnující nálezy od středního pliocénu až po spodní pleistocén.

Stránská skála, Slatina, Brno-město (Česká republika); útes jurských vápenců na východním okraji brněnské kotliny. Vápenec obsahuje vrstvy rohovců používaných k výrobě nástrojů v průběhu paleolitu i neolitu (stránskoscalská exploatační oblast). Strmé skalní svahy na severozápadní straně jsou lemovány svahovými sedimenty spodnopleistocenního až středopleistocenního stáří (lokalita I) a spraší svrchního pleistocénu na severní straně (lokalita IV). Temeno návrší překrývají zbytky teras, půdní sedimenty, vápencové sutě a konečně spraš (lokality II, III). *Lokalita I*: Lokalitu I tvoří sedimenty suťového kužele při úpatí skály a výplně jeskyní a jeskyněk v jejím masivu. Průběh teplého období na počátku středního pleistocénu (cromer), které dokumentují, je ve své dynamice rámcově analogický našim poznatkům o holocénu. Z hlediska paleontologie představuje Stránská skála I nejbohatší naleziště fosilních ptáků, bříchonožců a pecek břestovce, spolu s četnými nálezy savců, hadů a ostrakod. Značná pozornost se od počátku výzkumu věnovala otázce přítomnosti člověka. Podstatné je, že v rámci suťového kužele se všechny náznaky lidské činnosti soustřeďují pouze v jediné vrstvě – č. 13. Její minimální stáří odhaduje Rudolf Musil (*viz*) na 0,6 milionu let. *Lokalita IIa*: Ve sprašovém souvrství byly získány tři paleolitické soubory, vyrobené z místního

rohovce. Bohunický soubor je poměrně malý, zatímco soubor středního aurignacienu (vrstva 4, 32 500 let B. P.) je zatím největší stratifikovaná kolekce této kultury na Moravě. Menší soubor mladého aurignacienu (*viz*) v nadloží se liší určitým nárůstem rydel a zdobením industrie. *Lokalita III*: Industrie bohunicenu (*viz*) leží uvnitř komplexu interpleniglaciálních půd, kde vytvářely samostatné shluky, s místy interpretovanými jako ohniště (data z uhlíků jsou kolem roku 38 000 B. P.). Provázely je četné hrudky červeného a okrového barviva. Pylová analýza dokládá stepní krajinu s některými dřevinami (borovice, bříza, smrk, olše). Většina artefaktů je opět vyrobena z místního rohovce, avšak retušované artefakty, zejména škrabadla, drasadla a hroty, jsou z cizích surovin (červený radiolarit, jiné rohovce). Zpracování místních rohovců se zaměřilo na výrobu levalloiských hrotů, čepelí a připravených jader. *Lokalita IIIa*: Spodní würmský pleniglaciál v tomto profilu reprezentuje sled půdních sedimentů, vápnitých zemin a šterčičků přemístěných soliflukcí. Podle Tadeáše Czudka je charakter přemísťování ovlivněn postupným vzrůstem vlhkosti, teploty a hlubokým táním permafrostu; industrie bohunicenu leží v nejvyšší části přemístěného souvrství (40 000 let, vrstva 4). S několika výjimkami (křemen, radiolarit) je industrie vyrobena z místního rohovce; běžné jsou levalloiské hroty, škrabadla, drasadla a vruby. Následuje interpleniglaciální půda s industrií středního aurignacienu (vrstva 3), rozptýlená v okolí pravidelně kruhovitého, mírně zahlobeného ohniště (datovaného k roku 31 000 B. P.). *Lokalita IV*: Tato lokalita leží při severním úpatí vápencového útesu. Vrstva probíhá v nejvyšší části a v nadloží spraše a radiometrická data kolem roku 18 000 ukazují, že jde zatím o jedinou lokalitu z období posledního glaciálního maxima na Moravě. Předměty tvořily dvě koncentrace: západní tvořil kruhový shluk vápencových bloků, koňských kostí a ojedinělých kamenných artefaktů, pás koňských kostí rozvlečený po svahu s touto koncentrací souvisí. Východní koncentrace se skládala rovněž z vápencových bloků (největší měřil 0,75 m), převážně koňských kostí (ojediněle se vyskytly i kosti mamuta, nosorožce a soba), zato kamenné nástroje byly vzácnější. Místní kamenné suroviny se používaly až nápadně málo, zato se objevily exotické materiály: cizí rohovce, radiolarit, pazourek, porcelanit, křišťál a obsidián. Zdá se, že lokalita IV byla specializovaným lovištěm koní, využívajícím morfologie terénu s příkrou skalní stěnou.

stratigrafie, následnost geologických a archeologických vrstev.

Stratzing, Rakousko; významné aurignacké sídliště datované sérií dat kolem roku 30 000. Nálezy několika typů ohnišť, bohatá kamenná industrie s převahou rydel a drobná kamenná řezba lidské postavy.

Stringer Christopher B. (1949), britský paleoantropolog, kurátor Přírodovědeckého muzea v Londýně. Je autorem a hlavním protagonistou teorie o africkém původu moderního člověka. Publikoval jako autor či spoluautor několik knih o neandertálcích. Zpočátku se jeho názor teorie vytěšňování („replacement theory“), bohužel formulovaný dosti zjednodušeně a neprozíravě, setkal s velmi rozporuplnými reakcemi. Na toto téma bylo natočeno několik filmů a napsány i romány popisující likvidaci brutálních neandertálců hrdinnými kromaňonci (to však ve skutečnosti nebyl jeho názor), vědecká komunita však reagovala poměrně chladně a preferovala konsistentnější Bräuerovu teorii „Out of Africa“. Později Chris Stringer svoji teorii výrazně zlepšil a propracoval.

středoevropský epigravettien, epigravettien v českých zemích (asi 18 000 až 14 000 let B. P.) se zdá být spíše periferií velkých kulturních center východní Evropy. Typologicky je velmi variabilní a projevuje se jak gravettská tradice (mikročepele s otupeným bokem, geometrické mikrolity), tak aurignacoidní, a dokonce i moustéroidní typy (Lipa na západní Ukrajině, Ságvár v Maďarsku, Grubgraben v Rakousku). Technologicky jsou zajímavým jevem klínovitá jádra na mikročepele, evidentně již štípaná tlakem, připomínající industrie severní Asie a severozápadní Ameriky. Umění reprezentují jen drobné ozdobné předměty a jednoduché rytiny v kameni či kosti.

středomořský epigravettien (rovněž grimaldien, romanellien, montadien), kultura navazující na gravettien po roce 20 000 v Itálii, na Balkáně a v jižní Francii. Charakteristická je skupina mikrolitů, zvláště trojúhelníkových, drobných hrotů, čepelek a mikrolitů s otupeným bokem. Drobná rydla a škrabadla jsou ve víceméně vyrovnaném poměru (oba typy na zkrácených čepelích a úštěpech). K této kultuře se hlásí ojedinělé rytiny na skalách, na kamenných deskách a oblázcích. Nápadné jsou zejména bohaté hroby na italském území.

Sungir, Rusko, mladopaleolitické naleziště, proslavené zejména objevy rituálních hrobů (starší, bohatě vybavený hrob muže, hrob dvou dětí uložených hlavami proti sobě). Radiometrická data jsou mezi 25 500 až 20 000 lety, předpokládá se však i starší fáze mladopa-

leolitického osídlení, odpovídající kostěnkovsko-strelecké kultuře (viz). Z antropologického hlediska se jedná o jeden z nejvýznamnějších nálezů svrchního paleolitu, jak vzhledem k úplnosti a různému stáří koster tak i vzhledem výbavě hrobů.

Svoboda Jiří A. (1953), český archeolog a paleoetnolog, docent Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně a vedoucí Střediska pro výzkum paleolitu a paleoetnologie v Dolních Věstonicích, kde pokračuje v práci vynikajících badatelů – Karla Absolona a Bohuslava Klímy. Ze střediska učinil badatelské pracoviště vyhledávané našimi i zahraničními odborníky. Je docentem Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty a Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou paleolitu v celé šíři a zejména moravským paleolitem. Navázal na terénní výzkumy svých předchůdců v Dolních Věstonicích, v Předmostí u Přerova, v Petřkovicích u Ostravy a v jeskyních Moravského krasu a Malých Karpat, nové výzkumy otevřel na Stránské skále v Brně a v pískovcových převisích severních Čech. Zúčastnil se paleoantropologických, archeologických a etnoarcheologických expedicí a studijních cest v zahraničí (Afrika, Asie, Amerika). Výsledky těchto výzkumů se promítly ve více než 300 statích publikovaných u nás i v zahraničí a v několika vědeckých monografiích.

Swanscombe, Anglie, naleziště části neurocrania (obě temenní kosti a týlní kost) archaického *Homo sapiens* (1935), staré asi 250 000 až 200 000 let.

Szeleta, Maďarsko; jeskyně v Bukových horách, zřejmě přechodné lovecké tábořiště, eponymní naleziště szeletieny (viz) ve dvou vrstvách, s daty kolem 40 000 a 30 000 let.

szeletien (podle jeskyně Szeleta, Bukové hory, Maďarsko), přechodná kultura mezi středním a mladým paleolitem, s centrem v Karpatské kotlině, na Moravě a ve Slezsku (s pravděpodobnými průniky dále na Balkán, do Čech a podél Dunaje do jižního Německa). Nejstarší data z Maďarska přesahují 40 000 let (Szeleta, spodní vrstva), avšak většina dat ze Slovenska (Čertova Pec), Moravy (Vedrovice V) a Slezska (Dzierzysław, svrchní vrstva) se koncentruje do doby tvorby interpleniglaciální půdy před 38 000 lety (hengelo). Technologicky je příznačná úštěpová i čepelová technika, a to spíše z nepravidelných typů jader; zejména pak charakteristická je plošná retuš, která často formuje nejen povrch typických listovitých hrotů, ale i dalších

nástrojů. Kvantitativně dominují drasidla středopaleolitického charakteru, obvykle následovaná škrabadly, rydly, retušovanými čepelemi a vruby. Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teoreticky to mohli být ještě poslední neandertálci (vztah k lokálnímu *micoquien*).

Šanidar, Irák. Kosterní pozůstatky 9 neandertálců (7 dospělých, 2 děti) pocházejí z různých vrstev této jeskyně a člení se do dvou hlavních chronologických skupin. Ve starší skupině (minimálně 60 tisíc let) byl nalezen muž (Sh 4) uložený přes dvě ženy (Sh 6 a 8), pod nimiž bylo dítě (Sh 9). Mladší skupina (Sh 1, 3, 5) je datována radiokarbonovou metodou před 46 tisíc let. Podle pylové analýzy mohl být hrob muže záměrně zasypán květy.

Šipka a Čertova díra, Štramberk (Česká republika); jeskyně s paleontologickými, antropologickými a archeologickými nálezy. Obě jeskyně, Šipku i Čertovu díru, prozkoumal Karel J. Maška (*viz*) z podstatné části už na sklonku minulého století a pozdější práce se zaměřovaly pouze na rekonstrukci a revizi profilů (Josef Bayer, Jiří Kukla, František Prošek), zpracování kamenné industrie (Karel Absolon, Karel Valoch, *viz*), fauny (Rudolf Musil) a publikaci neandertálské čelisti ze Šipky (Jan Jelínek, Emanuel Vlček, *viz*). Nyní je Čertova díra odtěžena, zatímco Šipka stále existuje (440 m n. m.), ovšem archeologické souvrství je zřejmě zcela vyklizeno. Rekonstrukce profilu ukazuje, že pod holocenní vrstvou v obou jeskyních ležela správná poloha s vápencovou sutí, v jejíž svrchní části probíhal horizont magdalénienu, zatímco ve spodní části byly kulturně neurčitelné artefakty. V podloží zachytil Maška komplex hlín s moustériem, které lze členit do dvou až tří poloh. Na bázi ležely slíny, písky, sterilní hlíny a vápencové podloží. Moustérská industrie je vyrobena převážně z místního rohovce, několik artefaktů je z pazourku, křemene a radiolaritu. Nejdůležitější nález představuje neandertálská dětská čelist objevená K. J. Maškou v roce 1880.

škrabadlo (anglicky *end-scrapers*, francouzsky *grattoir*, německy *Kratzer*), nástroj na čepele s charakteristickou, většinou obloukovitě retušovanou hlavicí. Masivní (kýlovité, vyčnělé) tvary indikují aurignacien.

Švédův stůl, Ochoz, okres Brno-venkov (Česká republika); výplň této velké jeskyně v jižní části Moravského krasu (v nadmořské výšce 335 m) a početné nálezy pleistocenní fauny zkoumal nejprve Martin Kříž. Skutečně věhlasnou se však lokalita stala až poté, kdy tu student Karl Kubasek objevil neandertálskou dolní

čelist a Anton Rzehak ji uvedl do literatury. Čelist ležela ve vrstvě spolu s faunou, avšak žádné artefakty se tehdy nenašly. Později o významu i o skutečném stáří tohoto objevu několikrát diskutovali Martin Kříž, Jan Skutil, Karl Schirmerisen a další autoři. Středopaleolitické stáří podstatné části výplně potvrdil až systematický výzkum Bohuslava Klímy a následné průzkumné akce Jaromíra Vaňury. Profily jeskynní výplně sestávají z holocenních hlín a travertínů, pod nimi leží würmská spraš s mladým paleolitem (magdaléniem a pravděpodobně i počátek mladého paleolitu). Následuje komplex hnědavých hlín, půdních sedimentů a sutí s artefakty moustérienu ve své nejvyšší části. Bázi profilu tvoří okrová zemina, pravděpodobně interglaciální. Artefakty středního paleolitu, převážně z křemene, křemence a rohovce, jsou ve Švédově stole vzácné. Bohatá fauna časného würmu ve své většině nesouvisí s lidským osídlením.

Tabun, Izrael. Skelet třicetileté neandertálské ženy, zřejmě z vrstvy Tabun C, ale může jít o zahloubení z úrovně Tabun B. Vrstva C je datována pomocí ESR na 102–119 tisíc let, vrstva B na 86–103 tisíce let. Další lidské kosti a fragmenty byly získány z vrstev B, C a E. **tafonomie**, obor zkoumající procesy, které působí na organismus po smrti a vedou k jeho fosilizaci.

Tattersall Ian (1945), americký paleoantropolog, primatolog a evoluční biolog, člen National Academy of Science of USA. Spolu se Stephenem J. Gouldem a Nilsenem Eldregem se podílel na vypracování a rozvíjení teorie přerušovaných rovnováh (*punctuated equilibria theory*). Pracuje jako kurátor antropologického oddělení American Museum of Natural History (AMNH) v New Yorku a jako profesor antropologie na Columbia University. Své odborné aktivity dělí mezi primatologii, evoluční antropologii a paleoantropologii. V oblasti primatologie se věnuje především ekologii a systematické lemuru na Madagaskaru, byl po něm pojmenován dokonce jeden druh sifak. Vedle toho se intenzivně věnuje výzkumu fylogeneze a systematiky hominidů (*viz*) a evolučním procesům ve vývoji rodu *Homo* (*viz*). Je zastáncem teorie vytěsnění (*replacement theory*) a tvrdí, že neandertálci byli samostatným druhem člověka *Homo neanderthalensis* (*viz*), druhem s lidskými vlastnostmi, který byl ekologicky vytěsněn anatomicky moderním člověkem – jednak kvůli ekologickým a klimatickým změnám ve svrchním pleistocénu, jednak kvůli vyšší technologické, sociální a kulturní úrovni anatomicky moderního člověka. Publikoval řadu monografií a vědecko-naučných knih, například: *The Pri-*

mates of Madagascar (1982), *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution* (1993), *The Last Neanderthal: The Rise, Success and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives* (1995), *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know about Human Evolution* (1995), *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness* (1998), *The Monkey in the Mirror: Essays on the Science of What Makes Us Human* (2002); Tattersall – Schwartz, *Extinct Humans* (2000); Tattersall – Johanson, *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution* (2001); Schwartz – Tattersall, *The Human Fossil Record, vol. 1: Terminology, and Craniodental Morphology of Genus Homo (Europe)* (2002); Schwartz – Tattersall, *The Human Fossil Record, vol. 2: Craniodental Morphology of Genus Homo (Africa and Asia)* (2003). Je uznávaným komentátorem a popularizátorem vědy. Jako vedoucí antropologického oddělení AMNH zorganizoval čtyři velmi úspěšné výstavy.

taubachien (podle lokality Taubach, střední Německo), středoevropská industrie středního paleolitu, nacházející se nejčastěji při vývěrech minerálních pramenů, kde se utvářel travertin (Německo, Slovensko, Maďarsko); na Moravě se objevuje v terestrických sedimentech jeskyně Kůlny a v Předmostí (zde opět v blízkosti minerálních pramenů). Stratigraficky spadá taubachien do posledního, eemského interglaciálu (PK III), jeho vývoj pokračoval do počátečních fází würmského glaciálu. Absolutní datování se pohybuje mezi 130 000 až 80 000 lety (Karpatská kotlina) a 117 000 až 104 000 lety (Durynsko). Industrie, nápadně drobných rozměrů, využívají nejblíže surovin bez ohledu na nižší kvalitu (například křemen). Převažují drasadla, vruby, zoubkované nástroje, v menšině jsou mladopaleolitické typy (škrabadla, někdy vysoká, atypická rydla a vrtáky). V Karpatské kotlině se projevila technika plošné retuše, zejména na listovitých hrotech, zatímco v Durynsku, například v Taubachu, se zase prosazují prvky levalloiské techniky; v moravských industriích (Kůlna, Předmostí) se obě techniky prolínají. Tvůrcem kultury je neandertálec, *Homo sapiens neanderthalensis* (viz).

technologický proces, průběh výroby rekonstruovatelný v archeologickém materiálu z jednoho nálezu celku či časového horizontu.

technologický vývoj, promítnutí výsledků jednotlivých technologických analýz do hlubšího chronologického rámce.

technologie, výrobní postup při zpracování surovin, jmenovitě kamene, kosti a dalších organických materi-

álů. Rekonstrukcí technologií se zabývá technologická analýza, a to s přispěním metod archeologické analógie (experimentální archeologie, etnoarcheologie).

teorie vzniku anatomicky moderního člověka, teorie zabývající se vznikem anatomicky moderního člověka a osídlením Evropy. Jsou to *teorie afrického původu* (Out of Africa theory), *teorie vytěsnění* (Replacement theory), *asimilační teorie*, které jsou považovány za teorie monocentrické, a *multiregionální teorie* (Multiregional theory). První dvě teorie zdůrazňují africký původ anatomicky moderního člověka, který postupně neandertálce (viz) vytěsnil: buď ekologicky – a to úplně a rychle (teorie vytěsnění), nebo ekologicky a zčásti, v místech hybridizačních zón, také ekologicky nebo geneticky (Bräuerova teorie afrického původu). Multiregionální teorie zdůrazňuje kontinuitu regionálního vývoje a neustálý tok genů mezi jednotlivými regiony, přičemž nepopírá význam vývoje anatomicky moderního člověka v Africe. Teorie asimilační patří sice do skupiny teorií monocentrických, představuje však kompromis mezi monocentrickými a multiregionálními teoriemi. Předpokládá sice africký původ anatomicky moderního člověka, ale také připouští, že vedle migrací se část procesu odehrávala pouze na úrovni genetické a „moderní“ geny prostě vytěsnily geny neandertálské. Každá z těchto teorií však má své silné stránky a slabiny, a proto dochází k jejich postupnému sblížování. Mnohé aspekty vzniku a evoluce neandertálců a anatomicky moderního člověka jsou zatím nejasné, protože s výjimkou zóny kontaktu v Palestině žili neandertálci a anatomicky moderní lidé alopatricky a stále není jasné, kdy vznikli a zda vznikli společně v Africe nebo nezávisle v Africe (moderní lidé) a v Evropě (neandertálci). Předpokládá se, že anatomicky moderní člověk migroval nejprve do Asie a asi před 50–60 tisíci lety kolonizoval nejprve oblast zvanou Sahul, Austrálii, Tasmánii a Novou Guineu a jako anatomicky moderní člověk se všemi atributy současného člověka, tedy s uměním a pohřbíváním, zhotovováním keramiky a tkanin atd., osídlil asi před 35 tisíci lety Evropu, kde postupně nahradil neandertálce.

termoluminiscence, viz TL.

Terra Amata, Nice, Francie, acheulské sídliště na mořské pláži, naleziště kamenných industrií, ohniště a možných staveb.

Tešik-Taš, Uzbekistán. V roce 1938 v této jeskyni A. P. Okladnikov objevil kostru asi osmiletého až devítiletého neandertálského chlapce, kolem níž

rekonstruoval ideální kruh z dvojic rohů kozorožce. Kritická revize záměrnost budování kruhu odmítá jako subjektivní vizi.

Téviac a Hoëdic (Francie). Dvě mezolitická pohřebiště na ostrovech při bretaňském pobřeží. Hrobové jámy jsou více či méně zahlobeny do sídelní mezolitické vrstvy, tvořené převážně z odpadků jídla a škeblí (kjökkenmödding, viz). Mrtví v jamách seděli, byli opřeni o stěnu nebo položeni na zádech. Některé jámy obsahovaly i víc jedinců, maximálně šest. V některých případech je zřejmé, že všechna těla nebyla pohřbena současně, ale postupně se přidávali další mrtví, v jiných případech se zdá, že mrtví v hromadné hrobce byli uloženi současně.

Thorne Alan G. (1939), australský antropolog, profesor na The Australian National University, Canberra. Zabývá se antropologií Austrálců, původních obyvatel Austrálie; prozkoumal rovněž paleolitické kosterní pozůstatky od jezera Mungo z doby před 30 000 (60 000?) lety a zjistil, že představují dosud nejstarší známé předky dnešních Austrálců na území Austrálie.

TL, termoluminiscence, fyzikální datovací metoda.

Tobias Philip V. (1925), jihoafrický paleoantropolog, anatom a genetik, emeritní profesor Univeristy of Witwatersrand v Jihoafrické republice. Byl dlouholetým vedoucím Department of Anatomy, University of Witwatersrand v Jihoafrické republice a vedoucím několika projektů zaměřených na výzkum fosilních hominidů (viz) v jižní Africe. Tobias je jednou z významných postav světové vědy, je čestným doktorem řady světových univerzit, mimo jiné i Univerzity Karlovy v Praze. Specializoval se na studium evoluce mozku, evoluci raných hominidů (viz) a zvláště na problematiku druhu *Homo habilis* (viz). Spolu s Louisem S. B. Leakeym (viz) a Johnem Napierem byl spoluautorem prvního popisu druhu *Homo habilis*. Je autorem téměř tisíce odborných prací a řady monografií (*The Brain in Hominid Evolution*, 1971, *Olduvai Gorge Volume 4: The Skulls, Endocasts and Teeth of Homo habilis*, 1991). Jeho monografie týkající se revize *Homo habilis* poprvé komplexně zhodnotila tento nejstarší lidský druh a nastínila *Homo habilis* jako polytypický archaický druh rodu *Homo*. Jako skvělý anatom je P. Tobias vynikajícím znalcem morfologické evoluce lidského mozku, publikoval na toto téma desítky prací a přednesl řadu strhujících přednášek.

trasologie, analýza a interpretace pracovních stop na nástrojích; k jejich identifikaci většinou používá mik-

roskopické techniky, při následné interpretaci se opírá o metody archeologické analogie.

Trinkaus Erik (1952), americký paleoantropolog, člen National Academy of Science of USA, profesor na Washington University (Saint Louis, USA). Od roku 1975 působil jako docent a později jako profesor na Katedře antropologie University of New Mexico v Albuquerque, kde založil paleoantropologickou školu, která se zabývala zejména výzkumy neandertálců a anatomicky moderního člověka ze středního a mladšího paleolitu. Vychoval řadu výtečných odborníků, z těch nejmladších je třeba zmínit zvláště Steva Churchilla a Trenta Hollidaye. Na rozdíl od mnohých jiných odborníků se nikdy výrazně nespécializoval na některou z částí skeletu, ale vždy prosazoval komplexní funkční přístup zohledňující všechny části skeletu. Zabývá se širokou škálou problémů od biomechanické analýzy postkranálního skeletu, přes různé problémy spojené s funkcemi a ekologickými adaptacemi, evolucí nervového systému, životní historie homininů (viz) až po biomechaniku, patologie a stresy. Tuto problematiku studuje jak u fosilních homininů, tak na skeletech současného člověka. Spolu s Fredem Smithem je protagonistou takzvaného asimilačního modelu formování se anatomicky moderního člověka v Evropě a na Blízkém východě. Úzce spolupracuje s evropskými pracovišti a rovněž s českými institucemi, například s Moravským zemským muzeem v Brně, Katedrou antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Archeologickým ústavem Akademie věd ČR v Brně a v Dolních Věstonicích. Dlouhodobě působí jako výzkumný pracovník a hostující profesor na Katedře antropologie Univerzity v Bordeaux. Uveřejnil několik set odborných prací, většinou v prestižních časopisech a sbornících. Je také autorem či spoluautorem čtyř monografií: Radović – Smith – Trinkaus – Wolpoff, *The Krapina Hominids: An Illustrated Catalog of the Skeletal Collection* (1988); Sládek – Trinkaus – Hillson – Holliday, *The People of the Pavlovian: Skeletal Catalogue and Osteometrics of the Gravettian Fossil Hominids from Dolni Vestonice and Pavlov. Dolni Vestonice Studies 5* (2000); Trinkaus, *The Shanidar Neandertals* (1983); Trinkaus – Shipman, *The Neandertals: Changing the Image of Mankind* (1993).

typologie, archeologická metoda definující konkrétní typy na základě shodné morfologie a stylu (taxonomie) a dokumentující jejich výskyt v archeologickém inventáři, jejich časové a prostorové rozšíření (systematika).

Ubeidija, Izrael, nejstarší ze série lokalit v Jordánské příkopové propadlině, acheuleuská industrie, datovaná asi před 1,4 milionu let.

uluzzien (podle jeskyně Cavallo u Uluzza, Itálie), italská přechodná kultura paralelní s chatelperroniem (*viz*), střední fáze je datovaná před 30 000 až 29 000 let. Hrotitá čepel s otupeným bokem je typická i pro uluzzien, avšak objevuje se jen vzácně, bývá širší a méně pravidelně retušovaná. Mezi ostatními nástroji převažují škrabadla, často na masivních úlomcích, drasadla a zoubkované nástroje. Rovněž tvůrce uluzzienu mohl být ještě neandertálec.

ústěp (anglicky *flake*, francouzsky *éclat*, německy *Abschlag*), část kamenné suroviny záměrně odštípnutá od jádra úderem či tlakem. Způsob odštípnutí je viditelný na několika charakteristických znacích: úderová plocha, bulbus v místě úderu a případně úderová jizva, vlnovitě prohnutý profil úštěpu.

Valoch Karel (1920), český archeolog, vědecký pracovník Moravského zemského muzea v Brně. Zabývá se paleolitem a mezolitem Moravy, prováděl systematické povrchové sběry v řadě moravských regionů a vedl klíčové výzkumy v jeskyni Kůlně, v Brně-Bohunicích, ve Vedrovicích a na Stránské skále. Autor řady syntetických prací.

Vančata Václav (1952), český evoluční antropolog, paleoantropolog a primatolog, vedoucí Antropologického oddělení na Katedře biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve své badatelské práci se zabýval vznikem a evolucí bipedie, evolucí postkranialního skeletu hominidů, fylogenezí vyšších primátů, hominizacním procesem a ontogenezí lokomoce a chování vyšších primátů, zvláště makaků, paviánů a lidoopů. V poslední době se věnuje zejména otázkám evoluce člověka ve svrchním paleolitu a v době přechodu od paleolitu do neolitu, otázkám velikosti a tvaru těla v evoluci hominidů a v neposlední řadě také problematice ontogenetických a růstových procesů makaků, šimpanzů a orangutanů. Publikoval přes 120 původních vědeckých prací (z větší části v mezinárodních vědeckých časopisech a zahraničních sbornících) a více než 100 abstraktů, recenzí, prací popularizačních a zpráv. Je autorem dvou monografií (*Primatologie*, Díl. 1 – *Evoluce, ekologie a chování primátů – Prosimii a Platyrrhina*; *Primatologie*, Díl. 2 – *Catarrhina – opice a lidoopi*) a dvou učebnic v elektronické podobě (*Primatologie a evoluční antropologie*, Díl 1. *Primáti a jejich adaptace*; *Primatologie a evoluční antropologie*, Díl 2. *Evoluční*

antropologie a paleoantropologie). Je rovněž autorem učebních textů, dvou svazků (10. *Sexualita primátů*, 2002, s Marinou Vančatovou; 13. *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků*, 2003) v rámci série *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* vydávané Jaroslavem Malinou pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů. Je také spolueditorem čtyř sborníků a členem redakční rady časopisů *Anthropologie* a *Variability and Evolution*. Pravidelně spolupracuje s redakcí *Věda Lidových novin*, kde se vyjadřuje k různým otázkám z oborů evoluční antropologie, paleoantropologie a primatologie. Rozsáhlá je i jeho činnost pedagogická: vedle Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze působí také jako externí pedagog na katedrách antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně; v roli hostujícího profesora na Univerzitě v Durhamu ve Velké Británii, Univerzitě ve Florencii a Univerzitě v Bari v Itálii, Demokritově univerzitě v Komotini v Řecku a na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani.

Vandermeersch Bernard (1937), francouzský antropolog, profesor na univerzitě v Bordeaux. Zpracoval jak recentní neandertálský skelet ze Saint Césaire (*viz*), tak i nejstarší nález moderního člověka z Kafsy (*viz*). Zaměřuje se rovněž na obecné vývojové otázky vyplývající z těchto studií.

Vértésszölös, Maďarsko, středopleistocenní naleziště travertinů, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna a drobnotvaré industrie starého paleolitu; stáří asi 350 000 let.

Vlček Emanuel (1925), český anatom a antropolog, profesor Univerzity Karlovy v Praze, významný představitel české paleoantropologické školy. Od padesátých let působí v Národním muzeu v Praze. Zabýval se zejména otázkami evoluce a morfologie *Homo erectus* (*viz*) a neandertálců (*viz*). Věnoval se, zejména v osmdesátých a devadesátých letech minulého století, mladopaleolitickému člověku. Mezi jeho nejvýznamnější studie patří výzkum neandertálského dítěte z Tešik-Taš (*viz*), výzkumy nálezů středně paleolitického člověka z Bilzingsleben (*viz*), studie vylitku mozkovny neandertálce ze slovenské lokality Gánovce a výzkum gravettských lovců z Pavlova (*viz*) a Dolních Věstonic (*viz*), které prováděl společně s profesorem Janem Jelínkem (*viz*), docentem Vladimírem Novotným (*viz*) a dalšími českými antropology. Vedle paleoantropologie proslul lékařsko-antropologickými studii českých panovnických rodů – Přemyslovců, Lucemburků a dalších. Mnohé z me-

toho výzkumu vypracovaných na panovníckých rodech uplatnil při studiu mladopaleolitických lovců z Dolních Věstonic. Publikoval v Čechách i v zahraničí celou řadu monografií z paleoantropologie i s tematikou výzkumu českých panovníckých rodů, z posledních let to jsou například: *Nejstarší Přemyslovci*, 1997, *Čeští králové*, I–II, 2000, 2001 (Praha: Nakladatelství Vesmír).

Vogelherd, Německo, jeskyně s vícevrstevným osídlením paleolitu. Proslulý je zejména soubor zvířecích figurek z mamutoviny, získaný z aurignacké vrstvy.

White Timothy D. (1950), americký paleoantropolog, profesor Katedry antropologie, University of California (Berkeley, USA). Pracoval řadu let v etiopském Afaru v týmu Donalda Johansona (*viz*), později spolupracoval s Mary Leakeyovou (*viz*) a zpracovával slavné stopy australopitéků z Laetoli. V roce 1994 publikoval historický nález druhu *Ardipithecus ramidus* (*viz*), který jeho americko-etioopský tým objevil na lokalitě Aramis v centrální Etiopii. Účastní se výzkumů a řadu dalších terénních výzkumů organizuje. Obecně se zabývá problematikou lidské evoluce a v současné době se soustřeďuje na vztah morfologie skeletu, ekologie a chování a jejich fylogenetické a funkční aspekty. Vedle takto zaměřeného výzkumu homininů (*viz*) od pliocénu (*viz*) do pleistocénu (*viz*) zkoumá etologické aspekty modifikace kostí člověka z pleistocénu Starého světa a holocénu (*viz*) z jihozápadních oblastí USA. Zabývá se také paleontologií a lidskou osteologií a publikoval učebnici *Human Osteology* (druhé vydání v roce 2001).

Willendorf, Rakousko, otevřená vícevrstevná lokalita (počátek mladého paleolitu, aurignacien, gravettien, *viz*) nad údolím Dunaje, jejíž vývoj je datován zhruba mezi 40 000 až 20 000 let. Nejmladší vrstva na lokalitě II (vrstva 9) poskytla slavný nález Willendorfské venuše.

willendorfien-kostěnkien, mladší fáze středoevropského gravettien, související s vývojem ve východní Evropě (*viz* též gravettien, kostěnkovsko-avdějevská kultura).

Wobst Martin (1944), americký archeolog, působí na univerzitě v Amherstu (Massachusetts). Je zaměřen na archeologickou a antropologickou teorii. Zabýval se počítačovým modelováním demografických údajů, etnoarcheologickým výzkumem stylu a v současnosti rovněž sociální artikulací hmotné kultury.

Wolpoff Milford H. (1942), americký paleoantropolog s téměř encyklopedickými znalostmi evoluce hominidů (jak lidoopů, tak homininů). Od roku 1977 je profe-

sorem antropologie na University of Michigan v USA. Zabývá se morfologií kraniálního i postkraniálního skeletu fosilních lidoopů, raných i pokročilých homininů (*viz*). Jeho zájmem je jak funkční a srovnávací morfologie, tak i evoluční procesy a teorie. Je tvůrcem teorie jediného druhu v evoluci člověka. Definoval druh *Homo sapiens* (*viz*) jako polytypický druh, chronospecies, který zahrnuje všechny druhy rodu *Homo* (*viz*) od *Homo erectus* (*viz*) po *Homo sapiens*, druh *Homo habilis* (*viz*) však řadí do australopitéků (*viz*). V poslední době se soustřeďuje především na otázky evoluce *Homo sapiens*, která je z hlediska jeho široké definice druhu *Homo sapiens* vlastně evolucí rodu *Homo*. Je zastáncem a tvůrcem takzvané multiregionální teorie evoluce člověka. Soudí, že anatomicky moderní člověk vznikl za výrazného genetického přispění starších forem člověka, který se v daném regionu vyvíjel, konkrétně v Evropě to byli neandertálci (*viz*). Přinesl řadu dokladů, že pro evoluci člověka by měl být charakteristický výrazný tok genů mezi populacemi i regiony. Zatímco teorie jednoho druhu je v současné době neudržitelná (ekologové prokázali, že je neplatná), multiregionální teorie má řadu zajímavých aspektů, které musí vzít v úvahu i její odpůrci, jako jsou zastánci teorie vytěšňování Chris Stringer a Ian Tattersaall (*viz*). Milford H. Wolpoff je jednou z nejvýraznějších a také nejvšestrannějších osobností antropologie 20. století. Vychoval řadu špičkových odborníků, jako jsou Fred Smith, David Frayer, Karen Rosenberg a Rachel Caspari. V posledních letech se výrazně podílel na včlenění genetických metod do paleoantropologie. Úzce spolupracoval s řadou pracovišť v Evropě i Asii. Dlouhá léta spolupracoval s Janem Jelínkem (*viz*), který se podílel na vypracování široké definice druhu *Homo sapiens*. Vedle stovek vědeckých článků, vysoce hodnocených vědeckou i laickou komunitou, publikoval i monografie, z nichž nejvýznamnější jsou *Paleoanthropology* (1988, druhé, kompletně přepracované vydání v roce 1999) a *Race and Human Evolution* (1997, s R. Caspari). Obdržel řadu cen a uznání a je také neúnavným popularizátorem vědy v tisku, rozhlasu i televizi.

Wood Bernard A., britský paleoantropolog a funkční anatom, od roku 1997 profesor antropologie na George Washington University (Washington, D. C., USA), vedoucí vědecký pracovník Smithsonian Institution ve Washingtonu, v letech 1985–1997 působil jako vedoucí Katedry lidské anatomie na University of Liverpool ve Velké Británii. Je vzděláním lékař, chirurg, ale

již od studentských let se účastnil terénních výzkumů, které organizoval Richard Leakey (viz). V paleoantropologii se specializuje na výzkum lebky, zejména čelistí a zubů, zabývá se také výzkumem funkcí fosilních hominidů a v této souvislosti studoval i morfologii a růstové procesy lidopů, morfologii zubů nehumánních primátů i člověka. V posledních letech se stále více zabývá fylogenezí hominidů a její rekonstrukcí. Studoval různé metody rekonstrukce fylogeneze, například kladistické metody. V oblasti výzkumu fylogeneze hominidů je uznávaným odborníkem, a proto často působí jako antropologický komentátor časopisu *Nature*. Přestože nyní působí v USA, stále úzce spolupracuje s britskými antropology, zejména s Leslie Aiello a Alanem Bilsboroughem. Je autorem monografie shrnující výzkumy australopitéků z lokality East Turkana (dříve East Rudolph) u jezera Turkana – *Koobi Fora Research Project, Volume 4: Hominid Cranial Remains* (1991).

würm (v alpské chronologii pleistocénu), viselské zalednění (v severské chronologii), poslední glaciál,

asi 90 000 až 10 000 let; největšího rozšíření dosáhly ledovce ve dvou chladných maximech (zhruba před 65 000 lety a před 20 000 až 18 000 lety).

Wynn Thomas (1949), americký archeolog a teoretik, profesor na univerzitě v Coloradu. Zkoumá evoluci poznání v průběhu paleolitu za použití psychologických metod (ve smyslu Jeana Piageta) a aplikuje tyto metody zejména na kamenné nástroje.

Žitného jeskyně, Březina, okres Brno-venkov (Česká republika); nejdůležitější magdalénská lokalita ve východní části Křtinského údolí ve střední části Moravského krasu. Kamenná industrie pochází z různých výkopů. Mimořádně vysoké je zde zastoupení (24%) artefaktů z křišťálu: škrabadla, rydla, vrtáky a malá jádra. Mezi kostěnou industrií je nápadná 13 cm dlouhá jehla, provázená zlomky dalších jehel a parohových hrotů.

(Rejstřík napsali Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda a Václav Vančata.)

NADACE
UNIVERSITAS MASARYKIANA
EDICE SCIENTIA

Edice Scientia je projektem Nadace Universitas Masarykiana (vzniklé na půdě Masarykovy univerzity v Brně) uskutečňovaným ve spolupráci s dalšími institucemi. Přináší původní vědecké monografie zásadního významu s mezinárodním dosahem; je otevřena autorům zejména z akademické obce Masarykovy univerzity, ale i autorům z jiných škol a vědeckých ústavů u nás a v zahraničí.

Edici řídí Jaroslav Malina (předseda), Josef Bejček, Pavel Bravený, Josef Kolmaš, Jan Novotný, Jiří Pavelka, Eduard Schmidt, Miloš Štědroň, Jiří Vorlíček, Josef Zeman.

Dosud vyšlo:

Miloš Štědroň, *Leoš Janáček a hudba 20. století* (1998).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Láska v životě a literatuře světa srdcem a rukama českých malířů a sochařů*, I. svazek. Pracovní preprint knihy (1999).

Josef Unger, *Život na lelekovickém hradě ve 14. století: Antropologická sociokulturní studie* (1999).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Láska v životě a literatuře světa srdcem a rukama českých malířů a sochařů*, II. svazek. Pracovní preprint knihy (2000).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*, III. svazek. Pracovní preprint knihy (2000).

Břetislav Vachala, *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše* (2000).

Jaroslav Malina, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*.

1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000);
2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000);
3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000);
4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002);
5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002);
6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002);
7. Jaroslav Skupnik, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002);
8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002);
9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002);
10. Václav Vančata – Marina Vančatová, *Sexualita primátů* (2002);
11. Josef Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002);
12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003);
13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003);
14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003);
15. Ladislava Horáčková – Eugen Strouhal – Lenka Vargová, *Paleopatologie pro antropology* (2003);
16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003);
17. Marie Dohnalová – Karel Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003);
18. Eva Drozdová, *Základy antropometrie* (2003);
19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003);

Josef Zeman, *Přírodní karbonátové systémy* (2002).

Připravované svazky:

Marie Dohnalová, *Občanský sektor: Vznik a vývoj*.

Jaroslav Malina, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*.

Marie Pardyová, *Raně křesťanské sarkofágy*.

Ivo Pospíšil, *Ruský román: Uzlové body vývoje a mezinárodní souvislosti*.

Vladimír Preclík, *Paměť sochařského portrétu*.

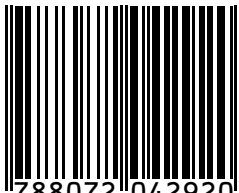
Josef Zeman, *Stabilita a dynamika přírodních systémů (I–III)*.

V rámci řady – Jaroslav Malina (ed.): *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* dosud vyšlo:

1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000).
2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000).
3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000).
4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002).
5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002).
6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002).
7. Jaroslav Skupnik, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002).
8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002).
9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002).
10. Václav Vančata – Marina Vančatová, *Sexualita primátů* (2002).
11. Josef Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002).
12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003).
13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003).
14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003).
15. Ladislava Horáčková – Eugen Strouhal – Lenka Vargová, *Paleopatologie pro antropology* (2003).
16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003).
17. Marie Dohnalová – Karel Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003).
18. Eva Drozdová, *Základy antropometrie* (2003).
19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003).

19

ISBN 80-7204-292-0



9 788072 042920